

K A Z A L

I. POVEČAVA: FRAKTALI IN KAOS

Dušan Peterc: *Fraktal, o sodelovanju z naravo*Peter Petek: *O fraktalis*James Gleick: *Metuljni efekt*Matjaž Štuber: *Kaos in fraktalna mehanika*

II. NELAGODJE V KULTURI

Jean-Claude Milner: *Predmet lingvistike*Dragana Kršić: *Kazen kot Aufhebung kritike*

III. ŽIVI IN PUSTI UMRETI

Claude Lefort: *Vprašanje demokracije*Boris Šalec: *Nasilje in demokracija*Zoran Kandiž: *O kazni kot izstopajoči obliki prisile v družbah »realne demokracije«*Gorazd Korošec: *Misliti konservativno*

IV. OSMI POTNIK

Gilles Deleuze: *Bartleby ali forma*Janer Krek: *Nekaj vijoličastega*Tadej Zupančič: *Kritična kondicija*

V. ROSE IS A ROSE IS A ROSE

Catherine Millot: *Mejnost historije*Darja Završnik: *Histerija kot razlagalni model*

S E J

K A Z A L O

I. POVEČAVA: FRAKTALI IN KAOS

Dušan Peterc: <i>Fraktal, v sodelovanju z naravo</i>	7
Peter Petek: <i>O fraktalih</i>	31
James Gleick: <i>Metuljni efekt</i>	39
Matjaž Štuhec: <i>Kaos in kvantna mehanika</i>	53

II. NELAGODJE V KULTURI

Jean-Claude Milner: <i>Predmet lingvistike</i>	63
Dragana Kršić: <i>Kazen kot Aufhebung kršitve</i>	71

III. ŽIVI IN PUSTI UMRETI

Claude Lefort: <i>Vprašanje demokracije</i>	79
Renata Salecl: <i>Nasilje in demokracija</i>	91
Zoran Kanduč: <i>O kazni kot izstopajoči obliki prisile v družbah »realne demokracije</i>	99
Gorazd Korošec: <i>Misliti konservativno</i>	111

IV. OSMI POTNIK

Gilles Deleuze: <i>Bartleby ali formula</i>	125
Janez Krek: <i>Nekaj vijoličastega</i>	143
Tadej Zupančič: <i>Kritična kondicija</i>	157

V. ROSE IS A ROSE IS A ROSE

Catherine Millot: <i>Mejnost histerije</i>	167
Darja Zaviršek: <i>Histerija kot razlagalni model</i>	171

FRAKTAL V SODELOVANJU Z NARAVO

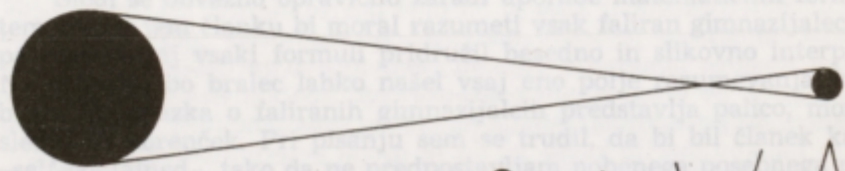

1. UVOD

Za mnoge avtorje, ki objavljajo svoje informacije v tiskani obliki, je to prvi in edini način, da se s svojimi bralci srečajo. V večini primerov so avtorji, ki objavljajo svoje informacije v tiskani obliki, tudi avtorji, ki objavljajo svoje informacije v elektronski obliki. Vendar je bila zelo pomembna hitrost in cena pri razvoju elektronskega medija. Morda bi njegov obseg lahko upravičili tako, da bi umetno povečali razliko med »duhovno-matematično« in »bogastvom« rezultatov te teorije. Lahko predstavnostno tudi razpravljamo o tem. Problem pa je v tem, da teorija zelo »nokra«, da so te boljše kakovosti napisane zelo duhovno in naporno, ne da bi zaradi tega izgubile matematično ostrino in točnost. Zato temu bralec, ki meni, da je stvari bolje brati v originalu, lahko zaradi tega in ga nepotim na kakovostne na koncu tega članka.

Iz tega se bom poskušal rešiti na isti način kot novinarji, ki pišejo za IN (Informacije in Slovesije). Pobudniki revije so si izmislili, da nekoga monodijerja njegova novinarja, ambasadorja, ipd.), ki nima druge vloge) za branje tekstov v originalu in zato stvar raje prebere v prečiščeni obliki. Tako bom jaz predpostavil teoretika v področju xy, ki iz svojih prilogov raje bere ta članek.

Če bi se obvezno opravičilo zaradi uporabe matematičnih formul. Matematični bralec bi moral razumeti vsak faliran gimnazijalec, vsaeno vsaki formuli, ki je zapisana in slikovno interpretacija. Če mu je bralec lahko našel vsaj dve možnosti, da bi se mu je. Če pa bralec o faliranih stvarih ne predstavlja pojma, mora sedaj vsaj nekaj besed povedati, kaj se mu je trudil, da bi bil članek var se da »slovesni«, tako da ne predpostavljam, da avtorji posebej prednjačnja, vse nove termine pa sploh ne uporabljajo.

P O V E Č A V A

Če bi se obvezno opravičilo zaradi uporabe matematičnih formul. Matematični bralec bi moral razumeti vsak faliran gimnazijalec, vsaeno vsaki formuli, ki je zapisana in slikovno interpretacija. Če mu je bralec lahko našel vsaj dve možnosti, da bi se mu je. Če pa bralec o faliranih stvarih ne predstavlja pojma, mora sedaj vsaj nekaj besed povedati, kaj se mu je trudil, da bi bil članek var se da »slovesni«, tako da ne predpostavljam, da avtorji posebej prednjačnja, vse nove termine pa sploh ne uporabljajo.

FRAKTAL V SODELOVANJU Z NARAVO

1. UVOD

Za začetek nekaj besed o smislu te pisarije. V bistvu gre za informacijo iz tretje (ali celo četrte) roke: najprej so bili obskurni članki v več ali manj obskurnih znanstvenih revijah in zbornikih, potem so veliki znanstveniki napisali »biblije« kaosa, zatem so sledile horde piscev z nekaj znanstvene izobrazbe, ki so rezultate teorije predstavili v romaneskni obliki z veliko slikami in malo formulami. V tem tretjem valu je bila zelo pomembna hitrost in osebna poznanstva s protagonisti teorije kaosa. Očitno je, da ta tekst v opisani hierarhiji ni uvrščen posebej visoko. Morda bi njegov obstoj lahko opravičili tako, da bi umetno potegnili ločnico med »suho« matematično teorijo in »bogastvom« rezultatov teorije, ki jih lahko predstavimo tudi laičnemu bralcu. Problem pa je v tem, da je že teorija zelo »mokra«, da so že biblije kaosa napisane zelo duhovito in dostopno, ne da bi zaradi tega izgubile matematično ostrino in točnost. Skeptičnemu bralcu, ki meni, da je stvari bolje brati v originalu, lahko samo pritrdim in ga napotim na bibliografijo na koncu tega članka.

Iz zagate se bom poskusil rešiti na isti način kot novi slovenski tednik IN (Informacije iz Slovenije). Pobudniki revije so si izmislili prezaposlenega menedžerja (tujega novinarja, ambasadorja, ipd.), ki nima časa (ali znanja) za branje tekstov v originalu in zato stvar raje prebere v prežvečeni obliki. Tako bom jaz predpostavil teoretika s področja xy, ki iz istih razlogov raje bere tale članek.

Sledi še obvezno opravičilo zaradi uporabe matematičnih formul. Matematiko v tem članku bi moral razumeti vsak faliran gimnazijalec, vseeno pa sem skoraj vsaki formuli pridružil besedno in slikovno interpretacijo. Na ta način bo bralec lahko našel vsaj eno polje razumevanja, ki mu je blizu. Če opazka o faliranih gimnazijalcih predstavlja palico, mora sedaj slediti še korenček. Pri pisanju sem se trudil, da bi bil članek kar se da »self-contained«, tako da ne predpostavljam nobenega posebnega predznanja, vse nove termine pa sproti predstavim.

Področje determinističnega kaosa in fraktalov je preveč obsežno, da bi ga bilo mogoče dobro predstaviti v tako kratkem članku. Zato sem izbral dva enostavna primera, na podlagi katerih bom poskušal razložiti osnovne

koncepte nove teorije. Pri tem ne bom uporabljal striktno matematičnega načina predstavitve (v stilu: definicija — teorem — dokaz), niti ne bom pripovedoval anekdot o pionirjih znanosti, če to ni potrebno za ilustracijo same ideje.

2. LOGISTIČNA ENAČBA

Logistična enačba je primer nelinearnega dinamičnega sistema, v katerem se pojavlja deterministični kaos. Pa pojdemo po vrsti: Sistem je dinamičen, če se spreminja s časom. Da bi bili fiziki zadovoljni z njegovo definicijo, moramo poznati začetno stanje in matematično formulo, ki opisuje spreminjanje sistema v času. Primer takega linearnega sistema je varčevanje v nogavici. Začnemo brez denarja in potem vsak mesec dodamo v nogavico 10 din. Formula, ki opisuje ta sistem je:

$$P_0 = 0, P_{n+1} = P_n + 10 \quad (2.1)$$

Enačba, ki opisuje ta sistem, je definirana rekurzivno, to pomeni, da moramo za izračun nove vrednosti poznati predhodno. Ta vrsta sistemov temelji na povratni zanki, v praksi pa jo lahko slišite v obliki zoprnega piska, ko nerodni govornik ali glasbenik mikrofon preveč približa zvočniku. Ker so linearni sistemi relativno enostavni, lahko zapišemo tudi direktno formulo:

$$P_n = 10 \times n \quad (2.2)$$

S pomočjo te formule je povsem enostavno izračunati, koliko denarja bomo imeli čez eno leto: $P_{12} = 10 \times 12 = 120$ din. V realnem življenju pa so dosti bolj pogosti nelinearni sistemi, npr.: isti tip varčevanja v banki s 5-odstotno mesečno obrestno mero. Rekurzivna formula je tudi tokrat enostavna:

$$P_0 = 0, P_{n+1} = P_n \times 1.05 + 10 \quad (2.3)$$

Direktna formula obstaja tudi v tem primeru, vendar ni tako očitna kot v linearnem primeru. Resnici na ljubo je za večino ljudi že pretvorba mesečne obrestne mere v letno pretrd oreh. Moj namen pa je le ilustracija razlike med linearnimi in nelinearnimi sistemi. Varčevanje v nogavici (linearen sistem) lahko opišemo z ravno črto, medtem ko moramo za varčevanje v banki (nelinearen sistem) uporabiti krivuljo višjega reda.

Termin deterministični kaos je na prvi pogled contradictio in adjecto. Deterministični sistem je jasno matematično definiran in zdi se, da je zaradi tega njegovo obnašanje povsem predvidljivo za katerokoli točko v času. Kaos pa je po drugi strani pogosto razumljen kot nekakšen zlom sistema, nered, ki po definiciji uhaja vsaki matematični formulaciji. Eden od glavnih naukov teorije kaosa je, da je usoda determinističnih sistemov lahko bolj zapletena, kot smo bili dosedaj pripravljeni verjeti in da so tudi v kaosu prisotne prvine urejenosti. Samoumevno je, da se je s tem spremenil tudi pomen obeh terminov. Da pa bi lahko razumeli, kako pride do kaosa v determinističnem sistemu, moramo najprej vedeti, kakšne so druge (enostavnejše) možnosti.

Pragmatično usmerjeni bralci naj na tej točki potegnejo iz torbe svoje kalkulatorje. Obnašanje formule

$$P_{n+1} = \sqrt[n]{P_n} \quad (2.4)$$

si lahko ogledamo brez težav: v računalnik vtipkajte katerokoli pozitivno številko in pritisčajte tipko z operacijo kvadratni koren. Če boste to počeli dovolj dolgo časa, boste vedno prišli do iste številke, to je 1. Če je bila vaša začetna številka (P_0) manjša od 1 je zaporedje izračunov postopno rastlo proti 1, če pa je bila večja od 1 je rezultat padal proti 1. Ob tem enostavnem primeru lahko predstavimo kar tri nove termine:

— Niz izračunov $P_0, P_1, P_2, P_3, \dots, P_n$ se imenuje *orbita*. Razumljivo je, da ima vsaka začetna vrednost (P_0) svojo orbito.

— Število 1 ima za formulo 2.4 poseben pomen, saj se mnogo orbit »konča« z njim. V matematični analizi bi mu rekli limita, v teoriji kompleksne dinamike pa se imenuje *atraktor* (attractor, privlačevalec, ponor). Pomen atraktorja je širši od limite, saj v sistemu lahko obstaja več atraktorjev in ti niso vedno točkasti.

— V tem primeru je 1 *invariantna točka*, saj zanjo velja $P_n = P_{n+1}$, to pomeni da formula 2.4 ne spremeni začetne vrednosti (1).

Množenje začetnega števila s samim seboj (potenciranje) je že malo bolj zapleteno.

$$P_{n+1} = P_n \times P_0 \quad (2.5)$$

Da bi si ogledali orbito poljubnega števila na kalkulatorju, je potrebno vnesti število, dvakrat pritisniti na znak za množenje (\times)¹, potem pa samo pritisniti na tipko za rezultat (=). Če je bilo število manjše od 1 in večje od -1 so se naslednji členi v zaporedju vse bolj približevali ničli, če pa je bilo večje od 1 ali manjše od -1 je računanje kmalu povzročilo napako na kalkulatorju, saj je rezultat zrastel preko vseh meja. Spet lahko razložimo tri termine:

— Število 1 je invariantna točka, saj velja $1 \times 1 = 1$, vendar se orbite točk v njeni okolici odmikajo od nje. Tako točko imenujemo *repeler* (repeller, odbojnik, izvor).

— Če je bila začetna vrednost -1, so vse nadaljnje skakale med 1 in -1, saj je $(-1) \times (-1) = 1$ in $(-1) \times 1 = (-1)$. Tako obnašanje imenujemo *cikel* s periodo 2. V splošnem za cikel s periodo k velja $P_{n+k} = P_n$.

— *Območje privlačevanja* atraktorja (basin of attraction) sestavljajo vse točke, katerih orbita se »konča« v tem atraktorju. V primeru (2.5) sestavljajo točke med 1 in -1 območje privlačevanja za atraktor 0. Vsa števila večja od 1 pa pripadajo območju privlačevanja atraktorja neskončno.

Prevedimo te termine v metaforično jugoslovanščino. Jugoslavija še ni razpadla (vsaj v trenutku, ko to pišem), ker se vse njene občine še niso nedvoumno ujele v srbski ali hrvaški atraktor. Tako hrvaški kot srbski

¹ Na ta način smo vnesli ponavljanje iste operacije; na žalost tega ne znajo vsi kalkulatorji.

hegemoni bi se strinjali z raziskovalci kompleksnih dinamičnih sistemov, da je najbolj zanimivo ravno vprašanje razmejitev. Razlika pa je v tem, da nacionalisti preveč zlahka zaidejo v »logično« zaokroževanje, fraktalna geometrija pa temelji ravno na nerazrešljivi prepletenosti območij privlačevanja različnih atraktorjev. Tovrstni geopolitični problemi se ponavadi rešujejo z vojno, filmsko realizacijo usode cesarstva, ki ga starec prepusti sinovom, pa lahko vidite v filmu Aikira Kurosawe Ran (Kaos).

Sedaj, ko smo seznanjeni z osnovnimi pojmi, lahko končno zapišemo logistično enačbo:²

$$X_{n+1} = k \times X_n \times (1 - X_n) \quad (2.6)$$

Ena od interpretacij te enačbe je spreminjanje velikosti populacije določene vrste na omejenem prostoru. Pri tem je faktor k sorazmeren s hitrostjo rasti populacije, člen $(1 - X_n)$ pa zastopa prostorsko omejitev (če populacija zraste nad 1, ustrezno število članov vrste umre zaradi prenaseljenosti). Velikost populacije je torej vedno med 0 in 1. Slednje ne drži v primeru, ko je faktor rasti k večji od 4, saj takrat populacija raste preko vseh meja, vendar to ni posebno zanimivo. Imamo tudi nekaj trivialnih primerov:

— Če začetne populacije ni ($X_0 = 0$), potem se tudi množiti ne more. Število 0 je torej invariantna točka za vsak k .

— Če je velikost začetne populacije 1 ($X_0 = 1$), bodo v naslednji fazi vsi umrli ne glede na faktor rasti.

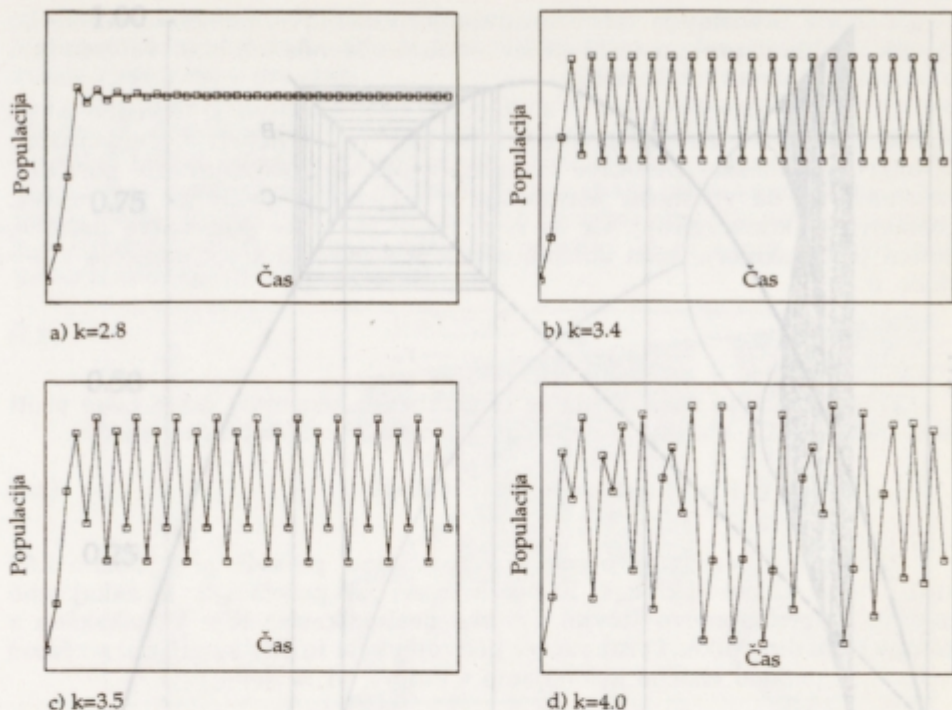
Da bi se zgodilo kaj zanimivega, mora biti začetna populacija (X_0) večja od 0 in manjša od 1, faktor rasti k pa mora biti med 0 in 4. V nadaljevanju tega razdelka si bomo ogledali usodo populacije ob različnih faktorjih rasti upoštevajoč zgornje omejitve.

Po trditvah zavednih demografov faktor rasti k med 0 in 1 ustreza slovenskemu primeru, saj populacija izumre. Vrednost 0 je torej (usodni) atraktor za kakršnokoli populacijo med 0 in 1.

Če je k večji od 1 in manjši od 3 populacija oscilira okoli neke fiksne vrednosti in se v limiti ustali na njej. S pomočjo matematične analize lahko točno izračunamo to vrednost v odvisnosti od faktorja rasti. Atraktor je definiran s formulo $1 - 1/k$. V tem območju parametra k točka 0 ni več atraktor, pač pa repeler.

Bolj ko se k bliža vrednosti 4, v večje težave zahajamo. Ob vrednosti $k = 3.2$ se sistem ne ustali več v eni fiksni točki, pač pa v ciklu s periodo 2. Faktor rasti 3.5 nas bo pripeljal do cikla s periodo 4, sledijo cikli s periodo 8, 16, 32, ... 2^n , vse do vrednosti parametra k približno 3.57, kjer je perioda cikla neskončno in sistem preide v kaotični režim. Ker sem v uvodu obljubil tudi slike, je že skrajni čas, da kakšno tudi pokažem.

² Morda je na mestu majhna terminološka opazka. S to enačbo so se ukvarjali mnogi znanstveniki, zato je situacija taka kot z izumom fotografije ali telefona: vsak »veliki« narod ima svojega znanstvenika, ki se je s tem bavil prvi. Tako bodo Nemci govorili o Verhulstovem procesu, Američani o Mayovi enačbi, Mandelbrot bo vpletel Myberga, Rusi pa imajo koga četrtega. V tej zmešnjavi je ime »logistična enačba« še najbolj nevtralnno.

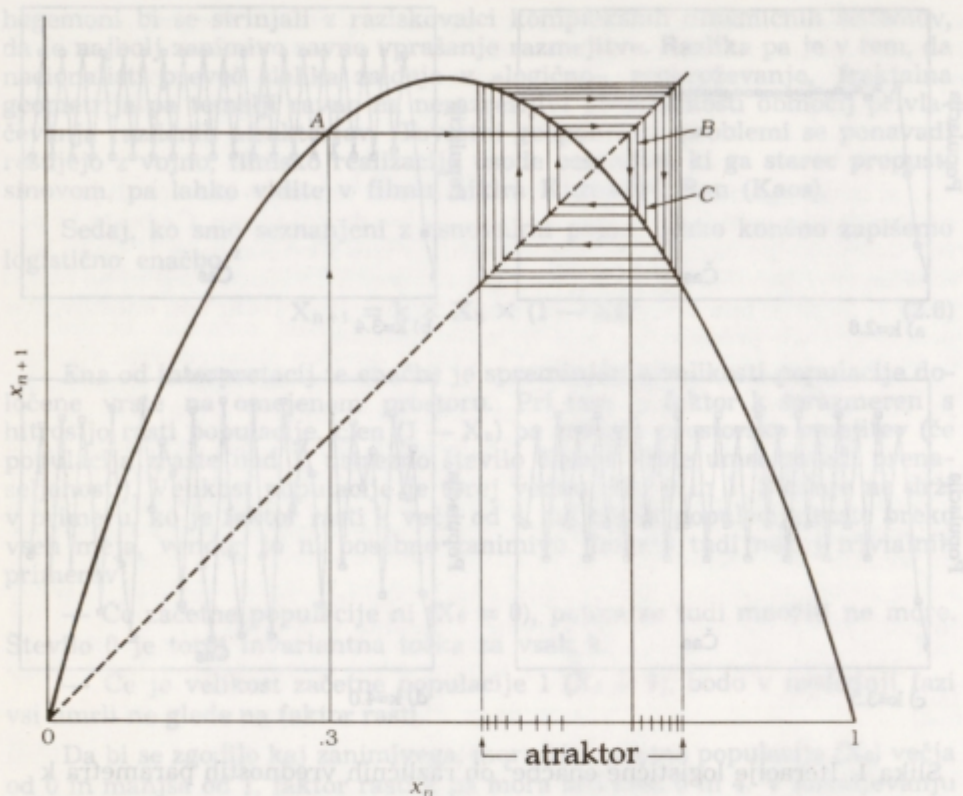
Slika 1. Iteracije logistične enačbe³ ob različnih vrednostih parametra k

Na sliki 1 vidimo primer, ko se populacija ustali na fiksni velikosti (a), ko se ujame v cikel s periodo dva (b) in štiri (c). V zadnjem primeru (d) pa neskončno časa skače med različnimi vrednostmi in se nikdar ne ponovi (»cikel« ima neskončno periodo). Atraktor z neskončno periodo se imenuje čudni atraktor⁴ (strange attractor). Ker večina bralcev ne zna programirati, verjetno ni preizkusila pravilnosti zgornjih trditev na programabilnem računalniku. Da pa bi si boljše predstavljali proces izračunavanja naslednjega člena v zaporedju, ki tvori orbito, si ogledjte sliko 2.

Višina parabole je odvisna od parametra k , za pomoč pri izračunavanju pa uporabljamo diagonalno pod kotom 45° . Začetna velikost populacije je 0.3; vnesemo pa jo na x os in potegnemo črto navpično do parabole (A). Od tu potegnemo vodoravno črto do diagonale (B), potem spet navpično do parabole (C), pa spet vodoravno do diagonale... Ob grafični reprezentaciji vidimo, da termin orbita kar dobro opisuje dogajanje. V primeru na sliki 2 sta atraktor točki na zunanjem robu vse počasneje rastočih »kvadratov«.

³ Slika po H. O. Peitgen, P. H. Richter: The Beauty of Fractals, stran 24.

⁴ Kot se pri teh stvareh rado primeri, so se potem stvari obrnile na glavo. Izkazalo se je, da so v realnih sistemih čudni atraktorji nekaj normalnega, vsi dosedaj opisani pa prejkone izjeme. Na tem mestu bi lahko začel blebetati o kuhnovskih preobratih paradigme, česar pa iz dolžnega spoštovanja do (pretežno družboslovnega) bralca ne bom storil.

Slika 2. Grafična interpretacija izračunavanja⁵ orbite s ciklom s periodo 2

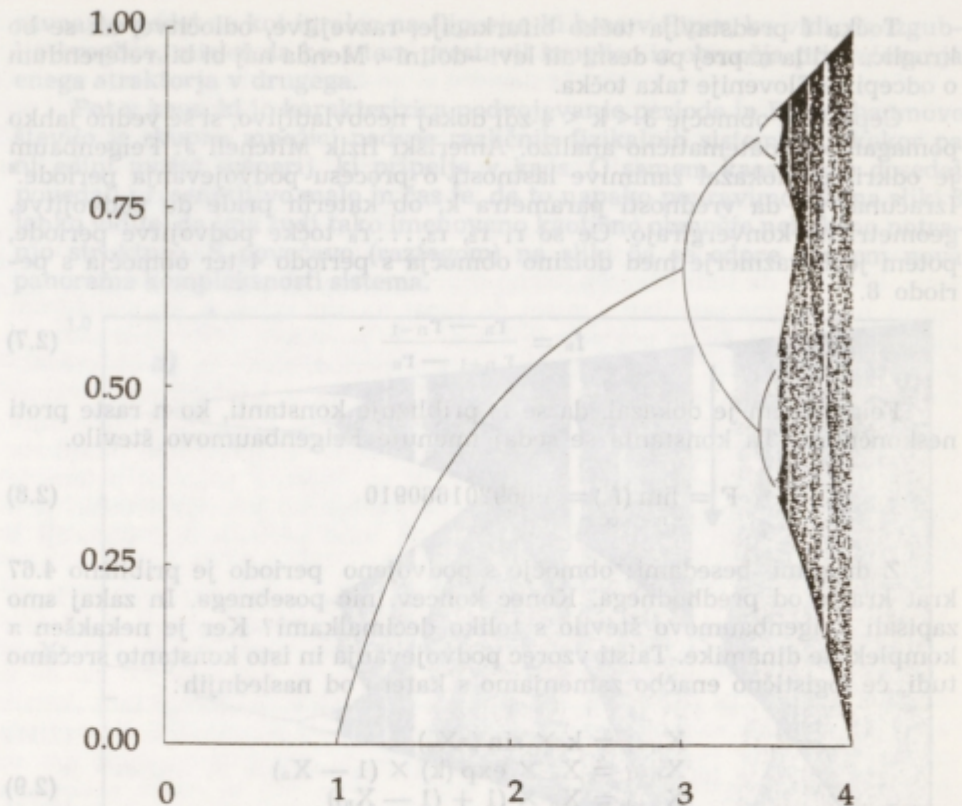
Presečišče diagonale in parabole predstavlja situacijo $X_{n+1} = X_n$ (torej invariantno točko), ki je atraktor v območju $1 < k < 3$, medtem ko je v območju $3 < k < 4$ repeler.

Pristop kompleksne dinamike je v osnovi holističen, saj hoče razumeti obnašanje sistema kot celote. Na sliki 3 lahko končno vidimo skoraj vse, kar smo dosedaj povedali o logistični enačbi.

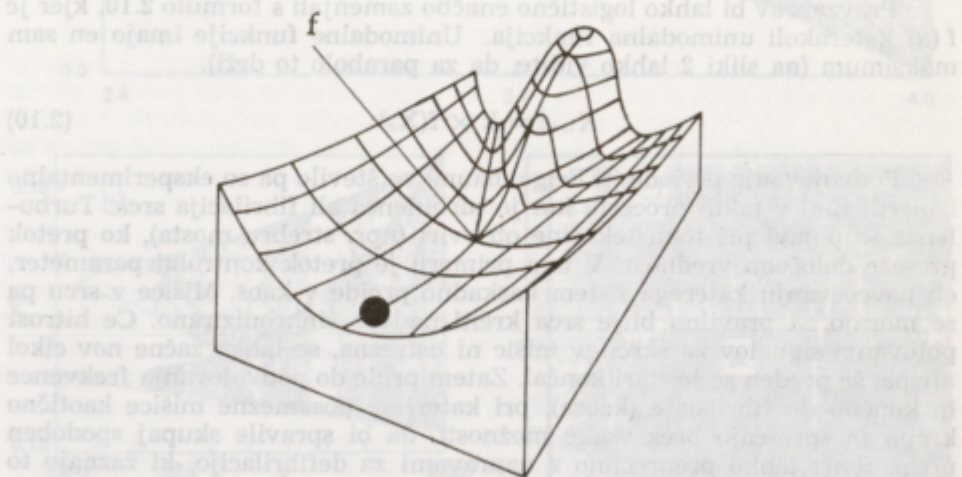
Na osi x se spreminja parameter k od 0 do 4, na osi y pa odčitavamo atraktor velikosti populacije. Do slike pridemo tako, da denimo prvih 150 točk v orbiti ne narišemo, potem pa jih 150 narišemo. Ob tem predpostavljamo, da so točke v orbiti med 150 in 300 zadosti blizu pravemu atraktorju, kar ob omejeni ločljivosti računalniškega zaslona gotovo drži. Če je bralec morda imel težave pri sledenju opisov vseh načinov obnašanja logistične enačbe, naj se vrne do enačbe 2.6 in prebere besedilo še enkrat do tega mesta, ter skuša razumeti zvezo med opisi in sliko 3.

Za nadaljevanje našega izvajanja je koristno, če se seznanimo s terminom *bifurkacija*. Tokrat se bom zatekel k brutalno mehanicistični slikovni interpretaciji.

⁵ Slika po Ivars Peterson: *The Mathematical Tourist*, str. 152.

Slika 3. Limitno obnašanje logistične enačbe⁶ glede na parameter k

Slika 4. Kroglica pred točko bifurkacije⁷

⁶ Slika po Kenneth Falconer: *Fractal Geometry*, stran 176.

⁷ Slika po Grégorie Nicolis, Ilya Prigogine: *Exploring Complexity*, stran 73.

Točka f predstavlja točko bifurkacije, razvejitve, odločitve, ali se bo kroglica valila naprej po desni ali levi »dolini«. Menda naj bi bil referendum o odcepitvi Slovenije taka točka.

Čeprav se območje $3 < k < 4$ zdi dokaj neobvladljivo, si še vedno lahko pomagamo z matematično analizo. Ameriški fizik Mitchell J. Feigenbaum je odkril in dokazal zanimive lastnosti o procesu podvojevanja periode.⁸ Izračunal je, da vrednosti parametra k , ob katerih pride do podvojitve, geometrično konvergirajo. Če so $r_1, r_2, r_3, \dots, r_n$ točke podvojitve periode, potem je f_n razmerje med dolžino območja s periodo 4 ter območja s periodo 8.

$$f_n = \frac{r_n - r_{n-1}}{r_{n+1} - r_n} \quad (2.7)$$

Feigenbaum je dokazal, da se f_n približuje konstanti, ko n raste proti neskončnosti. Ta konstanta se sedaj imenuje Feigenbaumovo število.

$$F = \lim_{n \rightarrow \infty} (f_n) = 4.669201660910 \quad (2.8)$$

Z drugimi besedami: območje s podvojeno periodo je približno 4.67 krat krajše od predhodnega. Konec koncev, nič posebnega. In zakaj smo zapisali Feigenbaumovo število s toliko decimalkami? Ker je nekakšen π kompleksne dinamike. Taisti vzorec podvojevanja in isto konstanto srečamo tudi, če logistično enačbo zamenjamo s katero od naslednjih:

$$\begin{aligned} X_{n+1} &= k \times \sin(\pi X_n) \\ X_{n+1} &= X_n \times \exp(k) \times (1 - X_n) \\ X_{n+1} &= X_n \times (1 + (1 - X_n)) \\ X_{n+1} &= k \times X_n / (1 + a \times X_n)^5 \end{aligned} \quad (2.9)$$

Pravzaprav bi lahko logistično enačbo zamenjali s formulo 2.10, kjer je $f(x)$ katerakoli unimodalna funkcija. Unimodalne funkcije imajo en sam maksimum (na sliki 2 lahko vidite, da za parabolo to drži).

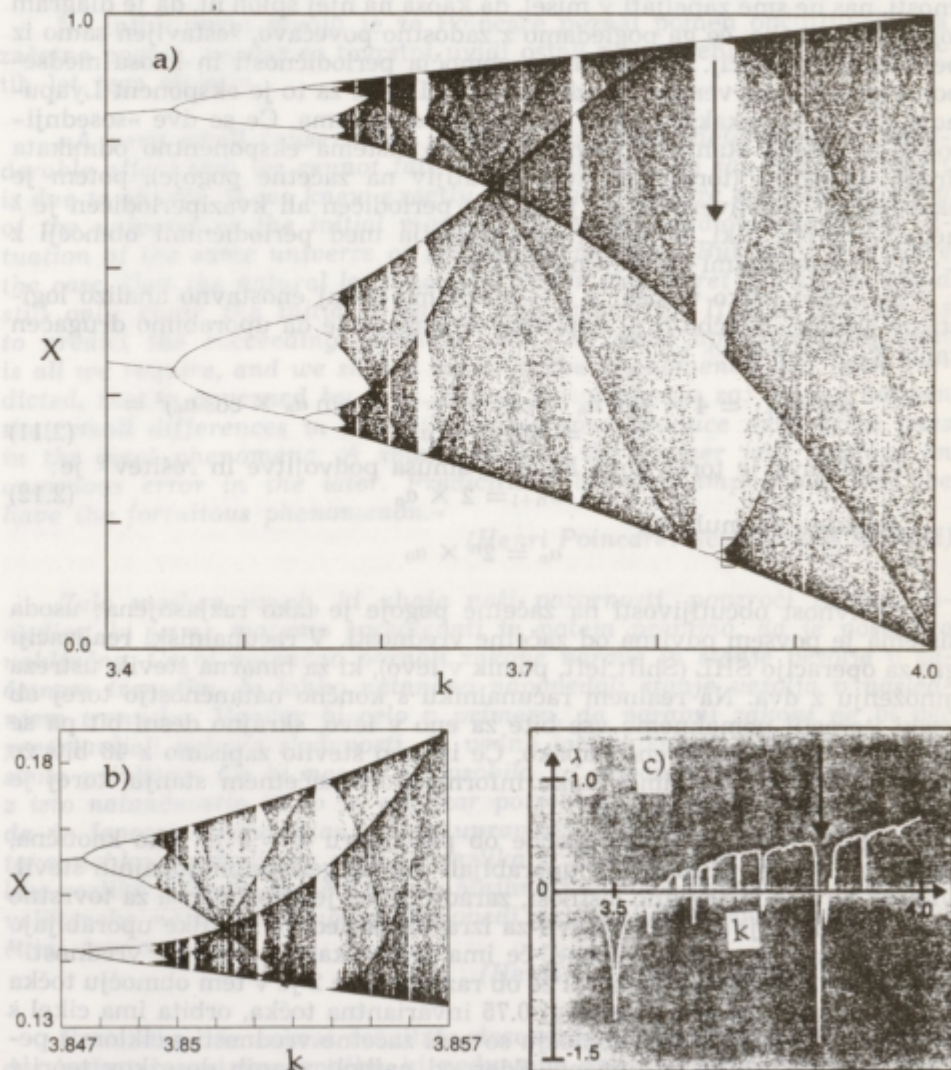
$$X_{n+1} = k \times f(X_n) \quad (2.10)$$

Podvojevanje periode in Feigenbaumovo število pa so eksperimentalno izmerili tudi v takih procesih kot je turbulenca ali fibrilacija srca. Turbulenca se pojavi pri toku tekočine ob oviri (npr. strebru mosta), ko pretok preseže določeno vrednost. V tem primeru je pretok kontrolni parameter, ob povečevanju katerega sistem kaskadno preide v kaos. Mišice v srcu pa se morajo za pravilno bitje srca krčiti nadvse sinhronizirano. Če hitrost potovanja signalov za skrčitev mišic ni ustrezna, se lahko začne nov cikel utripa, še preden se je stari končal. Zatem pride do podvojevanja frekvence in končno do fibrilacije (kaosa), pri kateri se posamezne mišice kaotično krčijo in sproščajo brez vsake možnosti, da bi spravile skupaj spodoben utrip. Smrt lahko preprečimo z napravami za defibrilacijo, ki zaznajo to stanje in pošljejo mišicam v srcu električni sunek. Na ta način redefinirajo začetno stanje v upanju, da sistem ne bo takoj padel v isti usodni atraktor. Če še enkrat uporabimo malo bolj grobo prisposodbo: V primeru fibrilacije

⁸ Imenuje se tudi bifurkacijski proces, njegova slika pa bifurkacijski diagram.

ravnano podobno kot igralec na fliperju, ki brca v fliper, ko vidi, da izgublja kroglico, misleč da bo s tem prestavil kroglico iz območja privlačevanja enega atraktorja v drugega.

Pot v kaos, ki jo karakterizira podvojevanje periode in Feigenbaumovo število je skupna množici nadvse različnih fizikalnih sistemov, nikakor pa ni edini možni scenarij, ki pripelje v kaos. O samem kaosu smo dosedaj povedali presenetljivo malo in čas je, da to napako popravimo. Že na sliki 3 lahko vidite, da ima tudi tako imenovano kaotično območje nekakšno notranjo strukturo. S povečavo (raztegom) na sliki 5a se odpre povsem nova panorama kompleksnosti sistema.

Slika 5. Podrobnejši pogled v logistično enačbo⁹

⁹ Slika po Necia Grant Cooper (urednica zbornika): From Cardinals to Chaos, stran 235.

Na prvi pogled lahko vidimo, da so tudi znotraj »neobvladljivega kaosa« otopki reda, to je območja s periodo 3, 5, 6 itd. S povečavo kvadratka v spodnjem desnem kotu slike 5a dobimo sliko 5b. Če bi jo prezrcalili preko osi x bi praktično dobili prvotno sliko. Tako smo prišli do matematične reprezentacije starega filozofskega problema o razmerju med delom in celoto. V našem primeru del vsebuje vso informacijo o celoti. V terminih fraktalne geometrije bi rekli, da je diagram *samopodoben* (self-similar), saj s povečavo lahko pridemo do prvotne slike. Resnici na ljubo pa ta samopodobnost ni trivialna, saj sistem ni sestavljen samo iz n kopij samega sebe. Dejstvo, da tudi slika 5b verno reproducira območja urejene periodičnosti, nas ne sme zapeljati v misel, da kaosa na njej sploh ni, da je diagram logistične enačbe, če ga pogledamo z zadostno povečavo, sestavljen samo iz periodičnih območij. V resnici sta območja periodičnosti in kaosa medsebojno prepletена, vendar ne izključujoča. Dokaz za to je eksponent Lyapunova (λ), ki je nekakšna mera za kaotičnost sistema. Če se dve »sosednji« točki začetnega stanja v kasnejših fazah sistema eksponentno odmikata druga od druge (torej je sistem občutljiv na začetne pogoje), potem je eksponent λ pozitiven. Če pa je sistem periodičen ali kvaziperiodičen je λ negativen. Na sliki 5c je očitna korelacija med periodičnimi območji z $\lambda < 0$ in periodičnimi območji na sliki 5a.

Na srečo lahko v točki $k = 4$ opravimo dokaj enostavno analizo logistične enačbe. Enačbo (2.6) napišemo še enkrat, le da uporabimo drugačen zapis $X_n = \sin^2 \alpha_n$.

$$\begin{aligned} \sin^2 \alpha_{n+1} &= 4 \times \sin^2 \alpha_n \times \cos^2 \alpha_n = (2 \times \sin \alpha_n \times \cos \alpha_n)^2 = \\ &= (\sin (2 \times \alpha_n))^2 \end{aligned} \quad (2.11)$$

Preslikava je torej samo kvadrat sinusa podvojitve in rešitev¹⁰ je:

$$\alpha_{n+1} = 2 \times \alpha_n \quad (2.12)$$

direktna formula pa

$$\alpha_n = 2^n \times \alpha_0$$

Skrivnost občutljivosti na začetne pogoje je tako razjasnjena: usoda sistema je povsem odvisna od začetne vrednosti. V računalniški realizaciji gre za operacijo SHL (Shift left, pomik v levo), ki za binarna števila ustreza množenju z dva. Na realnem računalniku s končno natančnostjo torej ob vsaki iteraciji pomaknemo vse bite za eno v levo, skrajno desni bit pa se nadomesti z zaokrožitveno napako. Če imamo število zapisano z 48 biti že po 48 iteracijah izgubimo vsako informacijo o začetnem stanju, torej je naša napoved povsem napačna.

Orbita točke logistične enačbe ob parametru $k = 4$ je tako kaotična, da so jo v prvih računalnikih uporabljali celo za generator slučajnih števil. Vendar pa ima neprijetno lastnost, zaradi katere je neprimerna za tovrstno rabo. Generatorji slučajnih števil za izračun naslednje številke uporabljajo prejšnjo, zato je nadvse zoprno, če ima orbita kakšne začetne vrednosti¹¹ kratko periodo. Kot sem omenil že ob razlagi slike 2 je v tem območju točka $1-1/k$ repeler. Za $k = 4$ je torej 0.75 invariantna točka, orbita ima cikel s periodo 1. Še huje, v tem območju so tudi začetne vrednosti s ciklom s periodo 2, 3, 4, vse do neskončno. Eden od najbolj znanih dosežkov teorije

¹⁰ Matematično izpeljavo navajam po David D. Campbell: *Nonlinear Science, From Paradigms to Practicalities*; iz zbornika *From Cardinals to Chaos*, stran 233.

¹¹ V računalniški terminologiji se imenuje seme (seed) generatorja slučajnih števil.

kaosa je teorem o periodi 3, ki je imel nekoliko ponesrečen odmev tudi na zglasni Mladinini zadnji strani. Poenostavljeno rečeno teorem zatrjuje: Če so v sistemu točke s periodo 3, potem so tudi točke s periodo 1, 2, 4, 5, itd. za vsako naravno število. Z enim stavkom: Perioda 3 implicira kaos. Natančnejša matematična definicija kaosa in testi za kaotičnost sistema pa so zunaj domene tega uvodnega spisa.

Občutljivost na začetne pogoje je v popularni literaturi največkrat razložena z zguljeno prisposodbo o metulju na Kitajskem, katerega zamah s krili čez štirinajst dni povzroči orkan v Ameriki. Čeprav je orkan sam po sebi dovolj resna zadeva, so stvari morda še hujše.

Na intuitivnem nivoju je že Poincaré poznal pomen občutljivosti na začetne pogoje, vendar so tovrstni uvidi ostali nezapaženi vse do šestdesetih let tega stoletja.

«A very small cause which escapes our notice determines a considerable effect that we cannot fail to see, and then we say that the effect is due to chance. If we knew exactly the laws of nature and the situation of the universe at the initial moment, we could predict exactly the situation of the same universe at succeeding moment. But even if it were the case, that the natural laws had no longer any secret for us, we could still only know the initial situation approximately. If that enabled us to predict the succeeding situation with the same approximation, that is all we require, and we should say that the phenomenon had been predicted, that is governed by laws. But it is not always so; it may happen that small differences in the initial conditions produce very great ones in the final phenomena. A small error in the former will produce an enormous error in the later. Predictions becomes impossible, and we have the fortuitous phenomenon.»

(Henri Poincaré: Science and Method)

Zelo majhen vzrok, ki uhaja naši pozornosti, povzroči znatno posledico, ki je ne moremo spregledati in potem pravimo, da je posledica naključna. Če bi natančno poznali zakone narave in stanje vesolja v začetnem trenutku, bi lahko natančno napovedali stanje vesolja v naslednjem trenutku. Vendar bi celo v primeru, da naravni zakoni ne bi več predstavljali nobene skrivnosti, še vedno lahko poznali začetno situacijo samo približno. Če bi nas to usposobilo za napoved naslednjega stanja z isto natančnostjo in to je vse, kar potrebujemo, potem bi lahko rekli, da je fenomen napovedan, to je upravljan z zakoni. Vendar ni vedno tako; lahko se zgodi, da majhna razlika v začetnih pogojih povzroči velike razlike v končnem fenomenu. Majhna napaka v prvem bo povzročila velikansko napako v drugem. Napovedi postanejo nemogoče, imamo slučajni fenomen.

(Henri Poincaré: Znanost in metoda)

Premislimo še enkrat rezultate dosedanje predstavitve: Imamo navidez bedasto enostavno enačbo, ki nedvomno opisuje realne sisteme.¹² Pro-

¹² Pravzaprav so realni sistemi praviloma zapletenejši, vendar je dinamika teh sistemov kvečjemu bolj zapletena od te, ki jo navkljub grobim poenostavljenim generira logistična enačba.

blem je v tem, da v kaotičnem režimu sistema lahko poznamo začetno stanje na 100 decimalk natančno (kar je povsem nerealno in nemerljivo), pa vseeno lahko analitično napovemo obnašanje sistema samo za relativno kratek čas. S tem je postavljen pod vprašaj znanstveni poizkus, saj podobni pogoji ne povzročijo vedno podobnih rezultatov, pač pa tudi popolnoma drugačne. Statistično opisovanje sistemov in nedeterminizem, ki ju Einstein ni hotel priznati niti v subatomskega svetu, sta se sedaj preselila tudi na makro nivo povsem vsakodnevnih fenomenov (mešanje dveh tekočin, bitje srca, dvojno nihalo, ipd.). Tudi ob svetovno pomembnih vprašanjih npr.: Ali je osončje stabilen sistem? ne moremo več upati na zanesljiv odgovor. Linijo spekulacije lahko potegnemo celo v kozmologijo. S pojavom kaosa v determinističnih sistemih je modeliranje postalo vnaprej obsojeno na neuspeh. Modeliranje namreč temelji na abstrakciji, na tem, da zanemarimo podrobnosti in računamo samo z bistvenimi podatki in končno natančnostjo. Za dolgoročno napoved pa so potrebni vsi detajli, tudi »zanemarljivi« vplivi od »zunaj«. Tako ne moremo več postaviti meje sistema, ki ga modeliramo; če hočemo točno modelirati katerikoli realen sistem, moramo simulirati celo vesolje do poslednjega kvarka (ali karkoli že je najmanjši delec v tem trenutku). Seveda se s tem zabriše razlika med modelom in »stvarjo samo«, saj sta povsem izomorfna. Bog je v fraktalni interpretaciji torej ustvaril svet zato, ker ni mogel vsega izračunati; do odgovora na neko vprašanje¹³ o obnašanju sistema lahko pride le tako, da ustvari vesolje in počaka na rezultat.

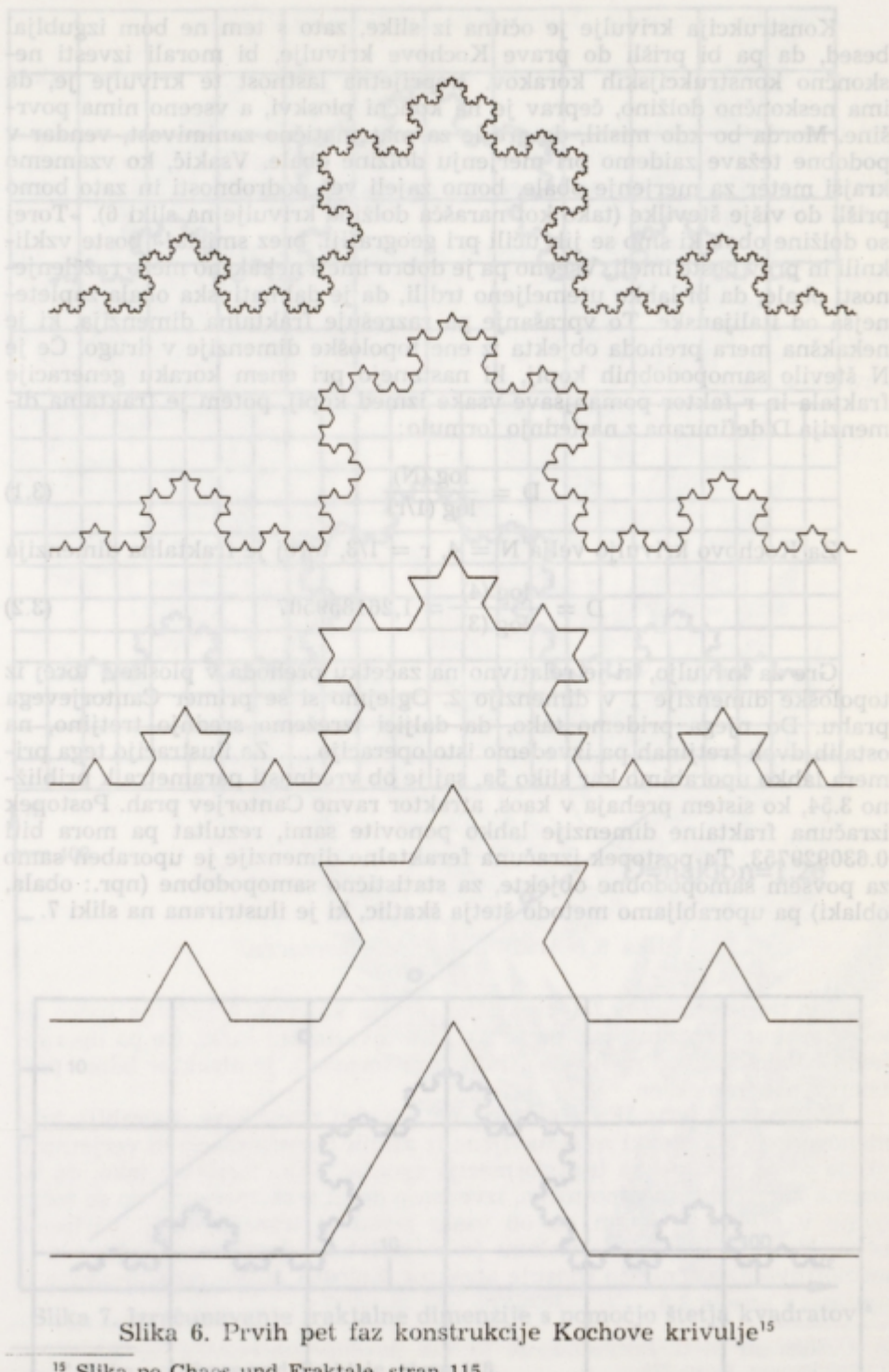
3. SISTEMI ITERIRANIH FUNKCIJ

Tudi za razumevanje sistemov iteriranih funkcij (Iterated Function Systems, v nadaljevanju teksta IFS) je potrebno predstaviti nekaj novih pojmov. V prejšnjem razdelku smo sledili rezultatom raziskav, ki izvirajo bolj iz fizike, sedaj pa se bomo ukvarjali z matematično vejo taistih raziskav. Zveza med obema svetovoma je čudni atraktor, ki je dostikrat fraktal.

Fraktal je neologizem, ki ga je skoval Benoit Mandelbrot. Z njim je označil matematične objekte, ki imajo v klasični evklidski matematiki kopicno čudnih lastnosti, zaradi katerih so jih njegovi predhodniki obravnavali kot moteče izjeme. Ena od najbolj karakterističnih lastnosti fraktalov je, da se njihova slika ne poenostavi, če jo povečamo. Če delamo povečave v sliki oblaka, bomo poleg tega fenomena opazili, da so si različne slike nekako podobne. Če bi slike različnih povečav z različno natančnostjo zamešali, bi jih težko uredili po velikostnem redu. Zaradi tega pri pogledu skozi okno aviona ni lahko oceniti razdalje do oblaka. Ta neobčutljivost na povečave (scale invariance) je posledica samopodobnosti, ki smo jo opazili že v logistični enačbi. Oglejmo si te lastnosti ob primeru Kochove krivulje¹⁴ na sliki 6.

¹³ Če koga zanima, za katero vprašanje gre, naj si prebere vsaj prvo knjigo iz tetralogije Douglasa Adamsa Stoparski vodnik po galaksiji (Hitch-Hiker's Guide to the Galaxy).

¹⁴ Če dodamo dve krivulji in jih združimo v »trikotnik«, dobimo Kochovo snežinko.

Slika 6. Prvih pet faz konstrukcije Kochove krivulje¹⁵

¹⁵ Slika po Chaos und Fraktale, stran 115.

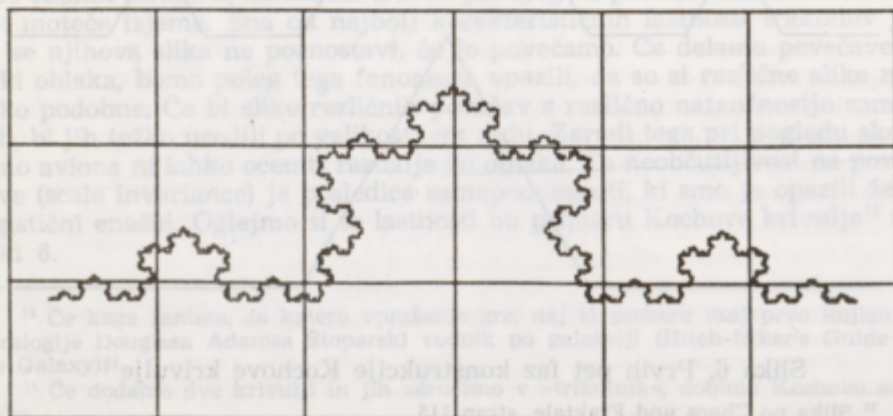
Konstrukcija krivulje je očitna iz slike, zato s tem ne bom izgubljal besed, da pa bi prišli do prave Kochove krivulje, bi morali izvesti neskončno konstrukcijskih korakov. Neprijetna lastnost te krivulje je, da ima neskončno dolžino, čeprav je na končni ploskvi, a vseeno nima površine. Morda bo kdo mislil, da gre le za matematično zanimivost, vendar v podobne težave zaidemo pri merjenju dolžine obale. Vsakič, ko vzamemo krajši meter za merjenje obale, bomo zajeli več podrobnosti in zato bomo prišli do višje številke (tako kot narašča dolžina krivulje na sliki 6). »Torej so dolžine obal, ki smo se jih učili pri geografiji, brez smisla!« boste vzkliknili in prav boste imeli. Vseeno pa je dobro imeti nekakšno mero razčlenjenosti obale, da bi lahko utemeljeno trdili, da je dalmatinska obala zapletenejša od italijanske. To vprašanje pa razrešuje fraktalna dimenzija, ki je nekakšna mera prehoda objekta iz ene topološke dimenzije v drugo. Če je N število samopodobnih kopij, ki nastanejo pri enem koraku generacije fraktala in r faktor pomanjšave vsake izmed kopij, potem je fraktalna dimenzija D definirana z naslednjo formulo:

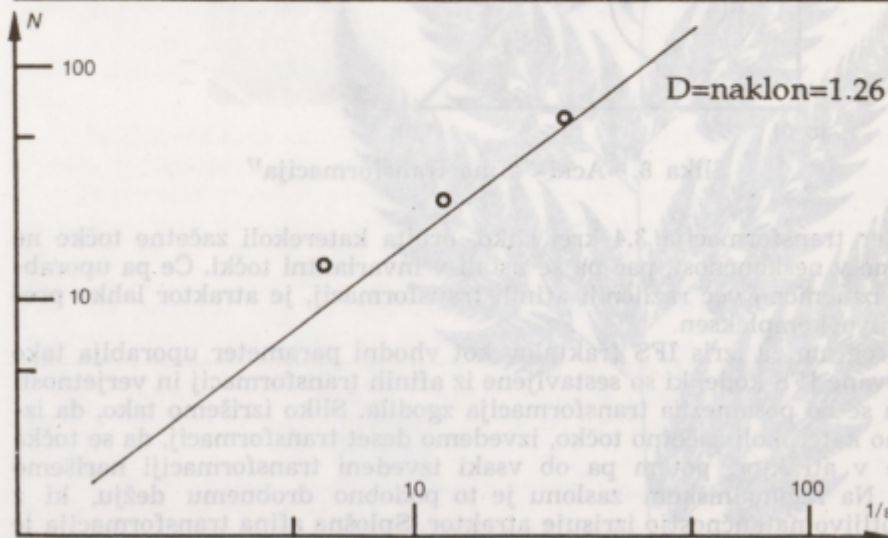
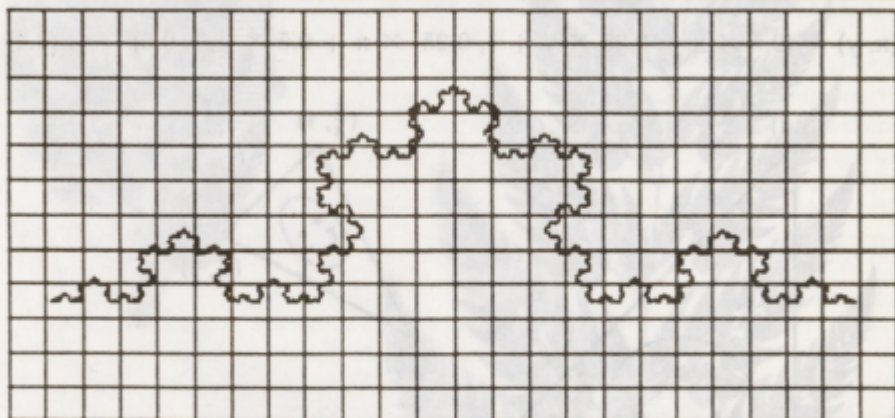
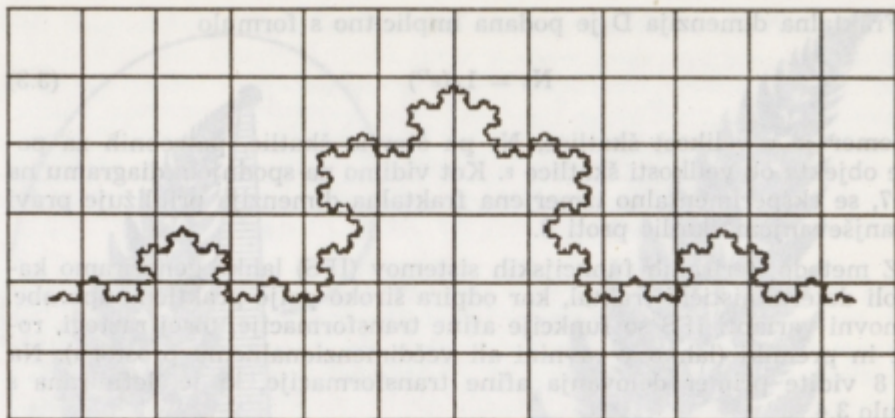
$$D = \frac{\log(N)}{\log(1/r)} \quad (3.1)$$

Za Kochovo krivuljo velja $N = 4$, $r = 1/3$, torej je fraktalna dimenzija

$$D = \frac{\log(4)}{\log(3)} = 1,261859507 \quad (3.2)$$

Gre za krivuljo, ki je relativno na začetku prehoda v ploskev, torej iz topološke dimenzije 1 v dimenzijo 2. Oglejmo si še primer Cantorjevega prahu. Do njega pridemo tako, da daljici izrežemo srednjo tretjino, na ostalih dveh tretjinah pa izvedemo isto operacijo ... Za ilustracijo tega primera lahko uporabimo kar sliko 5a, saj je ob vrednosti parametra k približno 3.54, ko sistem prehaja v kaos, atraktor ravno Cantorjev prah. Postopek izračuna fraktalne dimenzije lahko ponovite sami, rezultat pa mora biti 0.630929753. Ta postopek izračuna fraktalne dimenzije je uporaben samo za povsem samopodobne objekte, za statistično samopodobne (npr.: obala, oblaki) pa uporabljamo metodo štetja škatlic, ki je ilustrirana na sliki 7.

Slika 7. Izračunavanje fraktalne dimenzije s pomočjo štetja kvadratov¹⁶

¹⁶ Slika po Chaos und Fraktale, stran 118.

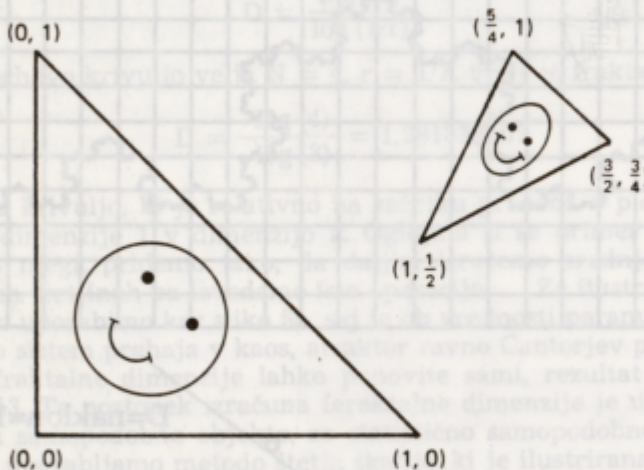
Fraktalna dimenzija D je podana implicitno s formulo

$$N_\varepsilon = 1/(\varepsilon^D) \quad (3.3)$$

pri čemer je ε velikost škatlice, N_ε pa število škatlic, potrebnih za pokritje objekta ob velikosti škatlice ε . Kot vidimo na spodnjem diagramu na sliki 7, se eksperimentalno izmerjena fraktalna dimenzija približuje pravi z zmanjševanjem škatlic proti 0.

Z metodo iteriranih funkcijskih sistemov (IFS) lahko generiramo katerikoli deterministični fraktal, kar odpira široko polje praktične uporabe. V osnovni varianti IFS so funkcije afine transformacije, torej raztegi, rotacije in premiki (lahko v ravnini ali večdimenzionalnemu prostoru). Na sliki 8 vidite primer delovanja afine transformacije, ki je definirana s formulo 3.4

$$w(x, y) = (0.5 \times x + 0.25 \times y + 1, 0.25 \times x + 0.5 \times y + 0.5) \quad (3.4)$$

Slika 8. »Acid« afina transformacija¹⁷

Ker transformacija 3.4 krči sliko, orbita katerekoli začetne točke ne pobegne v neskončnost, pač pa se ustali v invariantni točki. Če pa uporabljamo izmenično več različnih afinih transformacij, je atraktor lahko presenetljivo kompleksen.

Program za izris IFS fraktalov kot vhodni parameter uporablja tako imenovane IFS kode, ki so sestavljene iz afinih transformacij in verjetnosti (p), da se bo posamezna transformacija zgodila. Sliko izrišemo tako, da izberemo katerokoli začetno točko, izvedemo deset transformacij, da se točka ujame v atraktor, potem pa ob vsaki izvedeni transformaciji narišemo točko. Na računalniškem zaslonu je to podobno drobnemu dežju, ki z nezmotljivo natančnostjo izrisuje atraktor. Splošna afina transformacija je zapisana v enačbi 3.5.

¹⁷ Slika po H. O. Peitgen, P. H. Richter (urednika zbornika): The Science of Fractal Images, stran 225.

Slika 9. IFS praprot¹⁸

¹⁸ Slika po H. O. Peitgen, P. H. Richter (urednika zbornika): The Science of Fractal Images, stran 242.

$$w(x, y) = (a \times x + b \times y + d, c \times x + d \times y + f) \quad (3.5)$$

IFS kode za sliko 9 so

a	b	c	d	e	f	p
0.85	0.04	-0.04	0.85	0	1.6	0.85
0.2	-0.26	0.23	0.22	0	1.6	0.07
-0.15	0.28	0.26	0.24	0	0.44	0.07
0	0	0	0.16	0	0	0.01

Na manjši praproti na sliki 9 je ilustrirano delovanje ene od štirih afinih transformacij. Verjetno je tudi vas presenetilo baročno bogastvo, ki se skriva v teh osemindvajsetih številkah. M. F. Barnsley, ki je odkril IFS fraktale je prišel na idejo, da bi jih uporabljal za kodiranje slik. Tako bi namesto digitalizirane slike hranili samo IFS kode, po potrebi pa bi sliko generirali. V praktičnih realizacijah te ideje so dosegli pomnilniški prihranek 1 : 1000. Na ta način bi teoretično lahko pošiljali televizijsko sliko po telefonu. IFS algoritem ima dve lepe lastnosti, ki ga naredita posebej primerne za računalniško implementacijo. Prva je, da majhna razlika v IFS kodi povzroči majhno razliko na sliki. Algoritem je tudi enostavno paralelizirati, saj lahko 1000 mikroprocesorjem dodelimo iste IFS kode ter različno začetno stanje in sliko bodo izrisali 1000 × hitreje. Problematični del pa je ugibanje IFS kod za poljubno sliko. Pri tem si pomagamo s kolažnim teoremom, katerega delovanje je ilustrirano na sliki 10.

Slika 10. Ilustracija delovanja kolažnega teorema¹⁹

¹⁹ Slika po H. O. Peitgen, P. H. Richter (urednika zbornika): The Science of Fractal Images, stran 233.

Če želimo kodirati list na sliki, najprej naredimo očrt lista, potem pa ga poskušamo čim bolj točno (brez podvojevanja) pokriti z zmanjšanimi kopijami očrta. Vsaka kopija definira afino transformacijo glede na prvotni oris. V zgornjem primeru je pokritje dobro in atraktor ustreza želeni sliki, na spodnjem pa ne. To je sicer lep dosežek, je pa še daleč od splošne rešitve, ki ne bi zahtevala človeške intervencije v kreaciji kod. Profesor Barnsley je ustanovil firmo, ki bo izdelovala IFS koderje in dekoderje, zato v svojih knjigah ni odkril kaj več o implementaciji kodiranja.

4. UMETNOSTNE IMPLIKACIJE

Tako Mandelbrot²⁰ kot Peitgen in Richter²¹ ter Franke²² dokaj nereflektirano zagovarjajo tezo, da so fraktalne slike umetnost. Trdijo, da so se matematiki ter programerji zelo trudili, da so stvar spravili skupaj in da je rezultat nedvomno lep, torej umetniško delo. Morda nas bo do bolj subtilnih rezultatov pripeljala primerjava med modernizmom in računalniško sliko fraktala.

Modernizem se je trudil napasti auro umetnosti z vsemi sredstvi, saj je subvertiral prav vsako oporno točko klasične umetnosti. Found-art je z razstavljanjem profanih objektov v galerijah pokazal, da lahko samo mesto razstavljanja pretvori določen objekt v umetniško delo. Performance je problematiziral vlogo publike v gledališki predstavi ter jo ukinit, tako da jo je vključil v predstavo samo. Bruitizem dvajsetih let in John Cage v šestdesetih so vključili konkretne in neharmonične zvoke v glasbena dela, v skrajni točki so ponujali tišino namesto glasbe in razrezano platno namesto slike. Vendar se je aura izkazala za dokaj trdoživo zadevo, saj je bilo tržišče umetnin pripravljeno pogoltniti praktično karkoli, če je bilo lansirano kot trend na ustrezen način. Kljub temu pa je koncept avtorja ostal relativno nedotaknjen, saj je bilo umetniško delo lahko karkoli, če je bilo le opremljeno z ustreznim podpisom.²³ Če je postmodernizem korak nazaj glede na modernizem, potem fraktalne slike predstavljajo dva koraka nazaj.

Denimo, da sem napisal program za prikaz Mandelbrotove množice na svojem računalniku. Ali sem zato postal umetnik? Pisanja programov ni mogoče povsem avtomatizirati in to povzroča velikanske težave pri vodenju projektov, tako da mnogi trdijo, da je programiranje vrsta umetnosti. Na žalost pa to ne razreši naše dileme, saj je programiranje v tem primeru skoraj povsem ortogonalno na rezultat. Formulo ali celo algoritme za izračun sem prepisal iz kakšnega članka ali knjige; program je torej samo implementacija tuje ideje. Če je algoritem v osnovi pravilen, je za »umetniški vtis« izračunane slike povsem vseeno, ali se je izračunavala dve uri ali deset minut. Morda sem si izmislil genialne trike za pohitritev izračunavanja, vendar se na končni sliki to ne bo nič poznalo. Pravzaprav je za

²⁰ B. B. Mandelbrot: People and Events behind the »Science of Fractal Images«, zbornik Science of Fractal Images, stran 7.

²¹ H. O. Peitgen, P. H. Richter: The Beauty of Fractals, stran 20–21.

²² H. W. Franke: Refractions of Science into Art, iz zbornika The Beauty of Fractals, stran 184–185.

²³ Dejstvo, da je ravno podpis preživel neusmiljene napade modernistov, je lahko razložiti. Kako bi prišli do denarja, če se ne bi podpisovali?

pisanje dolgočasnega programa za izračunavanje plač potrebno več programerske umetnosti, kot pa za program za izračun Mandelbrotove množice, saj je slednja povsem jasno definirana, plače pa so zelo meglen pojem.

Modernisti in fraktalni programi so si podobni v tem, da vedno operirajo na skupini »umetnin«. Modernist bo zaradi duhovne revščine ali iz komercialnih razlogov ob vsaki domisllici naštancel vsaj sto umetniških realizacij taiste ideje. Tako tudi fraktalni programi tipično ne generirajo samo ene slike, pač pa celo družino slik, do katerih lahko pridemo s spreminjanjem vhodnih parametrov (povečave, različni tipi pobarvanja slike, variacije formule, ipd.). Kljub temu pa bodo vse slike imele dokaj enoten »look & feel«. V tem smislu obstaja celo določena podobnost med modernističnim manifestom²⁴ in programom za generiranje fraktalov, saj obadva na »algoritmičen« način definirata določen tip »umetnin«.

Ob izrisu Mandelbrotove množice pa se večina moje umetniške kreativnosti zreducira na izbor povečave z relativno lepo kompozicijo in harmoničnim (ali, če hočete, kontrastnim) izborom barv. Situacija je torej dokaj podobna sprehajanju po galeriji, ki se konča z nakupom slike. Kupec slike ima morda prefinjen okus (in polno denarnico), nikakor pa ga njegov izbor ne pretvori v umetnika.

Pa poskusimo točko božanskega navdiha prestaviti nazaj. Matematiki, ki so se konec sedemdesetih let spravili analizirati iteracije kompleksnih funkcij, so se morda zavedali, da se za vsem tem skriva nekaj več, seveda pa o divji kompleksnosti Mandelbrotove množice niso imeli niti najmanjšega pojma. Tako bi tudi ostalo, če ne bi bilo računalnikov.²⁵ Tipično za celo zadevo pa je, da Mandelbrot sploh ni odkril Mandelbrotove množice. S formulo se je začel ukvarjati šele potem, ko je prve grobe slike »Mandelbrotove« množice videl v nekem članku, katerega nesrečni avtor se ni zavedal pomena svojega odkritja in stvari ni pripisoval posebnega pomena. Čeprav je Mandelbrot storil veliko za popularizacijo »svoje« množice, so praktično vse pomembne teoreme o lastnostih množice odkrili in dokazali drugi matematiki. Tako je morda k naši fraktalni sliki izumitelj mikroprocesorja prispeval več od Mandelbrota.

Po vsem tem nas upravičeno začnejo obhajati platonistične misli. Treba pa je poudariti, da je Mandelbrotova množica kljub vsemu povsem kulturni fenomen, plod človekove dejavnosti in ne morda matematična reprezentacija kakšnega znanega fizikalnega sistema.

Če je v modernizmu najpomembnejša »genialna« ideja avtorja, medtem ko je pa umetniško delo več ali manj trivialno,²⁶ se ob fraktalni sliki genialni avtor razprši v linijo partikularnih dosežkov, ki so posredno ali neposredno omogočili generiranje slike. V zameno za to pa je slika daleč

²⁴ Gre le za podobnost, ker manifeste navadno karakterizira diskrepanca med velikimi besedami in skromnimi rezultati; sredstvo postane cilj in manifest pogosto (postane najpomembnejše umetniško delo svojega tipa. Računalniški program pa mora vseeno nekaj početi, če ne se nikomur ne bi ljubilo brskati po njegovi kriptični kodi.

²⁵ Zadnjih nekaj let je zelo v modi tako imenovana znanstvena vizualizacija (scientific visualisation), ki temelji na uporabi računalnikov kot nekakšne mentalne bergle. Kadar je količina podatkov ali kompleksnost procesa prevelika, da bi si lahko pomagali z analizo in intuicijo, zadevo simuliramo na računalniku in jo prikazemo kot trodimenzionalno animacijo. Na ta način dobimo uvid v globalno vedenje sistema, zatem pa na klasičen način postavljamo hipoteze ter jih poskušamo potrditi ali ovreči.

²⁶ Tipični vzklik naivnega gledalca je: »To bi lahko storil tudi jaz!«

od trivialnosti. V tem smislu so fraktalne slike podobne gotskim katedralam,²⁷ pri katerih se je »prvotna« arhitektova ideja povsem preoblikovala v stoletjih gradnje, rušenja in rekonstrukcij, tako da pravzaprav v nobeni točki v času ni bilo človeka, ki bi imel »idejo katadrane«, potem pa bi jo samo realizirali.

5. ZAKLJUČEK

Ker sem dosedaj natrosil že toliko pretresljivih in svetovno pomembnih zaključkov, bom sedaj ubral drugačno taktiko. Zakaj si ne bi naslednjič, ko vas bo pot zanesla v »gadget shop«, kupili eno od tistih dragih neuporabnih neumnosti?²⁸ Precej tovrstnih igračk temelji na kaotično-fraktalnih fenomenih (dvojno ali trojno nihalo, krogle, ki se razelektrujejo v plinu, mešanje dveh ali več tekočin z različno gostoto in viskoznostjo, grupiranje kovinskih delcev v magnetnem polju, itd.). Morda se vam cena igrčke ne bo več zdela tako visoka, če se boste zavedali, da celo najmočnejši računalnik na svetu ne more napovedati gibanja igrčke niti za 15 minut.

6. BIBLIOGRAFIJA

Ob poplavi literature o fraktalih in kompleksnih dinamičnih sistemih je praktično nemogoče podati avtoritativen pregled tovrstnih publikacij. V tem dokaj arbitrarnem izboru navajam samo nekaj subjektivnih vtisov v knjigah in eventualnem tipu bralca, za katerega je najprimernejša.

Algorithm, The Personal Programming Newsletter je dvomesečnik na tridesetih črno-belih straneh, ki ga ureja A. K. Dewdney, pisec kolumna Computer Recreations v reviji Scientific American. V reviji *Algorithm* boste našli vse od celičnih avtomatov preko L-sistemov za vzgajanje računalniških rastlin, IFS fraktalov, nevralnih mrež do »fractal-aware« literature. Večina člankov je opremljena z algoritmom v psevdokodi in z napotki za programiranje, zato je revija najprimernejša za bralce s programerskimi ambicijami. Dosedaj je izšlo 6 števil, enoletna naročnina za Evropo je 35 USD, naslov pa:

Algorithm, P. O. Box 29237
Westmount Postal Outlet
758 Wonderland Road
London, Ontario, Canada N6K 1M6

Amygdala, A Newsletter of Fractals & M je publikacija na osmih črno-belih straneh, ki jo izdaja Rollo Silver. Članki variirajo od matematičnih razlag lastnosti Mandelbrotove množice preko programerskih nasvetov do recenzij knjig in softvera. Tudi v tej publikaciji bodo našli največ zanimivosti prav programerji. Poznavalcem grščine pa lahko zaupam, da je naslov besedna igra z Mandelbrotovim imenom. Za 40 USD boste dobili 10

²⁷ cf. G. Eilenberger: Freedom, Science and Aesthetics, iz zbornika The Beauty of Fractals, stran 175.

²⁸ Npr.: naprava za sprejemanje odločitev, ki si jo medsebojno podarjajo protagonisti filma Brasil (režija Terry Gilliam), ki seveda temelji na bifurkaciji.

številka, za dodatnih 32 USD pa še 4 diapozitive na številko. Amygdalo lahko naročite na naslov:

Amygdala, Box 219
San Cristobal, New Mexico 87564, U. S. A.

Michael F. Barnsley: *Fractals Everywhere*, Academic Press, 1988, 400 strani. V tej knjigi so razložene matematične osnove iteriranih funkcijskih sistemov, žal pa je za kodiranje slik z IFS kodami predstavljen samo kolažni teorem in nekaj več ali manj meglenih namigov za avtomatsko realizacijo kodiranja. Bralci te knjige morajo biti dobro podkovani v matematiki, ali pa biti pripravljeni, da se je naučijo.

Karl-Heinz Becker, Michael Dorfler: *Dynämische Systeme und Fraktale*; Computergrafische Experimente mit Pascal, Wieweg, 1989, 390 strani v knjigi so programi v Pascalu za generiranje Mandelbrotove in Julija-jeve množice, Röslerjevega, Hénonovega in Lorenzerjevega atraktorja, bifurkacijskega diagrama, celičnih avtomatov, fraktalnih rastlin itd. Programi so dobro komentirani in opremljeni z okvirno razlago fenomena.

John L. Casti: *Alternate Realities*; Mathematical Models of Nature and Man, John Wiley and Sons, 1989, 490 strani. Avtor se na matematično in dostikrat tudi filozofsko poglobljen način ukvarja z vsemi vidiki modeliranja. Področja, ki jih Casti podrobneje predstavi so: teorija iger, celični avtomati, teorija katastrof, turbulence, teorija evolucije, modeliranje mentalnih procesov, itd. Kdor se namerava resneje ukvarjati z modeliranjem, bo v knjigi našel veliko lepih problemov in tehnik za njihovo analizo.

Chaos und Fraktale, Spektrum der Wissenschaft: Verständliche Forschung, 1980, 206 strani. V zborniku so zbrani vsi teksti nemške izdaje Scientific Americana s kaotično-fraktalno tematiko, med drugim članki o konvekciji, kvazikristalih, klimatskih modelih in vzorcih na kožuhih živali.

Necia G. Cooper (urednica zbornika): *From Cardinals to Chaos*; Reflections on Life and Legacy of Stanislaw Ulam, Cambridge University Press, 1989, 320 strani. Zbornik je posvečen spominu na Stanislawo Ulama, enega najpomembnejših matematikov iz Los Alamosa, ki je med drugim skupaj s Tellerjem odkril fuzijsko bombo. Matematiki, fiziki in biologi v svojih prispevkih razlagajo svoje sodelovanje z Ulamom in najnovejše dosežke raziskav, katerih začetnik je bil tudi Ulam (metoda Monte Carlo, Ergodična hipoteza, turbulence, numerična hidrodinamika, celični avtomati, itd.). Za razumevanje člankov je dobrodošlo nekaj matematično-fizikalnega predznanja.

A. K. Dewdney: *The Armchair Universe*; An Exploration of Computer Worlds, W. H. Freeman and Company, 1988, 330 strani. Kolumen o razvedrilni matematiki je v Scientific Americanu najprej pisal Martin Gardner, potem Douglas R. Hofstadter, sedaj pa to počne A. K. Dewdney. V knjigi so njegovi kolumni zbrani v tematske skupine (celični avtomati, umetno življenje, core wars, fraktali, itd.), pridruženi pa so jim tudi rezultati korespondence z bralci, ki so prišli do zanimivih variacij rešitve problema. Znanje programiranja ni potrebno za razumevanje, da pa bi v člankih zares uživali, morate sprogramirati predlagane algoritme.

Kenneth Falconer: *Fractal Geometry; Mathematical Foundations and Applications*, John Wiley & Sons, 1990, 290 strani. To je knjiga za matematično orientiranega bralca, ki bi po vsem tem čeku rad prebral točne matematične definicije fraktalov, z njimi povezanih teoremov, korolarjev itd. Z njo te teorija fraktalov dozorela kot znanstvena teorija, saj je knjiga očiščena osebnih preferenc, zamer in pesniškega stila, tako da lahko tvori solidno bazo univerzitetnega predavanja.

James Gleick: *Chaos; Making a New Science*, Viking Penguin, 1987, 350 strani. James Gleick je napisal pravo knjigo ob pravem času: ko so vsi govorili o kaosu, pa nihče še ni točno vedel za kaj gre, je izvedel vrsto intervjujev z vodilnimi znanstveniki s tega področja. Zatem je zgodbe o odkritjih povezal s svojim žurnalističnim znanjem (pisal je tudi za *New York Times*) in nastal je pravi znanstveni triler. V strokovni literaturi so jo kritizirali, češ da preveč poudarja vlogo računalnikov ter razkol med fiziki in matematiki, vendar je nekaj tovrstnega pretiravanja pri tej zvrsti pač treba vzeti v zakup. Knjiga bo v letu 1991 izšla pri Državni založbi Slovenije in jo seveda toplo priporočam.

Catherine N. Hayles: *Chaos Bound; Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science*, Cornell University Press, 1990, 310 strani. Studija navaja medsebojne vplive znanosti in literature in paralelizem pri pojavljanju novih paradig. Literarne reference vključujejo avtorje kot Stanislaw Lem, Doris Lessing ter Henry Adams, filozofske pa Jacques Derida, Michel Foucault, Paul Ricoeur.

Benoit B. Mandelbrot: *The Fractal Geometry of Nature*, W. H. Freeman and Company, 1982, 470 strani. Ta biblija očeta fraktalov je pravzaprav druga predelana izdaja angleškega prevoda (1977) njegove knjige *Les objets fractal: forme, hasard et dimension* (1975). Knjiga je dokaj težavno branje, vendar bo bralca, ki se je pripravljn poglobiti vanjo, nagradila s presenetljivimi uvidi, kar se za biblijo tudi spodobi.

Grégoire Nicolis, Ilya Prigogine: *Exploring Complexity; An Introduction*, W. H. Freeman and Company, 1989, 310 strani. Ilya Prigogine je leta 1977 dobil Nobelovo za kemijo, zato je večina primerov v tej knjigi s tega polja. Knjiga je zanimiva mešanica spekulacij in točnih matematičnih formalizmov za opis kompleksnosti, morebitni bralci pa se ne smejo bati matematike.

Heinz-Otto Peitgen, P. H. Richter: *The Beauty of Fractals; Images of Complex Dynamical Systems*, Springer Verlag, 1986, 200 strani. V prvi aproksimaciji je ta knjiga prav gotovo znanstvena slikanica, saj vključuje mnogo lepih barvnih fotografij Mandelbrotove množice. Nekaj uvodnih in vabljenih tekstov je prav dostopnih, večina pa jih je preveč tehničnih za povprečnega bralca. Ker pa je ta knjiga prva ponudila kombinacijo lepih slik in tehničnih podrobnosti, je gotovo v knjižnici vsakega fraktalnega zanesenjaka.

Heinz-Otto Peitgen, Dietmar Saupe (urednika): *The Science of Fractal Images*; Springer Verlag, 1988, 310 strani. V knjigi so zbrana predavanja o fraktalih s konference SIGGRAPH 87, ki je najpomembnejše med-

narodno srečanje strokovnjakov s področja računalniške grafike. V prispevkih eminentnih avtorjev (Richard F. Voss, Robert L. Devaney, Benoit B. Mandelbrot, idr.) so razloženi IFS fraktali, algoritmi za generiranje fraktalnih pokrajin, rastlin, Mandelbrotove množice, itd. Besedila so večinoma uvodnega značaja, vendar so opremljena z algoritmi v psevdokodi. Programer, ki bi hotel kupiti samo eno knjigo, bi na podlagi te sprogramiral največ.

Dušan Peterc

... in v literarnem smislu. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik.

... in v literarnem smislu. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik.

... in v literarnem smislu. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik. Mandelbrotov fraktal je bil prvič uporabljen leta 1975, ko je Mandelbrot objavil knjigo *The Fractal Geometry of Nature*. V tej knjigi je Mandelbrot prvič uporabljal fraktalno geometrijo za opisovanje naravnih oblik.

tranjo malo daljico dolžine ena tretjina odvržemo. Ostaneta nam dve daljici z dolžino po ena tretjina. Vsako od njiju spet razdelimo na tretjine — ki imajo seveda dolžino po ena devetina — in obe srednji mali daljici odvržemo. Zdaj ostanejo štiri daljice, spet jih razdelimo na tretjine itd. Postopek deljenja na tretjine in izločanje srednjih daljic ponavljamo neskončnokrat. Kar ostane, je Cantorjeva množica. Pravzaprav ne ostane veliko, Cantorjeva množica ima mero nič, moremo jo pokriti z unijo intervalov poljubno majhne skupne dolžine. In vendar ima Cantorjeva množica moč kontinua, prav toliko elementov ima kot je točk na premici.

Cantorjeva množica je pravzaprav prvi primer *fraktala* v zavesti matematike. V nekem smislu je tudi zarodek obsežnega razreda fraktalov, ki jih srečamo pri obravnavanju nelinearnih pojavov, saj vsi v taki ali drugačni obliki vsebujejo Cantorjevo množico. Cantorjeva konstrukcija je še umetna, njegova množica se zdi skoraj patološka, takih »v naravi« ne pričakujemo. In vendar naletimo nanjo že pri iteraciji najpreprostejše nelinearne funkcije — kvadratne.

Besedo *fraktal* (lat. *frangere* zlomiti, *fractus* zlomljen) je skoval Benoit Mandelbrot (1924—) in svoje videnje fraktalov predstavil v znameniti knjigi *The Fractal Geometry of Nature*¹ (Fraktalna geometrija narave). Ime se nanaša na *ulomljeno dimenzijo* geometrijskega objekta. Dokler imamo opravka z »lepimi« geometrijskimi objekti, jim ni težko določiti dimenzije. Točka ima dimenzijo nič, premica in tudi poljubna krivulja dimenzijo ena, ravnina oz. ploskev dimenzijo dva, kocka dimenzijo tri. V resnici obstaja za določitev dimenzije več postopkov, ki pa vsi dajo isti rezultat, vsaj za običajne geometrijske objekte. Oglejmo si, kako določimo dimenzijo po Hausdorffu. Recimo da je objekt končnih razsežnosti in leži nekje v ravnini. Skušamo ga pokriti s čim manjšim številom krožcev polmera r ; to število označimo z $N(r)$. Seveda z zmanjševanjem polmera r narašča število potrebnih krožcev. Asimptotično je $N(r)$ neka potenčna funkcija recipročne vrednosti polmera $1/r$: $N(r) \sim \left(\frac{1}{r}\right)^d$.

In ta eksponent d je *Hausdorffova dimenzija*. Tudi po Hausdorffu ima točka dimenzijo nič, daljica dimenzijo ena, kvadrat dimenzijo dva. Množice, katerih Hausdorffova dimenzija ni celo število, imenuje Mandelbrot *fraktale*. Cantorjeva množica je fraktal, njena Hausdorffova dimenzija je enaka logaritmu števila dva za osnovo tri: $d = \log_3 2 = 0.62...$, torej $3^d = 2$.

Fraktali se nam prikazujejo poslednjih deset, petnajst let. In prikazujejo se kot duhovi iz računalnikov. Prve take oblike so imenovali še »čudni atraktorji« (*strange attractors*)² in morda so bili res čudno privlačni, kot nekaj nenavadnega in novega. Brez računalnika si takih duhov skoraj ni moč pričarati, saj zahtevajo ogromno količino računanja; praviloma je treba za vsako pikico na zaslonu opraviti celo verigo računov. Toda bili so tu, izzivali radovednost in nam postajali vedno bolj domači. Ne pa še udomačeni, kajti tudi dokaj enostavni fraktali nam še zastavljajo vprašanja in včasih celo pripravljajo presenečenja.

¹ B. Mandelbrot *The Fractal Geometry of Nature*, Freeman, San Francisco 1982.

² D. Ruelle *Strange attractors Math. Intelligencer* 2, 126—137.

Cela vojska znanstvenikov se je zapodila na novo poljano. Meteorologi se že od nekdaj bojujejo z ogromnimi količinami merskih podatkov, njim so prišli računalniki kot mana z neba. In ker se za čimbolj dolgoročne in zanesljive vremenske napovedi zanima tudi vojska, so dobili v roke največje, najzmoглиjewe računalniške pošasti. Lorenz³ je silno poenostavil model vremena in ga oklestil do treh nelinearnih diferencialnih enačb. Vreme se spreminja po čudnem atraktorju, *Lorenzovi maski*, katere projekcijo vidimo na sliki 2.

Sl. 2, Lorenzov atraktor

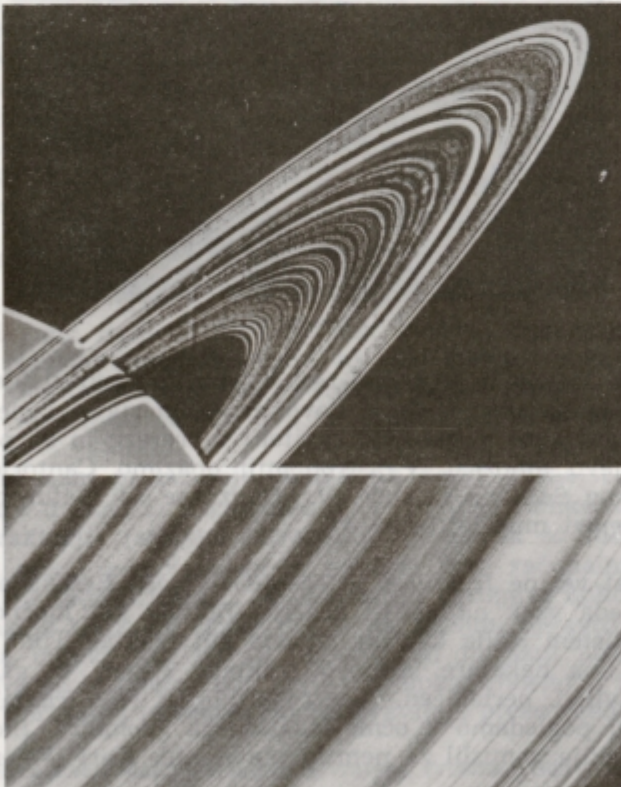
Astronom Hénon je še znižal red sistema in diskretiziral čas. Hénonov atraktor je na sliki 3. Če si dovolimo primerjavo, izgleda tako, kot bi Cantor zlagal testo za jabolčni zavitek: v prerezu in ob povečavi opazimo Cantorjevo množico. V astronomiji opazimo Cantorjevo množico še nekje, okrog Saturna se suče. V prerezu se zdi Saturnov obroč podoban Cantorjevi množici (slika 4).

Značilnost večine fraktalov je *samopodobnost*. Beseda označuje dejstvo, da izgleda vsak najmanjši košček fraktala kot močno pomanjšan cel fraktal. Sistem ožilja človeka izgleda kot fraktal. Tudi črpalka življenja, srce, ima nekatere lastnosti fraktala. Ritem, ki ga daje, je le približno pravilen, periodičen. Elektrokardiograf riše fraktalne krivulje, seveda če jih pogledamo z očmi fraktalnega geometra. Sicer pa si je fraktalne krivulje zamislil že nemški matematik Karl Weierstrass (1815

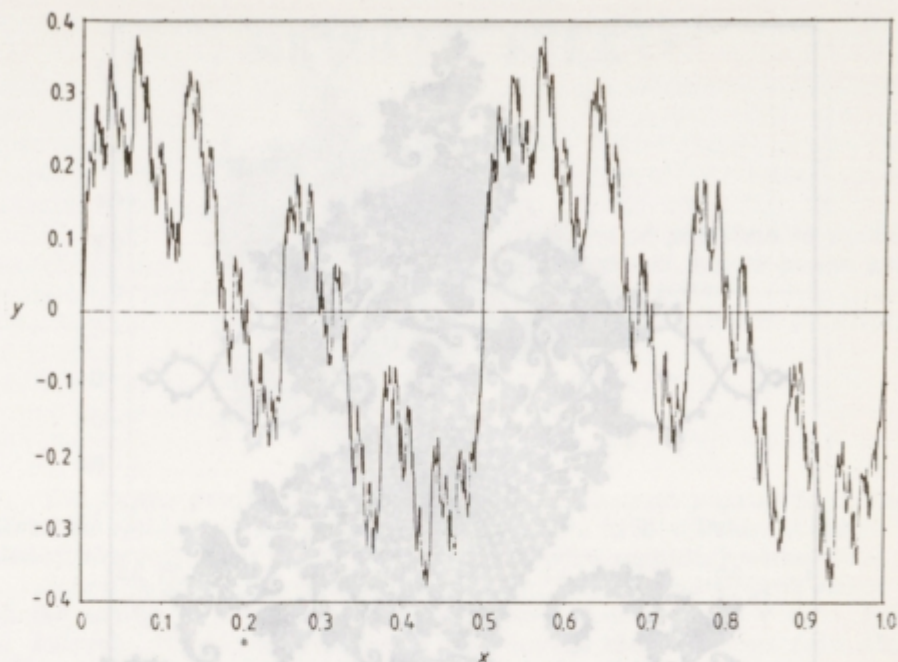
³ E. N. Lorenz *Deterministic nonperiodic flow*, J. Atmos. Sci 20, 130—141 (1963).

Sl. 3. Hénonov atraktor

Sl. 4. Saturnov obroč

Sl. 5, Fraktalna krivulja

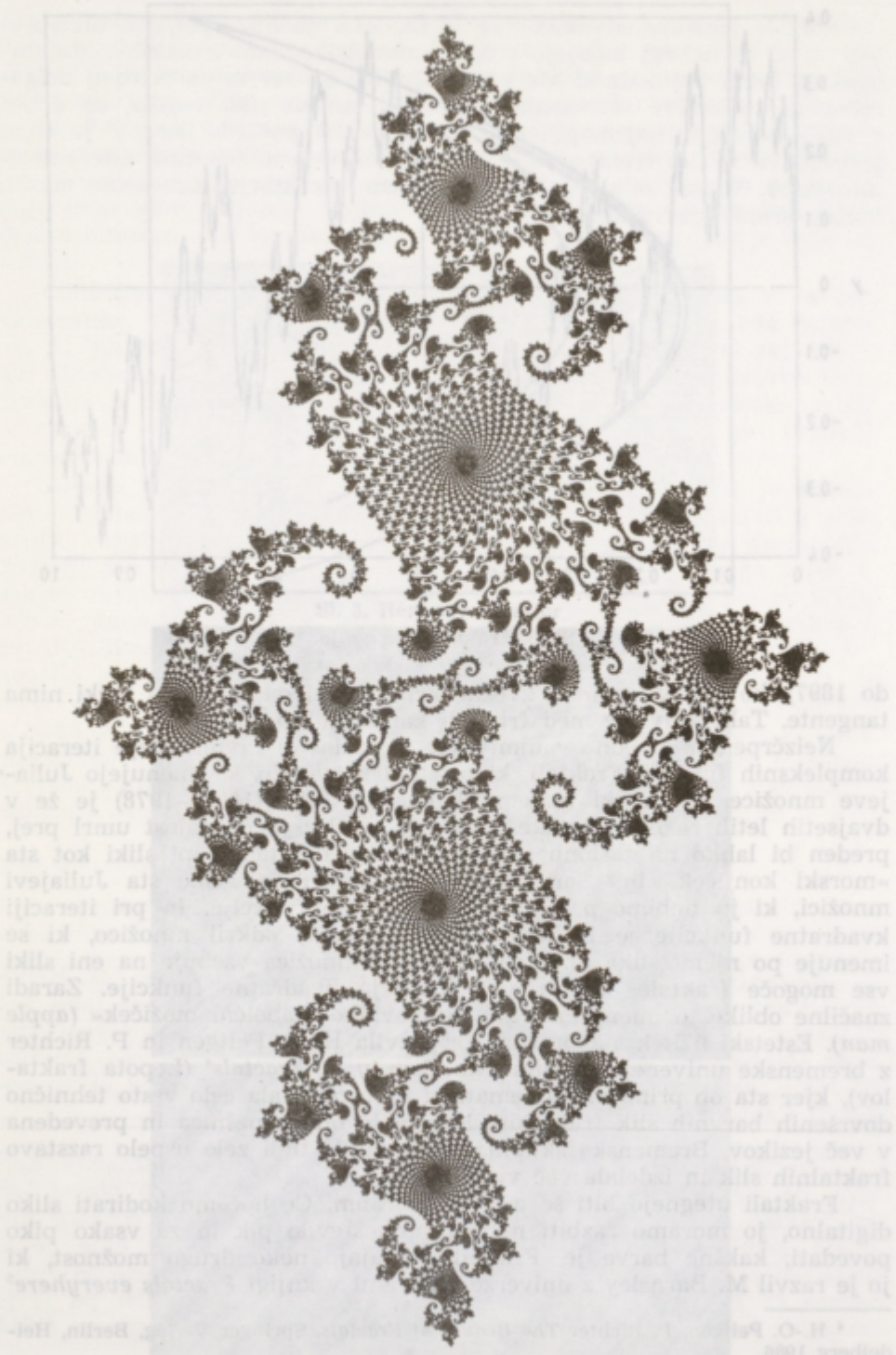
do 1897), ko je iskal primer zvezne krivulje, ki pa v nobeni točki nima tangente. Take krivulje med fraktali kar mrgolijo (slika 5).

Neizčrpen in izredno zanimiv vir fraktalov v ravnini daje iteracija kompleksnih funkcij. Fraktali, ki pri tem nastanejo, se imenujejo Juliajeve množice. Francoski matematik Gaston Julia (1893—1978) je že v dvajsetih letih raziskoval take iteracije, vendar je na žalost umrl prej, preden bi lahko na zaslonu računalnika ugledal tako lepi sliki kot sta »morski konjiček« in »San Marco« na sliki 6 a, b. Obe sta Juliajevi množici, ki ju dobimo pri iteraciji kvadratne funkcije. In pri iteraciji kvadratne funkcije je B. Mandelbrot (slika 7) odkril množico, ki se imenuje po njem (slika 8). Mandelbrotova množica vsebuje na eni sliki vse mogoče fraktale, ki jih daje iteracija kvadratne funkcije. Zaradi značilne oblike jo imenujejo tudi ljubkovalno »jabolčni možiček« (*apple man*). Estetski užitek sta bralcem pripravila H.-O. Peitgen in P. Richter z bremenske univerze v knjigi *The Beauty of Fractals*⁴ (Lepota fraktalov), kjer sta ob primerni matematični razlagi zbrala celo vrsto tehnično dovršenih barvnih slik fraktalov. Knjiga je bila uspešnica in prevedena v več jezikov. Bremenska skupina je postavila tudi zelo uspešno razstavo fraktalnih slik in izdelala več videokaset.

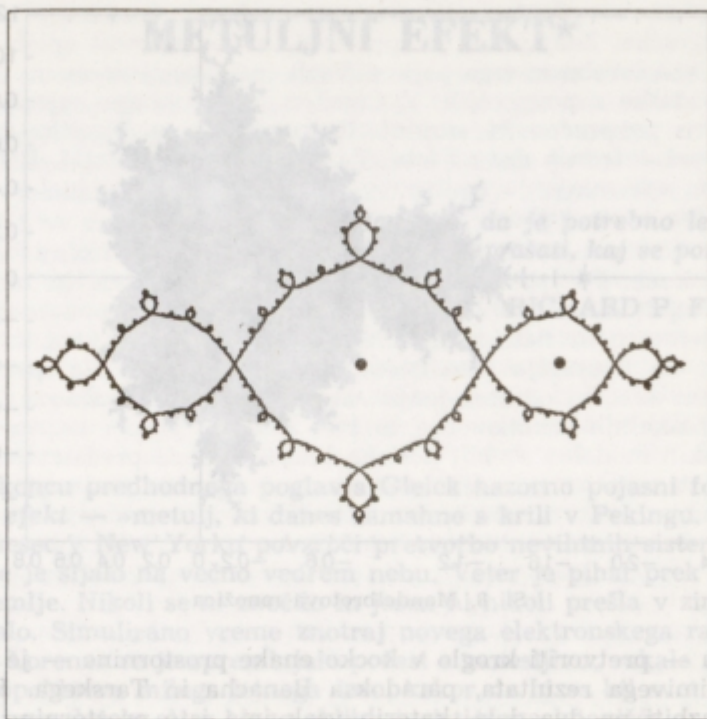
Fraktali utegnejo biti še močno uporabni. Če hočemo kodirati sliko digitalno, jo moramo razbiti na ogromno število pik in za vsako piko povedati, kakšne barve je. Fraktali ponujajo neko drugo možnost, ki jo je razvil M. Barnsley z univerze v Atlanti v knjigi *Fractals everywhere*⁵

⁴ H.-O. Peitgen, P. Richter *The Beauty of Fractals*, Springer Verlag, Berlin, Heidelberg 1986.

⁵ M. Barnsley, *Fractals everywhere*, Academic Press, San Diego 1983.

Sl. 6. a, Morski konjiček

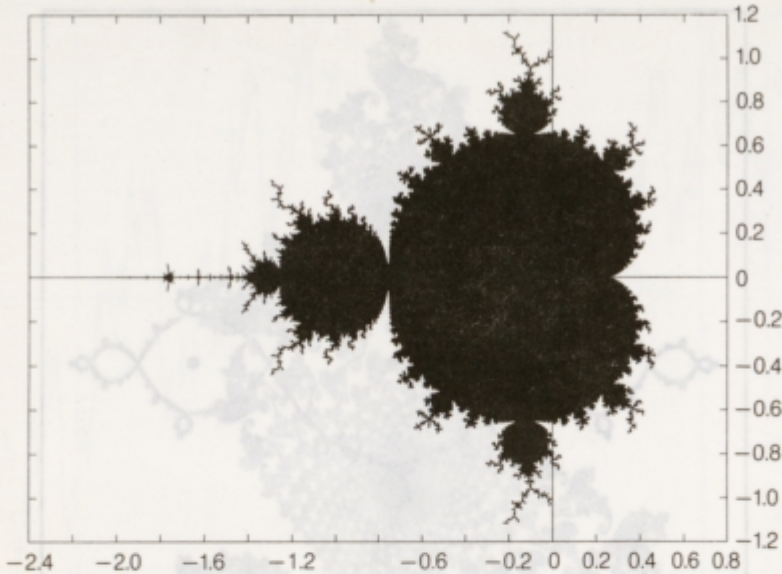
Sl. 6. b, San Marco

(Fraktali so povsod). Namesto ene funkcije iterira cel sistem funkcij; izbor sistema že določa sliko. Seveda kodirana slika ne ustreza popolnoma originalu, če hočemo dobiti vernejšo sliko, moramo izbrati obširnejši sistem funkcij. Kako izbrati je deloma še skrivnost, ker želi Barnsley svoj izum tudi primerno vnovčiti.

Sl. 7, Benoit B. Mandelbrot

In nazadnje še nekaj o antičnem problemu kvadrature kroga. Skupaj s problemom podvojitve kocke in tretjinjenja kota so ga zastavili stari grški matematiki. Danes vemo, da nobeden od njih ni rešljiv tako, kot bi želeli v antiki, samo z ravnilom in šestilom. Problem kvadrature zahteva da krog pretvorimo v kvadrat enake ploščine. Podobna naloga

Sl. 8, Mandelbrotova množica

v prostoru — pretvoriti kroglo v kocko enake prostornine — je pripeljala do zanimivega rezultata, paradoksa Banacha in Tarskega. Kroglo je mogoče razbiti na dva dela, katerih vsak ima isto prostornino kot cela krogla. Kaj takega v ravnini ni mogoče, pač pa je madžarski matematik Miklos Laczkovich⁶ dokazal, da je mogoče krog razbiti na končno mnogo delov in jih spet sestaviti v kvadrat. Le da ti deli sestavljenke niso enostavnih geometrijskih oblik, temveč so fraktali. In »končno število« ne pomeni, da jih ni veliko: Laczkovich ocenjuje, da jih je manj kot 10^{55} , to pa je že kar lepa številka.

Peter Petek

⁶ M. Laczkovich *Equidecomposability and discrepancy; a solution of Tarki's circle-squaring problem*, Journal für reine und angewandte Mathematik, Band 404, 77—117.

METULJNI EFEKT*

Fiziki si radi predstavljajo, da je potrebno le ugotoviti začetne pogoje in se vprašati, kaj se potem zgodi.

RICHARD P. FEYNMAN

[Na koncu predhodnega poglavja Gleick nazorno pojasni formulacijo *Metuljni efekt* — »metulj, ki danes zamahne s krili v Pekingu, lahko naslednji mesec v New Yorku povzroči pretvorbo nevihtnih sistemov.«]

Sonce je sijalo na večno vedrem nebu. Veter je pihal prek kakor led gladke zemlje. Nikoli se ni znočilo in jesen ni nikoli prešla v zimo. Nikoli ni deževalo. Simulirano vreme znotraj novega elektronskega računalnika Edwarda Lorenza se je spreminjalo počasi a zanesljivo; sukalo se je okoli stalnega opoldneva milega letnega časa, kakor da bi se bil svet spremenil v obljubljeno deželo ali v blago obliko turističnega letovišča.

Skozi okno je Lorenz lahko opazoval resnično vreme, ko se je zgodnja jutranja megla plazila po zemljišču Tehniške visoke šole v Massachusettsu ali pa so prek streh drseli nizki oblaki z Atlantika. V modelu na računalniku se megla in oblaki niso nikoli pojavili. Naprava z imenom Royal McBee je bila goščava žic in elektronk, ki je zavzemala precejšen kos Lorenzove pisarne, proizvajala presenetljive in neprijetne zvoke ter se pokvarila približno enkrat na teden. Ni bila dovolj hitra in ni imela dovolj velikega pomnilnika, da bi lahko realistično simulirala ozračje in oceane na Zemlji. Kljub temu pa je Lorenz uspel leta 1960 ustvariti miniaturno vreme, s katerim je očaral kolege. Vsako minuto je stroj natisnil vrstico števil, ki so jih označil, da je spet minil dan. Če si znal brati izpise, si lahko videl, kako se je prevladujoč zahodnik preusmeril proti severu, pa proti jugu, pa nazaj proti severu. Digitalizirani cikloni so se počasi sukali okoli idealizirane planetne krogle. Ko se je razvedelo po oddelku, so se poleg diplomskih študentov pri Lorenzu začeli zbirati tudi drugi meteorologi in sklepati stave o razvoju njegovega vremena. Začuda se isto vreme ni nikoli ponovilo.

Lorenz je imel rad vreme — kar nikakor ni predpogoj za raziskovalnega meteorologa. Slastil se je nad njegovo spremenljivostjo. Užival je ob vzorcih, ki se pojavljajo in izginjajo v ozračju, ob družinah vrtincev in ciklonov, ki vedno ubogajo matematična pravila, a se nikoli ne ponavljajo. Ko je opazoval oblake, je v njih videl nekakšno strukturo. Nekoč

* Zahvaljujemo se Državni založbi Slovenije, ki nam je prijazno odstopila v objavo pričujočo poglavje iz knjige Jamesa Gleicka *Chaos*, ki bo seveda v celoti izšla pri omenjeni založbi.

se je bal, da bo preučevanje vremena podobno nasilnemu razdiranju očarljive igrčke. Zdaj pa se je spraševal, ali bo znanost sploh sposobna prodreti v vso čarobnost tega pojava. Vseh razsežnosti vremena ni mogoče zajeti v podatke o povprečjih. V *Cambridgeu je junija najvišja dnevna temperatura povprečno 24 stopinj. Povprečno je v Riyadhu v Savdski Arabiji deset deževnih dni na leto.* To so statistični podatki. Bistvo pa je v časovnem spreminjanju vzorcev v ozračju in prav to je Lorenz uspel ujeti s svojim računalnikom.

V tem umetnem svetu je bil Lorenz bog, ki lahko po svoji volji izbira naravne zakone. Po nekaj prav nič božanskih poskusih in napakah je izbral dvanajst zakonov. Bili so to numerični zakoni — enačbe odvisnosti med temperaturo in tlakom, med tlakom in hitrostjo vetra. Lorenzu je bilo jasno, da uporablja Newtonove zakone, torej orodja, primerna za mehanistični svet, ki od stvarjenja naprej teče v neskončnost. Po determinizmu fizikalnih zakonov naj bi bili kasnejši posegi nepotrebni. Pobudniki takih modelov so bili povsem prepričani, da predstavljajo zakoni gibanja matematično zanesljiv prehod med sedanostjo in prihodnostjo. Če razumeš zakone, razumeš ves svet. Na tem prepričanju je temeljilo posnemanje vremena na računalniku.

Če bi filozofi osemnajstega stoletja menili, da je stvarnik dobrohoten in da se ne vmešava, ampak rajši ostaja v ozadju, bi si ga morda predstavljali podobnega Lorenzu. Lorenz je bil nenavaden za meteorologa. Imel je razbrazdan obraz severnjaškega kmeta in svetle oči, zaradi katerih je bil videti vedno nasmejan. Redko je govoril o sebi ali o svojem delu, znal pa je poslušati. Pogosto se je zgubil v svetu razmišljanja in sanjarjenja, ki je bil njegovim kolegom nedostopen. Njegovi najbližji prijatelji so imeli občutek, da precejšen del svojega življenja prebije nekje v oddaljenem kozmosu.

Lorenza je vreme zanimalo že kot majhnega dečka, vsaj do te mere, da je vsak dan odčitaval najvišjo in najnižjo dnevno temperaturo na termometru pred domačo hišo v Zahodnem Harfordu v zvezni državi Connecticut. Še več časa kot s termometrom pa je prebil v hiši med knjigami z matematičnimi ugankami. Včasih sta se ugank lotila skupaj z očetom. Nekoč sta naletela na posebno težak problem, ki se je izkazal kot nerešljiv. Oče mu je povedal, da je tudi to sprejemljivo: vedno lahko poskušaš rešiti nalogo tako, da dokažeš neobstoj rešitve. Lorenzu je bilo to všeč, kakor mu je bila pač vedno všeč čistost matematike, in ko je leta 1938 diplomiral z visoke šole v Dartmouthu, je bil prepričan, da je zapisan matematiki. Vmes pa je prišla 2. svetovna vojna in zaposlili so ga kot vremenoslovca v vojski. Po vojni se je Lorenz odločil nadaljevati z meteorologijo. Raziškoval je teorijo te vede in prispeval k razvoju potrebne matematike. Znan je postal z objavami svojega raziskovanja klasičnih problemov, na primer splošnega kroženja ozračja. Ves čas pa je premišljeval o napovedovanju vremena.

Za večino resnih meteorologov napovedovanje vremena ni bilo čisto prava znanost. Bolj naj bi šlo za stvar občutka, ko tehniki z nekakšno intuicijo z merilnih naprav in iz oblakov odčitavajo vreme jutrišnjega dne. Šlo naj bi za ugibanje. V znanstvenih središčih, kakršno je M.I.T., so se meteorologi raje lotevali rešljivih problemov. Lorenz je popolnoma razumel nezanesljivost napovedovanja vremena, saj ga je lastnoročno preizku-

sil med vojno, a se je za problem vendarle zanimal — z matematičnega stališča.

Ne le da so meteorologi zaničevali napovedovanje vremena, v šestdesetih letih skoraj ni bilo znanstvenika, ki bi zaupal računalnikom. Ti pojačani kalkulatorji res niso bili videti kot primerno orodje za teoretično znanost. Numerično obdelovanje modelov vremena je bilo torej nekakšen bastarden problem. Vendar je bil pravi čas zanj. Vremenoslovje je čakalo dve stoletji na stroj, ki bi zmožel ponavljajoče se premlevanje tisočev in tisočev računskih operacij. Le računalnik bi lahko izkoristil newtonski obet, da je dogajanje v svetu deterministično, da se giblje po trdnih zakonih kot planeti po tirnicah in da je napovedljivo kot so napovedljivi mrki ali plimovanje. Teoretično naj bi metodologiji z računalnikom dosegli to, kar so astronomi zmogli s svinčnikom in logaritemskim računalom, namreč ugotavljanje prihodnosti sveta iz začetnih pogojev in fizikalnih zakonov, ki vodijo njegov razvoj. Enačbe gibanja zraka in vode so bile prav tako dobro poznane kot enačbe gibanja planetov. Astronomi niso dosegli popolnosti in je nikoli ne bojo, vsaj ne v sončnem sistemu, kjer se prepletajo gravitacijske sile devetih planetov, ducatov lun in tisočev planetoidov. Izračuni gibanja planetov pa so bili vendarle tako natančni, da so ljudje navadno pozabili, da so le napovedi. Če je astronom izjavil: »Halleyev komet se bo vrnil čez šestinsedemdeset let.« je bilo to slišati kot dejstvo in ne kot napoved. Z determinističnimi numeričnimi napovedmi je bilo mogoče dobiti natančne poti izstrelkov in vesoljskih plovil. Zakaj ne bi bilo isto mogoče z vetrom in oblaki?

Vreme je neskončno bolj zapleteno, vendar ga uravnavajo isti zakoni. Morda pa bi bilo lahko dovolj zmogljiv računalnik tisti najvišji um, ki si ga je v navdušenju nad newtonsko mehaniko zamišljal filozof in matematik Laplace v osemnajstem stoletju. »Tak um,« je dejal Laplace, »bi v eni formuli združil gibanja največjih teles v vesolju in hkrati gibanja najlažjih atomov. Nič mu ne bi bilo negotovo in prihodnost bi videl prav tako jasno kot preteklost.« V današnjih časih Einsteinove relativnosti in Heisenbergove nedoločljivosti je Laplace s svojim optimizmom videti skorajda kot šaljivec, vendar pa je velik del sodobne znanosti sledil njegovemu prepričanju. Raziskovanja biologov, nevrologov, ekonomistov dvajsetega stoletja nosijo v sebi željo po razgraditvi sveta na najmanjše sestavne delce, ki bi ubogali zakone znanosti. V vseh teh vedah se je uveljavil nekakšen newtonski determinizem. Utemeljitelji sodobnega računalništva so se vedno zavedali Laplacea in zgodovina računalništva ter zgodovina vremenoslovja sta neločljivo povezani, odkar je v petdesetih letih John von Neumann izdelal svoje prve naprave na Visoki šoli za napredne raziskave v Princetonu v državi New Jersey. Von Neumannu je bilo jasno, da je lahko upodabljanje vremena idealna naloga za računalnik.

Znanstveniki so pri svojem delu ponavadi kar pozabili na majhen kompromis, ki pa je vedno kot neplačan račun čeprav nekje v kotu njihovih miselnosti. Meritve niso nikoli popolne. Znanstveniki, privrženi Newtonovi mehaniki, so dejansko zagovarjali drugačen pristop, ki se je glasil nekako takole: če so približno znani začetni pogoji sistema in če so dani naravni zakoni, je mogoče izračunati približno vedenje sistema. Ta predpostavka je bila v osrčju filozofije znanosti. Eden od teoretikov je rad

govoril svojim študentom: »Osnovna zamisel zapadne znanosti pravi, da pri preučevanju gibanja biliardne kroglice na Zemlji ni treba upoštevati padca lista na nekem planetu v drugi galaksiji. Zelo majhne vplive lahko zanemarimo. Stvari konvergirajo in poljubno majhni vplivi se ne ojačijo v poljubno velike učinke.« Klasično je bila vera v približnost in v konvergenco upravičena in je delovala. Drobná napaka pri oceni položaja Halleyevega kometa leta 1910 bi povzročila le majhno napako pri napovedi njegove vrnitve leta 1986 in napaka bi še milijone let ostala majhna. Računalniki se pri vodenju vesoljskih plovil zanašajo na isto predpostavko: približna natančnost ob vходу pomeni približno natančnost ob izhodu. Ekonomske napovedi se zanašajo na to predpostavko, čeprav tam uspeh ni tako jasen. Tudi začetniki globalnega napovedovanja vremena so ravnali tako.

Lorenz je s svojim primitivnim računalnikom oskubil vreme do golega okostja. Kljub temu pa so imeli vetrovi in temperature na izpiskih razpoznavno zemeljske značilnosti. Potrjevali so njegovo intuitivno prepričanje o vremenu, njegov občutek, da se ponavlja, da se s potekom časa kažejo poznani vzorci rastočega in padajočega tlaka, severnih in južnih odklonov zračnih tokov. Odkril je, da se na črti, ki poteka od visoke do nizke vrednosti brez izbokline, potem pojavi dvojna izboklina. »Tako pravilo pa lahko pride prav vremenoslovcem,« si je rekel. Vendar pa ponavljanja nikoli niso bila povsem natančna. Vzorec je imel motnje. Urejena neurejenost.

Lorenz je izdelal preprosto grafiko, da je vzorce lahko prikazal. Namesto prejšnjega izpisa vrstic samih števil, je tiskalnik zdaj tiskal določeno število presledkov, ki mu je sledila črka *a*. Lorenz je izbral spremenljivko, na primer smer zračnega toka. Mali *a*-ji so počasi potovali navzdol po zvitku papirja, v vijugi nihali sem in tja in tvorili dolgo vrsto hribčkov in dolinic, ki so predstavljale severno in južno nihanje zahodnika, ko je vel prek celine. Urejenost, ki pa se ni nikoli povsem enako ponovila, je vplivala nenavadno hipnotično. Kazalo je, da se vremenoslovcu počasi razkrivajo skrivnosti sistema.

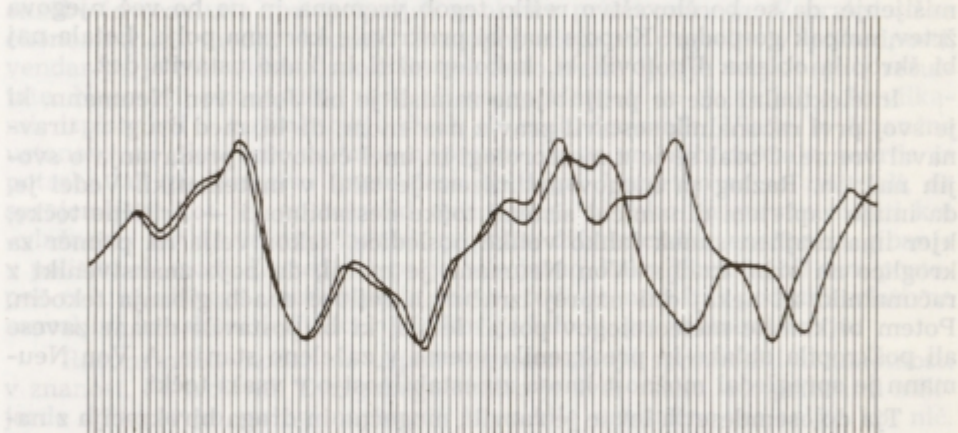
Nekega zimskega dne leta 1961 je pri preučevanju daljšega poteka ubral krajšnico. Ni začel vsega od začetka, ampak nekje od sredine. Ko je stroju podajal začetne pogoje, je prepisal števila iz predhodnega izpisa. Potem je šel ven na kavo, da se je izognil hrupu tiskanja. Ko se je uro kasneje vrnil, je zagledal nekaj povsem nepričakovanega, nekaj, kar je zasadilo seme nove vede.

Novi potek na računalniku bi moral biti identičen prejšnjemu. Lorenz je lastnoročno vnesel stara števila v računalnik. Program je bil nespremenjen. Vendar pa je na novem izpisu videl, kako se vreme tako hitro odmika od vzorca pri prejšnjem poteku, da že po nekaj mesecih ni več nobene podobnosti. Gledal je od enega niza števil do drugega. Bilo je, kakor da bi iz klobuka na slepo potegnili dve vremini. Njegova prva misel je bila, da je spet pregorela elektronka.

Nenadoma pa ga je spreletelo spoznanje. Ni šlo za okvaro. Težava je ležala v številkah, ki jih je vnesel. Računalniški pomnilnik je shranjeval šest decimalni mest: *0.506127*. Na papirju pa so se zaradi varčevanja s prostorom iztiskala le tri decimalna mesta: *0.506*. Lorenz je vnesel krajša, zaokrožena števila, predpostavljajoč, da je razlika ene tisočine pač nepomembna.

Njegova predpostavka ni bila nesmiselna. Operaterji vremenskih satelitov so zadovoljni, če lahko na eno tisočinko natančno odčitajo površinsko temperaturo morja. Lorenzov računalnik je uporabljal klasičen program. Enačbe so bile popolnoma deterministične. Z določene začetne točke se je vreme odvijalo vsakič enako. Z malce drugačne začetne točke bi se morale razvijati malce drugače. Majhna numerična napaka je bila podobna lahnemu pišu vetra: prav gotovo se majhni piši porazgubijo ali izničijo drug drugega, preden lahko vplivajo na pomembne in obsežne značilnosti vremena. V Lorenzovem sistemu enačb pa so se drobne napake izkazale katastrofalne.

Lorenz se je odločil bolj natančno preučiti postopno razmikanje dveh skoraj identičnih potekov vremena. Enega od vijugastih izpisov je prekopiral na prosojnico, jo položil prek drugega izpisa in primerjal razhajanje med njima. Na začetku sta se grbi do potankosti ujemali. Potem je ena od črt začela za las zaostajati. Pri naslednji grbi sta bili črti že očitno vsak-sebi. Tja do tretje ali četrte grbe je izginila sploh vsaka podobnost.

Razmikanje dveh vremenskih slik. Lorez je videl, kako računalnik iz skoraj iste začetne točke razvije vremenski sliki, ki se vedno bolj razlikujeta, dokler ne izgine vsaka sled podobnosti. (Iz Lorenzovih računalniških izpisov leta 1961.)

Lahko bi bila le muha nezanesljivega računalnika. Lorenz bi lahko menil, da je kaj narobe z njegovim strojem ali pa z njegovim modelom — verjetno bi tako celo moral storiti. Ni šlo za nič tako radikalnega, kakor da bi bil na primer iz natrija in klora pridobil zlato. Vendar pa je Lorenzu matematični navdih, ki so ga njegovi kolegi dojeli šele kasneje, prišepetal, da je nekaj narobe s privzeto filozofijo. Čeprav so njegove enačbe le zelo grobo predstavljale zemeljsko vreme, je bil prepričan, da je zajel bistvo resničnega ozračja. Tistega dne je vedel, da dolgoročno napovedovanje vremena nima nobene prihodnosti.

»Pri tem tako ali tako že prej nismo imeli uspeha in zdaj smo imeli vsaj izgovor,« je rekel. »Mislim, da je bil eden od razlogov za vero, da bo mogoče napovedovati tako daleč naprej, obstoj resničnih fizikalnih pojavov, pri katerih je napovedovanje zelo uspešno — taki so na primer mrki z dokaj zapleteno dinamiko Sonca, Zemlje in Lune, pa tudi plimovanje oceanov. Sam na napovedovanje plime sploh nisem gledal kot na napovedovanje, čeprav seveda to je, ampak kot na izjave o dejstvih.

Plimovanje je v resnici prav tako zapleteno kot ozračje. Pri obeh je nekaj periodičnega — lahko napovemo, da bo naslednje poletje toplejše od letošnje zime. A pri vremenu to privzamemo kot že znano. Pri plimovanju nas zanima tisto, kar je napovedljivo, nenapovedljivi del pa je majhen, razen kadar je nevihta.

Ko človek vidi, da znamo precej dobro napovedovati plime za nekaj mesecev naprej, je čisto normalno, da se vpraša, zakaj ne bi tega storili z ozračjem — saj gre le za drug tekočinski sistem in so zakoni približno enako zapleteni. Vendar pa sem ugotovil, da je vsak fizikalni sistem, ki se vede neperiodično, nenapovedljiv.«

Petdeseta in šestdeseta leta so bila leta nerealnega optimizma o napovedovanju vremena. Časopisi in revije so bili polni upanja o vremenoslovju — ne le v zvezi z napovedovanjem, ampak tudi v zvezi s spreminjanjem in kontrolo. Hkrati sta dozorevali tehnologiji digitalnega računalnika in umetnega satelita. Pripravljali so mednarodni program za raziskovanje globalnega ozračja, ki naj bi izkoristil obe tehnološki novosti. Razširjeno je bilo mišljenje, da se bo človeštvo rešilo tegob vremena in ne bo več njegova žrtev, ampak gospodar. Kupole naj bi prekrivale koruzna polja. Letala naj bi škropila oblake. Ugotovili bi, kako sprožiti in kako ustaviti dež.

Intelektualni oče te priljubljene zamisli je bil John von Neumann, ki je svoj prvi računalnik sestavil prav z namenom, da bi, med drugim, uravnaval vreme. Obdal se je z meteorologi in imel čudovita predavanja o svojih načrtih. Razlog za njegov optimizem je tičal v matematiki. Vedel je, da imajo zapleteni dinamični sistemi točke nestabilnosti — kritične točke, kjer ima majhen sunek lahko velike posledice, kakor velja na primer za kroglico na vrhu kuclja. Von Neumann je menil, da bojo znanstveniki z računalniki za nekaj dni naprej izračunali rešitve enačb gibanja tekočin. Potem bi komite meteorologov poslal letala, ki bi postavila dimne zavese ali poškropila oblake in preokrenila vreme v zaželeno stanje. A Von Neumann je spregledal možnost kaosa z nestabilnostjo v vsaki točki.

Tja do osemdesetih let se je razvila mogočna in draga birokracija z nalogo, da uresniči Von Neumannovo zamisel, ali pa vsaj njen napovedni del. Najpomembnejši ameriški vremenoslovci so bili zbrani na robu Washingtona v neugledni kockasti zgradbi z goščavo radarskih in radijskih anten na strehi. Njihov superračunalnik je premleval model vremena, ki se je le načelno skladal z Lorenzovim. Medtem ko je Royal McBee opravil šestdeset operacij množenja v sekundi, so merili hitrost cyberja 205 v megaflopih ali milijonih operacij s plavajočo vejico v sekundi. Medtem ko se je Lorenz zadovoljil z dvanajstimi enačbami, je sodobni globalni model obdeloval sisteme s 500.000 enačbami. Model je razumel, kako vlaga jemlje toploto iz zraka ali jo vanj vnaša, ko izhlapeva ali se kondenzira. Digitalizirane gorske verige so oblikovale digitalizirane vetrove. Vsako uro so se podatki zlivali iz vseh dežel sveta, z letal, satelitov in ladij. Državni meteorološki center v Washingtonu je bil s kakovostjo vremenskih napovedi na drugem mestu v svetu.

Najboljše napovedi pa so prihajale iz Readinga, univerzitetnega mesta v Angliji, le uro vožnje iz Londona. Evropski center za srednjeročne vremenske napovedi je imel sedež v skromni opečnati in stekleni stavbi med senčnim drevjem, opremljeni z darili mnogih dežel sveta. Stavba je bila zgrajena na višku navdušenosti nad vseevropskim skupnim tržiščem, ko je večina držav zahodne Evrope sklenila združene intelektualne in fi-

nančne zmogljivosti vpreči v napovedovanje vremena. Evropejci so svoj uspeh pripisovali mlademu, menjavajočemu se osebjju ter superračunalniku tipa cray, ki je nekako vedno imel bolj dovršene modele od ameriških.

Uporaba računalnikov za upodabljanje zapletenih sistemov se je res začela z vremenoslovjem, še zdaleč pa se ni nanj omejila. Iste metode so uporabljali mnogi znanstveniki v fizikalnih in družboslovnih znanostih, ki so si želeli napovedati vse od majhnih tokov tekočin, ki so zanimali načrtovalce propelerjev, do velikanskih finančnih tokov, ki so zanimali ekonomiste. V sedemdesetih in osemdesetih letih je bilo napovedovanje ekonomskega razvoja z računalnikom res podobno napovedovanju globalnega vremena. Matematični modeli so premlevali zapletene, nekoliko navržene spletne enačb, ki naj bi meritve začetnih pogojev — zračni tlak ali finančno stanje — pretvorile v simulacijo prihodnjega razvoja. Programerji so upali, da rezultati zaradi premnogih neizogibnih poenostavitev niso pretirano izkrivljeni. Če je model ustvaril kaj očitno nemogočega — da je na primer poplaval Saharo ali potrojil obrestene mere — so programerji popravili enačbe in rezultate spet pripeljali v okvire pričakovanega. V praksi so se ekonometrični modeli izkazali brezupno slepi za dogodke v prihodnosti, vendar pa je bilo videti, kakor da celo zelo trezni ljudje verjamejo v rezultate. Napovedi ekonomske rasti ali nezaposlenosti so objavljali s številkami, izpisanimi z natančnostjo dveh ali treh decimal. Vlade in finančne ustanove so plačevale za take napovedi in se po njih ravnale, morda iz potrebe, ali pa ker niso imele česa boljšega. Verjetno so se zavedali, da sprejemljiv kot je »potrošniški optimizem« ni tako enostavno meriti kot »vlažnost« ter da še niso izdelali popolne diferencialne enačbe za gibanje v politiki ali modi. Le redkim pa je bilo jasno, kako šibek je bil sam postopek računalniškega upodabljanja tokov, tudi če niso bili podatki relativno zanesljivi in zakoni le fizikalni, kakor je bilo to pri vremenoslovju.

Računalniški modeli so uspeli vremenoslovje spremeniti iz umetnosti v znanost. Po trditvah Evropskega centra je svet vsako leto prihranil milijarde dolarjev po zaslugi napovedi, ki so bile statistično res boljše kot nič. Toda več kot tri dni v prihodnost so bile tudi najboljše napovedi le še spekulacija, za več kot šest ali sedem dni pa so bile brez vsakršne vrednosti.

Razlog je bil metuljni efekt. Pri majhnih kosih vremena, globalnim vremenoslovcem pa lahko »majhen« pomeni tudi nevihto ali snežni vihar, se vsaka napoved hitro izrodi. Napake in negotovosti se množijo in se grmadijo po verigi turbulentnih pojavov, od vrtincev prahu in nevihtic do vrtincev, ki se raztezajo prek celin in jih vidijo le sateliti.

Sodobni vremenski modeli so zasnovani na mreži točk z medsebojnimi razdaljami velikostnega reda sto kilometrov, kljub temu pa je potrebno nekaj začetnih podatkov uganiti, saj postaje na tleh in sateliti ne vidijo vsepovsod. A recimo, da bi bila Zemlja prekrita s senzorji, razmaknjenimi 30 cm, na enakih razdaljah pa bi senzorji segali tudi do vrha ozračja. Recimo, da vsi senzorji popolnoma natančno odčitavajo temperaturo, tlak, vlažnost in katerokoli drugo količino, ki bi jo hotel meteorolog poznati. Natančno opoldne se neskončno zmogljiv računalnik loti vseh podatkov in izračuna, kaj se bo zgodilo na vsaki točki ob 12:01, potem ob 12:02, pa ob 12:03...

Računalnik še vedno ne bo mogel napovedati, ali bo čez en mesec v Princetonu v državi New Jersey sončno ali deževno. Ob trenutku začetnega opoldneva prostori med senzorji skrivajo fluktuacije, za katere računalnik

ne ve — drobne odklone od povprečja. Ob 12:01 te fluktuacije že povzročajo drobne napake 30 cm stran. Kmalu se te napake pomnožijo do desetkrat večjih razdalj, potem pa tako naprej do globalnih razsežnosti.

Se celo izkušenim meteorologom tu intuicija dela težave. Eden od Lorenzovih najstarejših prijateljev je bil kolega meteorolog z M.I.T., Robert White, ki je kasneje postal vodja Državne uprave za morja in ozračje. Lorenz mu je povedal o metuljnem efektu ter o svojih pomislekih, kaj ta efekt pomeni za dolgoročno napovedovanje. White je odgovoril s Von Neumannovimi besedami. »Nobene napovedi,« je rekel. »Gre za kontrolo vremena.« Menil je, da lahko majhni popravki, ki jih človek obvlada, povzročijo zaželene velikorazsežne spremembe.

Lorenz je na to gledal drugače. Res je mogoče spremeniti vreme. Lahko ga pripraviš do tega, da se odvije drugače, kot bi se sicer. A če si ga do tega res pripravil, potem nisi mogel vedeti, kaj bi se sicer zgodilo. Tako je, kot da bi že premešane karte še enkrat pošteno premešal. Gotovo bi dobil pri delitvi drugače razporejene karte, ne moreš pa vedeti, ali bi bile boljše ali slabše.

Lorenzovo odkritje je bilo slučajno, torej še eno slučajno odkritje v dolgi vrsti slučajnih odkritij tja nazaj do Arhimeda in njegove kopalne kadi. Lorenz ni bil take vrste človek, ki bi zavpil »hevreka«. Po srečnem naključju se je le znašel tam, kjer je bil že ves čas. Nameraval je raziskati posledice svojega odkritja, tako da bi raziskal, kaj pomenijo pri obravnavanju tokov raznovrstnih tekočin.

Če bi se bil Lorenz ustavil pri metuljnem efektu, torej pri podobi določljivosti, ki prehaja v čisto slučajnost, njegov prispevek ne bi bil posebno obetaven. Vendar je v svojem vremenskem modelu videl več kot vgrajeno slučajnost. Videl je drobno geometrijsko strukturo, videl je red, ki se je navzven kazal kot nered. Konec koncev je bil matematik, skrit v podobi vremenoslovca, in začel je živeti dvojno življenje. Pisal je popolnoma vremenoslovske članke. Pisal pa je tudi članke, ki so bili čisto matematični, le da je v predgovoru uporabil nekoliko zavajajoči meteorološki besednjak. Ščasoma so predgovori povsem izginili.

Bolj in bolj se je posvečal matematiki sistemov, ki niso nikoli dosegli stacionarnega stanja, sistemov, ki so se skoraj ponavljali, a jim ni nikoli povsem uspelo. Splošno je bilo znano, da je vreme tak aperiodičen sistem. V naravi je še polno drugih: živalske populacije, ki se skoraj regularno večajo in manjšajo, epidemije, ki se pojavljajo in izginjajo po skoraj regularnih urnikih. Če bi vreme kdaj prišlo v popolnoma enako stanje kot kdaj prej, enako do najmanjšega piša vetra in najmanjšega oblaka, bi se potem bržkone ponavljalo v nedogled in problem napovedovanj vremena bi postal trivialen.

Lorenz je razumel, da obstaja povezava med neponovljivostjo vremena in nezmožnostjo vremenoslovcev, da bi ga napovedovali — torej povezava med aperiodičnostjo in nenapovedljivostjo. Ni bilo enostavno najti preproste enačbe, ki bi dale iskano aperiodičnost. Sprva se je Lorenzov računalnik vedno ujel v ponavljajoče se cikle. Lorenz pa je preizkusil več vrst drobnih zapletov in je končno požel uspeh z ustavitvijo enačbe, ki je variirala segrevanje od vzhoda na zahod, kar je ustrezalo dejanski razliki v tem, kako sonce segreva vzhodno obalo Severne Amerike in kako Atlantik. Ponavljanje je izginilo.

Metuljni efekt ni bil slučajnost, bil je nujnost. Recimo, si je rekel Lorenz, da bi majhne perturbacije ostale majhne in se ne bi raztegnile prek celotnega sistema. V tem primeru bi vreme, potem ko bi prišlo poljubno blizu stanja, v katerem je že bilo, ostalo poljubno blizu tudi v kasnejšem razvoju. Cikle bi lahko napovedovali in ti sčasoma ne bi bilo več zanimivi. Za bogati reportoar resničnega vremena na Zemlji, za njegovo čudovito mnogoterost, si skoraj ne moremo želeti česa boljšega kot je metuljni efekt.

Metuljni efekt je dobil tudi strokovno ime: občutljiva odvisnost od začetnih pogojev. Občutljiva odvisnost od začetnih pogojev pa ni bila povsem nov pojem. Najdemo jo celo v ljudskih pesmih:

»Ker ni bilo žeblja, je bila izgubljena podkev;
Ker ni bilo podkve, je bil izgubljen konj;
Ker ni bilo konja, je bil izgubljen jahač;
Ker ni bilo jahača, je bila izgubljena bitka;
Ker ni bilo bitke, je bilo izgubljeno kraljestvo!«

V znanosti je prav tako kot v vsakdanjem življenju dobro znano, da ima zaporedje dogodkov lahko krizno točko, ki lahko ojača majhne spremembe. Kaos pa pomeni, da so take točke povsod. Da so prodrone. V sistemih kot je vreme, je občutljiva odvisnost od začetnih pogojev neizogibna posledica prepletanja med drobnimi in velikimi razsežnostmi.

Lorenzovi kolegi so bili osupli nad tem, da je mogoče v miniaturnih vremenskih razmerah na računalniku prikazati tako aperiodičnost kot občutljivo odvisnost od začetnih pogojev — le z neusmiljenim, mehanično natančnim premlevanjem dvanajstih enačb. Le kako je mogoče dobiti tako bogatost, tako nedoločeno — tak kaos — iz tako preprostega determinističnega sistema?

Lorenz je odložil vreme in začel raziskovati, kako bi še preprosteje dobil take kompleksne pojave. Odkril je sistem z le tremi enačbami. Enačbe so bile nelinearne — zveze med količinami torej niso bile strogo sorazmerne. Linearna razmerja je mogoče prikazati s premico. Linearno razmerje pomeni: *čim več, tem bolj*. Linearne enačbe so rešljive, zato so primerne za učbenike. Linearni sistemi imajo pomembno modularno lastnost: lahko jih razstavite in jih spet sestavite — deli se seštejejo v isto celoto.

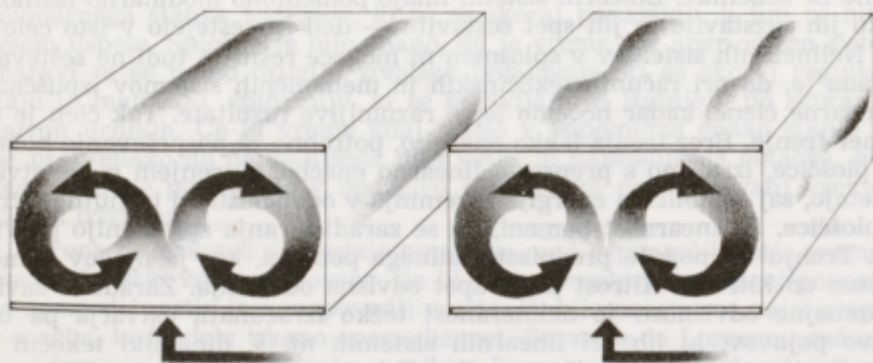
Nelinearnih sistemov v splošnem ni mogoče rešiti in tudi ne seštevati. Navada je, da pri računih tekočinskih in mehaničnih sistemov izpuščamo nelinearne člene, kadar hočemo lepe, razumljive rezultate. Tak člen je na primer trenje. Brez trenja lahko energijo, potrebno za pospeševanje hokejske ploščice, izrazimo s preprosto linearno enačbo. S trenjem pa se stvari zapletajo, saj se količina energije spreminja v odvisnosti od trenutne hitrosti ploščice. Nelinearnost pomeni, da se zaradi igranja spremenijo pravila igre. Trenju ni mogoče predpisati stalnega pomena, ker je njegov pomen odvisen od hitrosti. Hitrost pa je spet odvisna od trenja. Zaradi te zavite medsebojne odvisnosti je nelinearnost težko izračunati, ustvarja pa bogastvo pojavov, ki jih pri linearnih sistemih ni. V dinamiki tekočin se vse reducira na eno kanonično enačbo. Tako imenovana Navier-Stokesova enačba je biser zgoščenosti, ki povezuje hitrost, tlak, gostoto in viskoznost tekočine. Je pa nelinearna. Naravo zvez je zato pogosto nemogoče natančno določiti. Analizirati vedenje nelinearne enačbe, kakršna je Navier-Stokesova, je podobno kot hoditi skozi labirint, katerega stene se z vsakim kora-

kom prerazporedijo. Von Neumann je menil takole: »Narava enačbe . . . se spreminja hkrati v vseh relevantnih pogledih: spremenita se tako red kot stopnja. Zatorej moramo pričakovati hude matematične težave.« Svet bi bil drugačen — in znanost ne bi potrebovala kaosa — če Navier-Stokesova enačba le ne bi vsebovala demona nelinearnosti.

Lorenz je za svoje tri enačbe dobil inspiracijo v posebni vrsti gibanja tekočin, v konvekciji — dviganju vročega plina ali kapljevine. V atmosferi konvekcija meša zrak, ki ga grejejo od sonca razbeljena tla, in migetajoči konveksijski tokovi se kot prozorni duhovi dvigajo nad vročim cestnim tlakom ali nad toplimi radiatorji. Lorenz je prav tako z veseljem razpravljal o konvekciji v skodelici vroče kave. Dejal je, da je to le eden od brezštevilnih hidrodinamičnih procesov v našem vesolju, ki bi jim radi napovedali prihodnost. Kako izračunati, v kolikšnem času se bo ohladila kava? Če je le topla, bo oddajala toploto brez hidrodinamičnega gibanja. Ostala bo v stacionarnem stanju. Če pa je dovolj vroča, konveksijsko mešanje prinese vročo kavo z dna na hladnejšo površino. Z majhnim dodatkom smetane postane konvekcija v kavi povsem vidna. Vrtinci so lahko precej zapleteni. Dolgoročna usoda takega sistema pa je jasna. Zaradi oddajanja toplote in zato, ker trenje upočasnjuje gibanje tekočine, se mora gibanje neizbežno ustaviti. Lorenz je na znanstvenem zborovanju suho izjavil: »Morda imamo težave pri napovedovanju temperature kave čez eno minuto, ne bi pa smeli imeti nobenih težav pri napovedovanju za eno uro naprej.« Enačbe gibanja, ki opisujejo skodelico ohlajajoče se kave, morajo odražati usodo sistema. Morajo biti disipativne. Temperatura se mora približevati temperaturi okolja, hitrost pa mora padati proti ničli.

Lorenz je vzel niz enačb za konvekcijo in jih ogulil do okostja. Zavrgel je vse, kar bi bilo lahko nebitveno, in naredil enačbe nerealno enostavne. Od izvornika ni ostalo skoraj nič, vendar je pustil nelinearnost. V očeh fizika so bile enačbe videti preproste. Vrgel si pogled nanje — v naslednjih letih je večina znanstvenikov to res storila — in rekel: To bi pa znal rešiti.

»Ja, res so videti take,« je tiho rekel Lorenz. »Imajo nekaj nelinearnih členov, vendar se zdi, da jih je gotovo mogoče nekako zaobiti. V resnici pa to ne gre.«

Kotaljenje tekočine. Ko kapljevino ali plin segrevamo od spodaj, se tekočina rada oblikuje v valje (levo). Vroča tekočina se na eni strani dviga, izgublja toploto in se na drugi strani spušča — v procesu konvekcije. Ko segrevanje ojačamo (desno), se pojavi nestabilnost in valji začnejo vzdolžno opletati. Pri še višjih temperaturah postane tok divj in turbulenten.

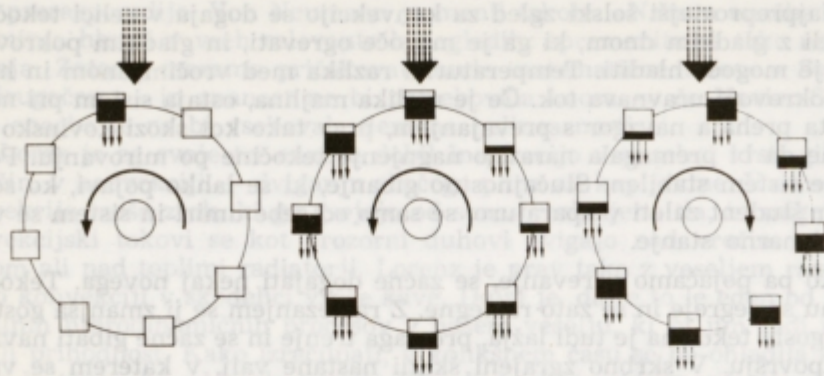
Najpreprostejši šolski zgled za konvekcijo se dogaja v celici tekočine, v škatli z gladkim dnom, ki ga je mogoče ogrevati, in gladkim pokrovom, ki ga je mogoče hladiti. Temperaturna razlika med vročim dnom in hladnim pokrovom uravnava tok. Če je razlika majhna, ostaja sistem pri miru. Toplota prehaja navzgor s prevajanjem, prav tako kot skozi kovinsko palico, ne da bi premagala naravno nagnjenje tekočine po mirovanju. Poleg tega je sistem stabilen. Slučajnostno gibanje, ki se lahko pojavi, ko se na primer študent zaleti v aparaturo, se samo od sebe umiri in sistem se vrne v stacionarno stanje.

Ko pa pojačamo ogrevanje, se začne dogajati nekaj novega. Tekočina pri dnu se segreje in se zato raztegne. Z raztezanjem se ji zmanjša gostota. Manj gosta tekočina je tudi lažja, premaga trenje in se začne gibati navzgor proti površju. V skrbno zgrajeni škatli nastane valj, v katerem se vroča tekočina dviga navzgor po eni strani in ohlajena spušča navzdol po drugi. Gledano s strani poteka gibanje v sklenjenem krogu. Tu zunaj laboratorija narava pogosto proizvaja svoje konvekcijske celice. Ko sonce segreva puščavska tla, včasih konvekcijski valji oblikujejo senčnate podobe na oblakih ali na pesku.

Če segrevamo še močneje, postane dogajanje bolj zapleteno. Valji začnejo opletati. Lorenzove oskubljene enačbe so bile veliko preveč enostavne, da bi popisovale tako kompleksnost. Zajele so le eno značilnost resnične konvekcije: dvigajoče se krožno gibanje vroče tekočine. Enačbe so upoštevale hitrost tega gibanja ter prenos toplote. Ta fizikalna procesa sta se prepletala. Ko se katerikoli košček vroče tekočine dviga po krožnici, pride v stik s hladnejšo tekočino in tako začne izgubljati toploto. Če je kroženje dovolj hitro, tekočina na svoji poti do vrha ne utegne izgubiti vse prežete toplote, tako da začne dejansko celo ovirati gibanje vroče tekočine, ki prihaja za njo.

Čeprav Lorenzov sistem ni popolnoma ponazoril konvekcije, pa vendarle obstajajo popolnoma analogni realni sistemi. Njegove enačbe na primer natančno opisujejo staromodni električni dinamo, predhodnik sodobnih generatorjev, pri katerem teče elektrika skozi okroglo ploščo, ki se vrti skozi magnetno polje. Pri določenih pogojih se lahko dinamo začne vrteti v nasprotno smer. Nekateri znanstveniki so predlagali, potem ko so postale Lorenzove enačbe bolj znane, da morda dinamo nudi razlago za drug zanimiv pojav, ki se obrača, namreč za magnetno polje Zemlje. Znano je, da se je »Zemljin dinamo« v zgodovini našega planeta večkrat preobrnil v zaporedju nepravilnih in nerazločljivih intervalov. Kadar so teoretiki soočeni s takimi iregularnostmi, navadno iščejo rešitve zunaj sistema, in predlagajo na primer padce meteoritov. Možno pa je, da Zemljin dinamo vsebuje sam svoj kaos.

Drug sistem, ki ga Lorenzove enačbe natančno opisujejo, je posebno vodno kolo, mehanični model vrtečega se konvekcijskega kroga. Na vrhu voda kaplja v lončke, ki visijo z obroča kolesa. Voda pušča skozi luknjico v dnu vsakega lončka. Če voda doteka počasi, se zgornji lonček nikoli ne napolni dovolj, da bi premagal trenje, če pa je tok hitrejši, teža vode začne sukati kolo. Vrtenje lahko postane enakomerno. Če pa je tok zelo močan, se lončki zavrtijo do dna in da drugi strani spet navzgor, ne da bi se kaj dosti izpraznili, ter s težo zaustavijo vrtenje in ga obrnejo. Kolo se vrti zdaj v eno smer, zdaj v drugo.

Lorenzovo vodno kolo. Prvi, slavni kaotični sistem, ki ga je Lorenz odkril, natančno ustreza mehnični napravi — vodnemu kolesu. Ta preprosta naprava je zmožna začuda zapletenega vedenja.

Vrtenje vodnega kolesa ima nekaj lastnosti skupnih z vrtečimi se valji tekočine pri procesu konvekcije. Vodno kolo je kot prerez skozi valj. Oba sistema poganjamo — z vodo ali s toploto — in oba izgubljata energijo. Tekočina izgublja toploto, vedra pa vodo. Pri obeh sistemih je dolgoročni razvoj odvisen od velikosti gonilne energije.

Voda teče z vrha s stalnim tokom. Če je tok majhen, se zgornje vedro nikoli ne napolni dovolj, da bi premagalo trenje, in kolo se sploh ne zavrti. (Podobno pri majhnem dovajanju toplote tekočina ne premaga viskoznosti in se začne gibati.)

Če je tok večji, teža vode v gornjem vedru požene kolo (levo). Vodno kolo se lahko ustali v enakomernem vrtenju (sredina).

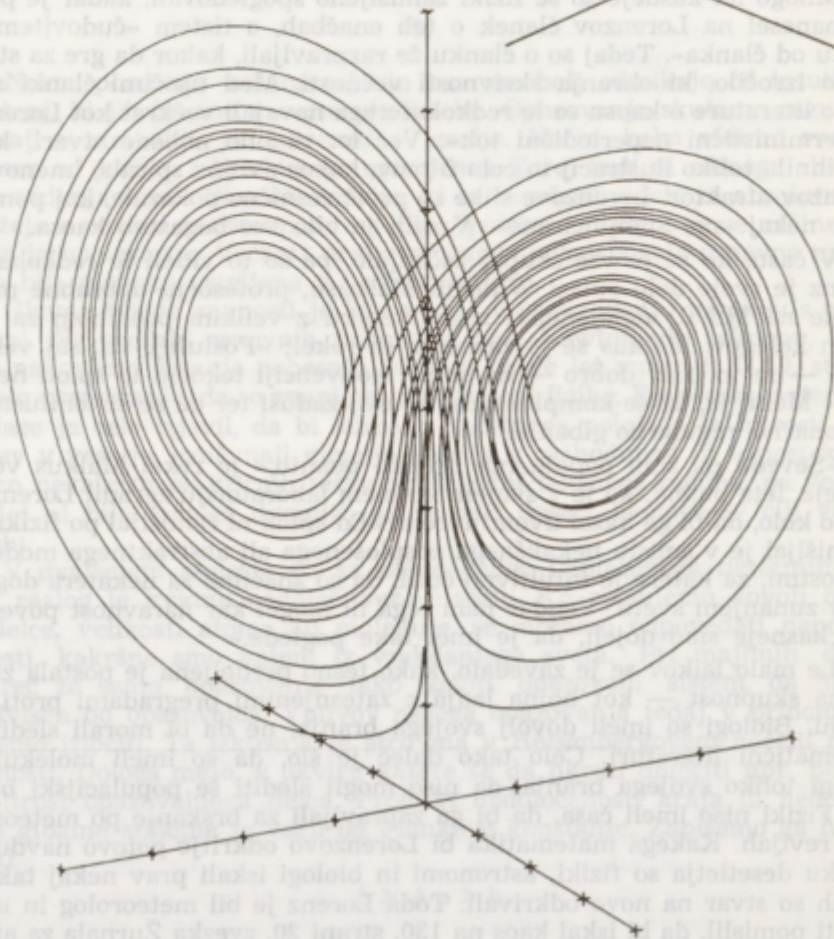
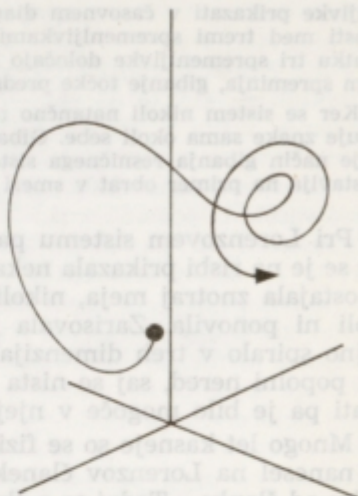
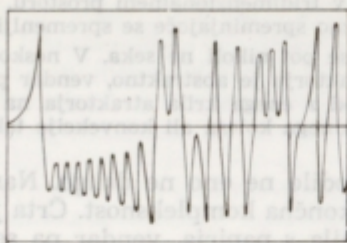
Če pa je tok še večji (desno), lahko zaradi v sistem vgrajenih nelinearnih efektov vrtenje postane kaotično. Ko se vedra gibljejo pod tokom vode, se napolnijo do mere, ki je odvisna od njihove hitrosti vrtenja. (Podobno ima tekočina pri hitro sukajočih se valjih na razpolago malo časa za sprejemanje toplote.) Če se kolo hitro vrti, se lahko vedra začnejo gibati navzgor na drugi strani, še preden so se spraznila. Tako lahko težka vedra s svojim gibanjem navzgor upočasnijo vrtenje in ga potem obrnejo.

Lorenz je odkril, da se vrtenje v dolgih obdobjih lahko velikokrat obrne, ne da bi se ustalilo v stacionarnem stanju in ne da bi se ponovilo tako, da bi bilo to mogoče napovedati.

Pri tako enostavnem mehničnem sistemu fiziku intuicija — pred-kaosna institucija seveda — pravi, da bi v dolgem obdobju, če bi tok vode ostal nespremenjen, prišlo do stacionarnega stanja. Kolo se bo enakomerno vrtelo ali pa bo enakomerno nihalo sem in tja. Lorenz pa je ugotovil, da ni tako.

Tri enačbe s tremi spremenljivkami so popolnoma opisale gibanje tega sistema. Lorenzov računalnik je izpisal spreminjajoče se vrednosti treh spremenljivk: 0-10-0; 4-12-0; 9-20-0; 16-36-2; 30-66-7; 54-115-24; 93-192-74. S potekom namišljenega časa so se tri številke večale in se manjšale — pet časovnih korakov, potem sto, potem tisoč.

Da bi podatke predstavil slikovno, je Lorenz trojke števil uporabil kot koordinate točk v tridimenzionalnem prostoru. Zaporedje števil je torej tvorilo zaporedje točk v črti, ki je predstavljala razvoj sistema. Črta bi lahko vodila do določene točke in s tam ustavila, kar bi pomenilo, da je sistem dosegel stacionarno stanje — hitrost in temperatura se ne bi več spreminjali. Ali pa bi se točke povezale v krog, kar bi pomenilo, da se je sistem ustalil v periodičnem ponavljanju.

Lorenzov atraktor. Ta magični lik, ki spominja na sovine oči ali na krila metulja, je postal znak zgodnjih raziskovalcev kaosa. Odraža fino strukturo, skrito v neurejenem toku podatkov. Klasično je bilo mogoče spreminjajoče se vrednosti ene spre-

menljivke prikazati v časovnem diagramu (zgoraj). Za prikaz spreminjajoče se odvisnosti med tremi spremenljivkami je bil potreben drugačen pristop. Ob vsakem trenutku tri spremenljivke določajo lego točke v tridimenzionalnem prostoru. Ko se sistem spreminja, gibanje točke predstavlja zvezno spreminjajoče se spremenljivke.

Ker se sistem nikoli natančno ne ponovi, se pot nikoli ne seka. V neskončnost zarisuje znake sama okoli sebe. Gibanje na atraktorju je abstraktno, vendar pa prikazuje način gibanja resničnega sistema. Prehod z enega krila atraktorja na drugo predstavlja na primer obrat v smeri vrtenja vodnega kolesa ali konvekcije tekočine.

Pri Lorenzovem sistemu pa se ni zgodilo ne eno ne drugo. Namesto tega se je na risbi prikazala nekakšna neskončna kompleksnost. Črta je ves čas ostajala znotraj meja, nikoli ni zdrknila s papirja, vendar pa se tudi nikoli ni ponovila. Zarisovala je nenavadno, značilno obliko, nekakšno dvojno spiralo v treh dimenzijah — kot krila metulja. Oblika je nakazovala popolni nered, saj se nista ponovila nobena točka ali zaporedje točk, hkrati pa je bilo mogoče v njej videti novo vrsto urejenosti.

Mnogo let kasneje so se fiziki zamišljeno spogledovali, kadar je pogovor nanese na Lorenzov članek o teh enačbah, o tistem »čudovitem bisserčku od članka«. Tedaj so o članku že razpravljali, kakor da gre za starodavno izročilo, ki ohranja skrivnosti večnosti. Med tisočimi članki strokovne literature o kaosu so le redkokaterega navajali večkrat kot Lorenzov »Deterministični neperiodični tok«. Več let ni bilo nobene stvari, ki bi navdihnili toliko ilustracij in celo filmov, kakor dvojna spirala, imenovana Lorenzov atraktor. Lorenzove slike so prvič resnično pokazale, kaj pomeni, da je nekaj »res komplicirano«. V njih je bilo vse bogastvo kaosa.

V času, ko se je vse skupaj začinjalo, pa so to videli le redkokateri. Lorenz je svoje delo opisal Willemu Malkusu, profesorju uporabne matematike na M.I.T., uglajenemu znanstveniku z velikim poslušom za delo svojih kolegov. Malkus se je zasmel in rekel: »Poslušaj, Ed, saj vendar vemo — in to prav dobro — da se pri konvenciji tekočin to sploh ne dogaja.« Menil je, da se kompleksnost gotovo zaduši ter da se sistem ustali v stacionarno, regularno gibanje.

»Seveda pa smo popolnoma zgrešili poanto,« je rekel Malkus veliko kasneje, leta potem, ko je v svojem kletnem laboratoriju zgradil Lorenzovo vodno kolo, da bi ga kazal dvomljivcem. »Ed sploh ni ramišljaj po fizikalno. Razmišljaj je v smislu nekakšnega posplošenega ali abstraktnega modela z lastnostmi, za katere je intuitivno čutil, da so značilne za nekatera dogajanja v zunanjem svetu. Vendar nam tega ni mogel kar naravnost povedati. Šele kasneje smo dojeli, da je imel take poglede.«

Le malo laikov se je zavedalo, kako tesno predeljena je postala znanstvena skupnost — kot bojna ladja z zatesnjenimi pregradami proti puščanju. Biologi so imeli dovolj svojega branja, ne da bi morali slediti še matematični literaturi. Celó tako daleč je šlo, da so imeli molekularni biologi toliko svojega branja, da niso mogli slediti še populacijski biologiji. Fiziki niso imeli časa, da bi ga zapravljali za brskanje po meteoroloških revijah. Kakega matematika bi Lorenzovo odkritje gotovo navdušilo. V toku desetletja so fiziki, astronomi in biologi iskali prav nekaj takega; včasih so stvar na novo odkrivali. Toda Lorenz je bil meteorolog in nihče ni niti pomislil, da bi iskal kaos na 130. strani 20. zvezka Žurnala za atmosfere znanosti.

Prevedel Samo Kuščer

KAOS IN KVANTNA MEHANIKA

Nova spoznanja v naravoslovju nas vse bolj odmikajo od intuitivnih izkušenj, ki jih imamo v svetu okoli sebe. Opazovanja skušamo razumeti, zapisati v simbolih, jih povezati v teorije. Način, kako vidimo svet, je odvisen od jezika, s katerim ga opisujemo. Torej tudi ni edinega absolutnega videnja sveta. Številne teorije, ki so se včasih zdele za absolutne, se izkažejo z novimi spoznanji za omejene, poiskati moramo nove načine gledanja in opisovanja. Večkrat pretresejo nova odkritja celo osnovna načela, ki so bila globoko ustaljena v naši zavesti.

Glavna težnja znanosti je bila vedno v povezovanju vzrokov s posledicami. Na podlagi osnovnih principov, npr. Newtonovih zakonov, lahko tako napovemo gibanje nebesnih teles za tisoče let vnaprej. V 19. stol. je veljalo prepričanje, da so znani osnovni zakoni fizike. Francoski matematik Laplace je celo izjavil, da bi lahko iz začetnega položaja in hitrosti vseh delcev v vesolju izračunali gibanje vesolja v prihodnosti in v preteklosti. Razen nekaterih praktičnih težav pri izvedbi takšnega računa, pa več kot sto let ni bilo razloga dvomiti, da je moč doseči Laplace-ov cilj vsaj v načelu.

V dvajsetem stoletju pa se začne padec Laplacevega determinizma. Prvi razlog je kvatno nedoločitevno načelo. Ko opisujemo dovolj majhne delce, velikosti atoma ali molekule, se moramo odpovedati napovedljivosti, kakršne smo vajeni iz vsakdanjega sveta. Pri majhnih delcih namreč že samo opazovanje tako zmoti opazovani sistem, da ni več neodvisen od opazovalca. Vplivov našega opazovanja tedaj v principu ne moremo izločiti. Ta izkušnja je strnjena v Heisenbergovem načelu nedoločenosti. Določa mejo, v okviru katere se da hkrati določiti npr. položaj in hitrost opazovalnega delca. Produkt nedoločenosti kraja in nedoločenosti gibalne količine je večji od Plankove konstante. Zapišemo ga tudi v obliki

$$\Delta x \times \Delta p > h.$$

Meja določljivosti h je splošna konstanta narave in ima v enotah, ki opisujejo makroskopske količine, zelo majhno vrednost, tako da lahko nanjo pozabimo, ko govorimo o gibanju velikih teles. Pri opisovanju

majhnih delcev, kot so atomi ali molekule, pa se moramo zavedati, da velja predvidljivost le v okviru nedoločitvenega principa.

Tudi v makroskopskem svetu poznamo procese, ki so po svoji naravi nepredvidljivi, kot je na primer gibanje tekočine v turbulentnem curku, ali gibanje zraka v atmosferi. Nepredvidljivost je ponavadi povezana z velikim številom sodelujočih delcev. Pri opisu teh pojavov tako ne moremo zbrati zadostnih informacij o sistemu, da bi lahko določili jasne zveze med vzroki in posledicami.

Presenetljiva pa so nedavna odkritja preprostih sistemov, ki jih sestavlja le nekaj elementov, vendar njihovega gibanja prav tako ne moremo napovedati. Nepredvidljivost teh sistemov je temeljna in se je ne moremo znebiti z zbiranjem več informacij o sistemu. Takšne sisteme imenujemo kaotične. Pomembno je dejstvo, da pravila, ki določajo gibanje kaotičnega sistema ne vsebujejo elementov naključja. Prihodnost je načeloma določena s preteklostjo. Toda v praksi se majhne nedoločenosti v začetnih pogojih s časom eksponentno povečujejo. Tako je gibanje, čeprav na kratek čas predvidljivo, popolnoma nepredvidljivo na dolge čase.

Primer preprostega nepredvidljivega sistema je biljard. Igralec bi seveda rad vedel, kako se bo razletela množica krogel po začetnem udarcu. Vendar udarca ne moremo nikoli identično ponoviti. Zaradi ukrivljenosti krogel se namreč še tako majhna napaka v začetnem pogoju pri vsakem naslednjem trku poveča. Lahko si zamislimo še tako idealizirano ponovitev poskusa, pa bo zaradi eksponentne rasti napaka, ki smo jo zagrešili, ko smo spregledali le npr. vpliv elektrona na koncu galaksije, povzročila drugačen izid po eni minuti gibanja.

Tukaj je torej konec Laplacevega optimizma. Kvantna mehanika pravi, da začetnih pogojev ne moremo natanko določiti. Pred odkritjem kaosa smo lahko še upali, da ostajajo napake v začetnih pogojih vselej omejene, ali vsaj rastejo dovolj počasi, da lahko še vedno delamo napovedi za dolge čase. S kaosom pa je to upanje dokončno izgubljeno.

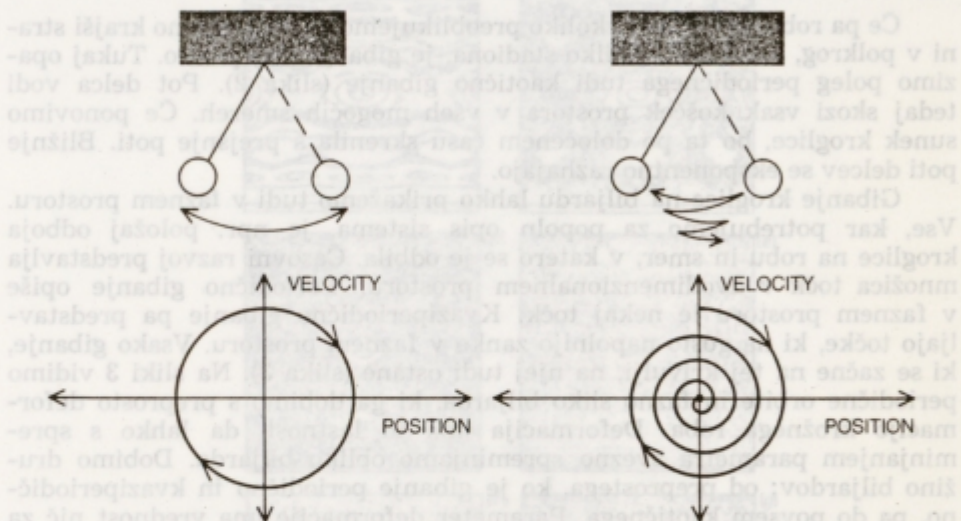
II.

V znanosti pogosto govorimo o modelih. Modeli so namenjeni urejanju naših izkušenj o svetu okoli nas. Dinamični sistemi so modeli, ki jih določa začetno stanje in neko pravilo za časovni razvoj sistema. Tako npr. biologe zanima število žuželk, ki se izležejo vsako leto na nekem območju. Izmed mnogih faktorjev, ki vplivajo na populacijo, izluščijo preprost model, recimo populacija v naslednjem letu je neka preprosta funkcija tiste v prejšnjem. Množico dinamičnih sistemov predstavljajo tudi mehanski sistemi. Začetno stanje mehanskega sistema določajo položaji in hitrosti vseh delcev. Pravilo za časovni razvoj pa so Newtonovi zakoni gibanja.

Pri dinamičnem sistemu nas zanima obnašanje le-tega ob poljubnem času. Za nekatere preproste sisteme obstaja možnost, da najdemo rešitev v obliki zaokrožene formule, iz katere lahko izračunamo obnašanje sistema ob poljubnem času. Gibanje lune lahko tako iz znane rešitve gibalnih enačb izračunamo za leta vnaprej. Vendar za poljuben sistem ni mogoče najti take rešitve, ki bi pomenila bližnjico pri določanju stanja ob poljubnem trenutku. Kaotičnih sistemov npr. ne moremo opisati s strnjeno formulo. Končno stanje lahko določimo le korakoma z uporabo pravila gibanja skozi vsa vmesna stanja.

Popolno informacijo o gibanju poljubnega dinamičnega sistema podaja fazni prostor. V danem trenutku gibanje »zámrzujemo«. Količine, ki popolnoma opišejo sistem ob tem času, zapišemo kot koordinate točke v abstraktnem večdimenzionalnem prostoru. Časovno spreminjanje sistema tako opišemo z množico točk v faznem prostoru.

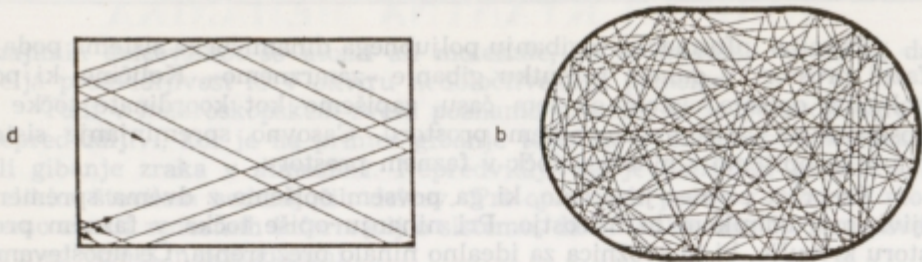
Preprost primer je nihalo, ki ga povsem opišemo z dvema spremenljivkama: odmikom in hitrostjo. Pri nihanju opiše točka v faznem prostoru krivuljo, ki je krožnica za idealno nihalo brez trenja. Če upoštevamo trenje, pa opiše točka v faznem prostoru spiralasto krivuljo, ki se umiri v izhodišču (slika 1).

Slika 1: Nihalo brez trenja (levo) in z upoštevanjem trenja (desno), ter ustrezni sliki faznega prostora.

V faznem prostoru lahko zasledujemo obnašanje dinamičnega sistema za dolge čase. Zaradi trenja se nihalo ne glede na začetne pogoje slejkoprej umiri. Izhodišče je tedaj točka, ki privlači bližnje krivulje v faznem prostoru. Take točke imenujemo atraktorje. Nekateri sistemi se ne umirajo po dolgem času, temveč se njihovo gibanje ustali v limitnem ciklu, kot npr. urno nihalo, pri katerem vzmet nadomešča porabljeno energijo. Struktura faznega prostora pa je lahko še vse bolj zapletena. Nekaj zanimivih slik si bomo ogledali na primeru dinamičnih sistemov, ki jih menujemo biljardi.

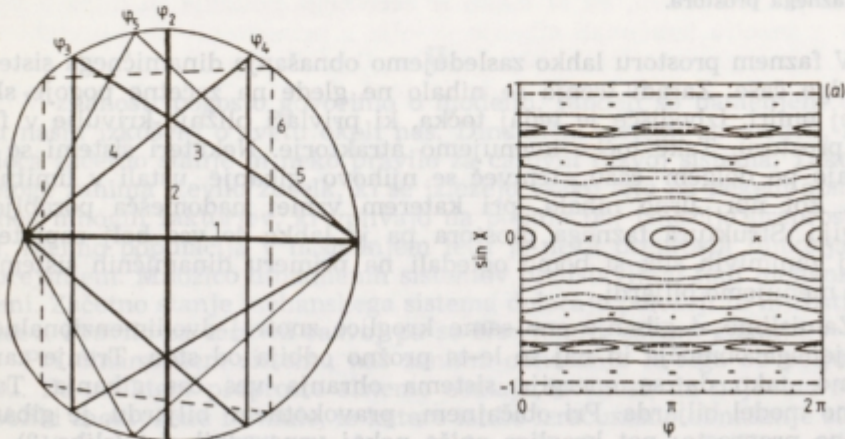
Zamislimo si gibanje ene same kroglice znotraj dvodimenzionalnega omenjenega območja in naj se le-ta prožno odbija od sten. Trenje zanemarimo, tako da se energija sistema ohranja ves čas gibanja. Tako dobimo model biljarda. Pri običajnem, pravokotnem biljardu, je gibanje banalno preprosto: pot kroglice opiše nekaj vzporednih črt (slika 2). Če sunemo kroglico v smeri, ki je vzporedna kateri od sten, se njena pot zaključi sama vase in opiše periodično orbito. Za poljuben začetni kot se pot ne zaključi. Vendar, če ponovimo poskus z malo spremenjenimi začetnimi pogoji, ostane nova pot delca blizu prejšnji za poljubno dolge čase. To je t.i. kvaziperiodično gibanje.

Slika 2: Gibanje na običajnem biljardu in stadionu z zavrtima stranskima robovoma.

Ce pa rob biljarda le nekoliko preoblikujemo, npr. zavijemo krajši strani v polkrog, da dobimo obliko stadiona, je gibanje bolj pestro. Tukaj opazimo poleg periodičnega tudi kaotično gibanje (slika 2). Pot delca vodi tedaj skozi vsak košček prostora v vseh mogočih smereh. Če ponovimo sunek kroglice, bo ta po določenem času skrenila s prejšnje poti. Bližnje poti delcev se eksponentno razhajajo.

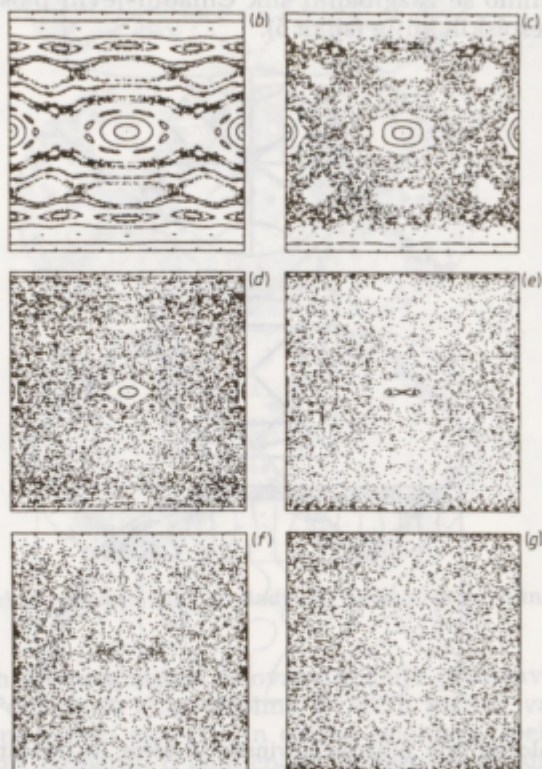
Gibanje kroglice na biljardu lahko prikažemo tudi v faznem prostoru. Vse, kar potrebujemo za popoln opis sistema, je npr. položaj odboja kroglice na robu in smer, v katero se je odbila. Časovni razvoj predstavlja množica točk v dvodimenzionalnem prostoru. Periodično gibanje opiše v faznem prostoru le nekaj točk. Kvaziperiodično gibanje pa predstavlja točke, ki na gosto napolnijo zanko v faznem prostoru. Vsako gibanje, ki se začne na tej krivulji, na njej tudi ostane (slika 3). Na sliki 3 vidimo periodične orbite in fazno sliko biljarda, ki ga dobimo s preprosto deformacijo krožnega roba. Deformacija ima to lastnost, da lahko s spreminjanjem parametra zvezno spreminjamo obliko biljarda. Dobimo družino biljardov; od preprostega, ko je gibanje periodično in kvaziperiodično, pa do povsem kaotičnega. Parameter deformacije ima vrednost nič za krožni biljard, pri maksimalni vrednosti pa ima biljard obliko srčnice.

Slika 3: Biljard z označenimi periodičnimi orbitami in ustrezna fazna slika.

Na sliki 4 so fazne slike za različno deformirane biljarde. Pri vseh opazimo periodične orbite, ki so vidne kot osamljene točke v faznem prostoru. Kvaziperiodično gibanje pa se spreminja. Zanke razpadajo v manjše

in med njimi nastajajo območja kaosa. Če postavimo začetne pogoje znotraj tega dela, bodo točke gosto napolnile ozek pas med zankami. Kaotični deli se pri večjih deformacijah širijo. Fazna slika kaotičnega sistema je precej dolgočasna: množica točk enakomerno prekrije ves prostor, v njej se izgubijo točke, ki predstavljajo periodične orbite.

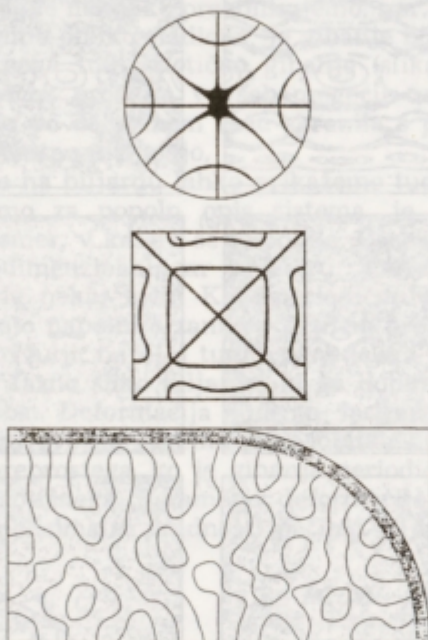
Slika 4: Množica faznih slik za nekaj biljardov z različno deformiranimi robovi.

III

Biljardi so dovolj preprosti modeli tudi v jeziku kvantne mehanike. Pri kvantnem opisu se moramo zavedati, da poti delca ne moremo več zasledovati. Poznamo le verjetnost, da se bo delec nahajal v določenem delu prostora. Zaradi nedoločitvene relacije si lahko fazni prostor mislimo razdeljen na majhne škatle velikosti Planckove konstante. Lega in hitrost delca sta nedoločeni, zato tudi ne moremo govoriti o točkah v faznem prostoru. Obstaja pa klasična limita kvantnega opisa, pri kateri se bliža nedoločeni položaja delca proti nič (iz nedoločitvene relacije $\Delta x \Delta p > h$ vidimo, da je nedoločeni v gibalni količini oziroma energiji v tem primeru zelo

velika). To pa pomeni, da bi se morale v tej limiti tudi v kvantnem opisu pokazati lastnosti kaosa.

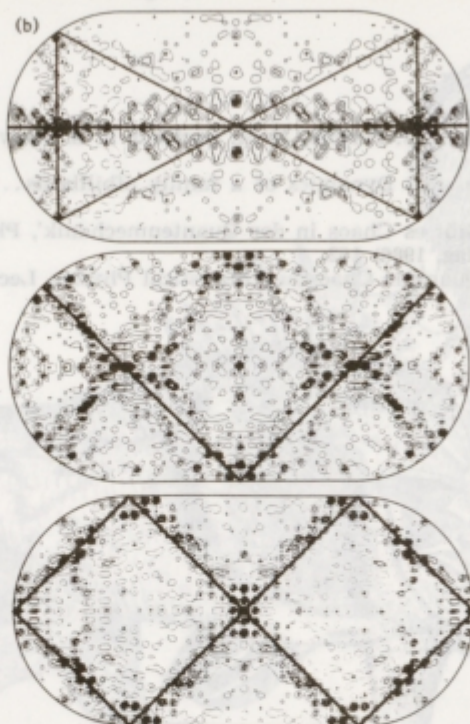
Proučevanje kvantnega biljarda so usmerili v iskanje značilnih lastnosti sistema, ki bi jih lahko povezali s klasičnim kaotičnim gibanjem. Za kvantni opis biljarda zadostuje funkcija, ki pove, s kakšno verjetnostjo se znajde opazovani delec v določenem delu prostora. Enačba, iz katere dobimo takšno verjetnostno gostoto, je na moč podobna valovni enačbi, ki opisuje nihanje prožne opne. Dobimo množico rešitev za različne načine nihanj. Spomnimo se razgibanih slik Chladni-jevih ploščic, posutih s peskom, iz srednješolskih knjig (slika 5).

Slika 5: Valovne črte nihanja kovinske ploščice in izračunane vozelné črte za valovno funkcijo stadiona.

Pri določenem načinu nihanja se delci peska razporedijo po vozelnih linijah, na katerih ploščica miruje. Kvantni delec pa se giblje z največjo verjetnostjo med vozelnimi črtami, kjer ima amplituda valovne funkcije največje vrednosti. Tako kot pri enačbi za nihanje opne, dobimo več rešitev. Vsaki rešitvi za verjetnostno gostoto ustreza določena lastna energija delca. Za preproste oblike robov, kot sta pravokotnik ali krožnica, so tudi slike vozelnih črt preproste. Valovno enačbo lahko razbijemo in dobimo enostavnejše enodimenzionalne rešitve. Za splošne oblike robov pa rešitve niso tako enostavne. Dobili so jih z numeričnimi računi na računalniku (Mc Donald and Kaufman, 1979). Za visoke energije so res našli vozelné črte nepravilnih oblik (slika 5). Vendar se postavlja vprašanje, ali so »kaotične« valovne črte že dokaz, da je gibanje na klasičnem biljardu z istimi stenami kaotično. Slika namreč prikazuje le eno rešitev za verjetnostno gostoto delca. Pri še višjih energijah so slike precej nenavadne

(slika 6). Rešitve kvantnega biljarda kažejo obrise klasičnih periodičnih orbit. Spomnimo se, da je klasično gibanje v tem primeru povsem kaotično in da se v fazni sliki periodične orbite povsem skrijejo.

Slika 6: Slike nekaj valovnih funkcij stadiona, na katerih so vidni obrisi klasičnih orbit.

Slika vozelnih črt posamezne valovne funkcije predstavlja le omejeno sliko o sistemu. Popolnejšo sliko dobimo iz večih rešitev valovne enačbe. Vsaka ima določeno lastno energijo in oblika celotnega spektra energij je tedaj merodajna pri ugibanju o kaotičnosti ustreznega klasičnega biljarda. V resnici so nato odkrili, da se razmiki med posameznimi energijskimi nivoji razlikujejo, pri npr. pravokotnem biljardu in pri stadionu. Pri biljardih pravilnih oblik obstajajo številne rešitve, ki se razlikujejo po simetriji (npr., rešitve z vodoravnimi in navpičnimi vozelnimi črtami pri pravokotnem biljardu), imajo pa isto energijo. Če tedaj štejemo energijske nivoje z različnimi odmiki do sosedaj, dobimo tudi takšne, ki imajo odmik nič. Kaotični biljard nima takšnih simetrij, zato so majhni razmiki med nivoji redkejši.

Odkritje kaosa nas je verjetno ponovno opomnilo na omejenost pri opisovanju dogajanja okoli nas. Pojavila so se ugibanja, ali tudi z očali kvantne mehanike vidimo lastnosti, značilne za klasične kaotične sisteme. Potrebno je poudariti, da je kaos lastnost klasičnih sistemov, in da nova spoznanja s tega področja niso prinesla sprememb pri opisovanju gibanja v kvantni mehaniki. Kaos je značilen izključno za sisteme, ki jih opisujejo nelinearne enačbe, medtem ko je enačba za valovno funkcijo, ki opisuje

1. Ta volja je... porjane slovnice, tj. ona... meri zgolj navidezno... vtiči le tu in tam... Empirični... da ni... artikularni... pri...
 Težava... v vsaj... strukturalistične formalizacije... vzamemo resno, je lahko... zgolj epistemologija minimuma: lingvistiko je moč formalizirati, če bi samo če je utemeljena zgolj na načelu periferentne opozicije, vendar pa je samo to načelo samoumevno zgolj, če sprejmemo Saussurovo izpoved, ki je sama v celoti evklidska. Tu se pri najpomembnejših plačih razkrije disjunkcija med prakso in teorijo: praksa je povezana z empirično, teorija pa ne.

V tej zvezi se je zato reafirmacija empiričnega statusa lingvistike najprej kazala kot vrnitev k stari tradiciji, predhodni strukturalizmu. Ker je Cambridgeška šola hvalila tradicionalne slovnice, so jo mnogi nasprotniki obtožili arhaičnosti. Toda v razpravi o teh slovniceh ni šlo za vprašanje tradicije? Cambridgeška šola jim je stala v dobro, da so vzpo-

* O lingvi (Introduction à une science de l'langage), Seuil, Paris 1962.

INE LAGODJE $\nabla \rightarrow$ KULTURI

PREDMET LINGVISTIKE*

Konsekvenco posega Cambridgeške šole lahko štejeemo kot dokončno, ne glede na vse ugovore, ki bi jih sicer lahko naslovili zoper njen program. Z vpeljavo popperizma v lingvistiko, je postavila v središče vsakega govora o morebitni znanosti o jeziku naslednjo postavko:

Ce je lingvistika znanost, je empirična znanost.

1. Ta trditev je bila samoumevna že od začetkov primerjalne slovnice; njena vprašljivost v šestdesetih letih je bila v veliki meri zgolj navidezna. Če odmislimo Hjelmslevo skupino, so vodilni lingvisti le tu in tam sledili evklidizmu, na katerega se sicer sklicuje saussurizem. Empirični značaj njihove vede se jim je zdel neizogiben. Vendar pa jim epistemološki razmislek ni dovoljeval, da bi ta empirizem natančno artikulirali in izpolnili zahteve znanosti, pri katerih so sicer vztrajali.

Težava se izriše v vsej svoji ostrini z nastopom strukturalistične formalizacije. Če slednjo vzamemo resno, jo lahko upraviči zgolj epistemologija minimuma: lingvistiko je moč formalizirati, če in samo če je utemeljena zgolj na načelu pertinentne opozicije, vendar pa je samo to načelo samoumevno zgolj, če sprejmemo Saussurovo izpeljavo, ki je sama v celoti evklidska. Tu se pri najpomembnejših piscih razkrije disjunkcija med prakso in teorijo: praksa je povezana z empiričnim, teorija pa ne.¹

V tej zmedi se je zato reafirmacija empiričnega statusa lingvistike najprej kazala kot vrnitev k stari tradiciji, predhodni strukturalizmu. Ker je Cambridgeška šola hvalila tradicionalne slovnice, so jo mnogi nasprotniki obtožili arhaizma. Toda v razpravi o teh slovnica ni šlo za vprašanje tradicije:² Cambridgeška šola jim je štela v dobro, da so vzpo-

* Iz knjige *Introduction à une science du langage*, Seuil, Paris 1969.

¹ Kot je moč pričakovati, lahko takšna disjunkcija pripelje do nasprotnih različic: do, na eni strani, deloma antiteoretičnega empirizma pri Martinetju in, na drugi strani, do večših pretirano formalistične teoretizacije pri Jakobsonu (cf. zlasti v teoriji binarnih opozicij).

² Izraz »tradicionalna slovnica« je zavajajoč, kot so poudarili zgodovinarji slovnice.

stavile, sicer neizrecno in nesistematično, lingvistiko kot empirično vedo. Ta korak je bilo seveda potrebno še formalizirati in sistematizirati, vendar pa je to že drugo vprašanje. Dejansko pa je bilo arhaično prej strukturalistično zavračanje tradicije, čeprav je bilo bolj navidezno kot stvarno; bilo je celo antimodernistično v strogem pomenu besede, ker je lingvistiko oddaljilo od področja moderne znanosti.

Vendar bi si bilo včasih želeli, da bi tisti, ki poudarjajo empirični značaj lingvistike, bolje premislili, kaj to pomeni.

Najprej se lahko seveda oborožimo z definicijami. Tako lahko takoj vidimo, pod katerimi pogoji lahko lingvistiko imenujemo empirična znanost: njene trditve mora biti mogoče ovreči, ovreči s trditvami, ki morajo biti empirične. To lahko povemo tudi drugače: empirična znanost se ukvarja s tistim v svojem predmetu, zaradi česar je ta tak, kot je, in ne drugačen. To pa pomeni, da dopušča, da bi bil lahko ta predmet brez protislovja drugačen, kot je. Reči, da je lingvistika empirična znanost, torej pomeni dvoje: (I) da razpolaga s funkcijo falsifikacije, katere argumenti so predstavljeni v prostoru in času; (II) da jo v njenem predmetu zanimajo lastnosti, ki bi bile lahko brez protislovja drugačne, kot so: z drugimi besedami, sintetične in ne analitične lastnosti.³ Nasprotno pa sicer lahko omenja tisto v svojem predmetu, kar ne more biti brez protislovja drugačno, kot je, vendar pa tega ne teoretizira. Po tem se lingvistika nedvomno radikalno loči od filozofske tradicije, ki se nanaša na jezik, ker si le-ta, po svojem poslanstvu, prizadeva odkriti natančno tisto v predmetu, zaradi česar je ta nujno tak, kot je, in ne drugačen.

2. K temu, kar je lahko v primeru lingvistike funkcija falsifikacije, se še povrnemo; zaenkrat se bomo ustavili pri točki (II). Zadržuje namreč, da jo formuliramo, in že se pojavi težava: če je lingvistika znanost, znanost česa je? Drugače rečeno, kako bo imenovala svoj predmet?

Ne gre zgolj za terminologijo, zakaj z besedami, ki bodo privzete ali ne, bo nujno zaznamovano nekaj njenega stvarnega programa. Toda običajno mnenje razpolaga tu z nekaterimi ustaljenimi besedami, zlasti z besedo *govorica*: vprašanja, ali ta beseda ustrezno poimenuje predmet lingvistične znanosti, ne kaže imeti za nepomembno ali trivialno. Dejansko se je o tem spraševalo mnogo lingvistov, ki so v tej zvezi ponudili nekaj odgovorov. Tako Saussure na mesto predmeta lingvistične znanosti ni postavil govornice, temveč *jezik*; podobno je Cambridgeška šola raje uporabljala pojem *slovnice*.

Potrebno pa je vedeti, kaj te besede pomenijo. Nesmiselno je razpravljati o besedi *govorica*, če ne obnovimo celote postavk, ki jih povzema — glede na to, da je neka beseda lahko večpomenska in povzema več različnih, če ne celo nezdružljivih skupin stavkov. Isto velja za besedo *jezik*, *slovnica* itd. Drugače rečeno, ne gre za to, da bi tako kot Saussure trdili, da opredeljujemo prej stvari kot besede, temveč za to, da definiramo skupine stavkov, bodisi trdilnih bodisi vprašalnih, katerih stenogram so besede.

Toda, ko imamo opraviti s tako osnovnimi besedami kot sta za lingvistiko *govorica* ali *jezik*, lahko rečemo tole: lingvistika ne more naleteti

³ To terminologijo uporabljam le zaradi njene pripravnosti; ne gre niti za razreševanje niti za postavljanje problema, ki ga sprožata pojma *analitično* in *sintetično* vzeta sama zase.

na stavke, ki jih povzemata ti besedi; slednji se namreč dotikajo za lingvistiko bistvenih vidikov, tako da jih ta ne more postaviti pod vprašaj, ne da bi se sama razkrojila. Karkoli že so ti stavki lahko sami na sebi, delujejo kot ireduktibilni, kot nekaj, onstran česar ni mogoče stopiti, njihov pomen ima vlogo najosnovnejših dejstev. To nikakor ne pomeni, da teh dejstev ne bi mogli postaviti pod vprašaj; to izpraševanje je nasprotno dopuščeno le različnim diskurzom lingvistike.

2.1. Prvo izmed teh dejstev je, da obstajajo govoreča bitja, ki producirajo govorne tvorbe. Imenujmo to *factum loquendi*. To že pomeni, da lahko razlikujemo govorno produkcijo od tistega, ki to ni. V tej zvezi nastopi nekaj zelo splošnih in pravzaprav precej grobih pojmov: povezava zvoka in smisla, sintaktična organizacija, leksika itd.: neke vrste pripravljalna in naivna lingvistika, h kateri se bomo še povrnili.

Utečeno ime za to surovo dejstvo je *govorica*. Opozorili bomo, da predpostavlja eno samo stvar: da obstajajo govoreča bitja. V tem smislu pomeni govoriti o govoricah zgolj govoriti o dejstvu, da obstajajo govoreča bitja. Da pa bi govor o tem postavili v zanimivejši okvir, je potrebno ta obstoj postaviti pod vprašaj, ravno tega pa lingvistika ne more storiti: tega obstoja ne more niti izpeljati niti na splošno razložiti. Tako razumemo, v kakšnem smislu *govorica* ni predmet lingvistike, ta jo namreč jemlje za aksiom.

To nikakor ne pomeni, da tega obstoja ne bi mogli obravnavati samega na sebi in se spraševati po pogojih njegove možnosti. Zastavi se nam torej vprašanje tipa »zakaj je jezik, ne pa da ga ni?«. To pomeni metafizično vprašanje v pravem pomenu besede, ki je edini predmet tega, kar povsem upravičeno imenujemo filozofija jezika (*langage*).⁴ Nanj odgovarja na različne načine. Ker vprašanje, ki ga postavlja in ki se nanaša na obstoj govornice kot take, nujno upošteva logično možnost, da je ta obstoj postavljen v oklepaj, je razumljivo, da ji je ljubše ukvarjanje z negovorečimi bitji: pa naj so ta realna — živali, gluhonemi itd. — ali fiktivna. Kajti pogosto je fikcija edino sredstvo prekoračitve meja danega; zato ima *govorica* pogosto opraviti s fikcijo in ker se mora le-ta nanašati na mejo med tistim, kar je, in onim, česar ni, si je to fikcijo najlažje zamisliti kronološko: tu se pojavi tema izvora govornice, pri čemer izvor ni nič drugega kot fiktivna oblika, predstavljena kot prekoračitev meje med »govornica ne obstaja« in »govornica obstaja«. V tej fiktivni prekoračitvi naj bi nastopile opredeljitvene in bistvene lastnosti: lastnosti, brez katerih ne bi bilo mogoče reči, da obstaja *govornica*. Z drugimi besedami, odgovoriti na vprašanje izvora govornice pomeni pravzaprav odgovoriti na vprašanje o bistvu govornice. Znano je, da so odgovori tu nihali: noben odgovor ni bil resnično empiričen, ker samo vprašanje po svoji strukturi presega mejo empiričnega; vendar pa so vsi podobni empiričnim trditvam, zakaž kot vse fikcije tudi one opisujejo prostorsko-časovne konfiguracije: herojski podeljevalec imen, skupina ljudi, ki jih obvladuje potreba ali strasti itd.

⁴ Izjema: anglosaksonska filozofija jezika, katere predmet je povsem drugačen: jezike [*langues*] (in ne govornice [*langage*] na sploh) razume kot sredstvo — morda kot edino sredstvo — s katerim zastavimo in razrešimo klasična filozofska vprašanja. Dejansko je to prej filozofija, ki se nanaša na jezik (*lingvistična filozofija*), kot pa filozofija jezika [*langage*] v utečenem pomenu. [Tu izjemoma prevajamo *langage* z »jezik« in ne z »govornica«, ker se je pri nas ustalilo ime »filozofija jezika«. Op. p.]

Razumljivo je, da se lingvistika za tovrstna vprašanja ne zanima. To je njeno najobičajnejše stališče. Izraža se zlasti v opustitvi vprašanja o izvoru govornice,⁵ upravičuje pa se neprimerno bolj splošno: lingvistična znanost ne problematizira vprašanj obstoja, temveč samo vprašanje lastnosti predmeta, katerega obstoj je dojet kot nekaj danega. Razumljivo je, da je izraz *govornica*, če z njim označujemo zgolj *factum loquendi*, izvržen iz področja lingvistike: karkoli že je lingvistična znanost, je ne bi mogli imenovati »znanost govornice«.

2.2. Da bi lahko sklepali, da govornica obstaja, zadošča ugotovitev, da nekatera bitja govorijo. Vprašanje, katere so lastnosti tega, o čemer govorijo, je v tem oziru nepertinentno. Toda lingvistika ne more ostati samo pri tem; dopustiti mora več kot golo in masivno existenco govornice: priznava, da govoreča bitja govorijo *jezike*.

Če rečemo, da so jeziki realizacije govornice, s tem predpostavimo najmanj to, da celota govornih produkcij zasluži, da jo označimo z občim imenom. Predpostavimo tudi, da se, podobno kot različna področja narave, delijo na razrede in pod-razrede, pri čemer vsak jezik v grobem ustreza tistemu, kar v naravi imenujemo vrsta. Nazadnje še predpostavimo, da je moč reči, kaj *nek* posamezni jezik je. Predpostavimo skratka (I), da lahko razlikujemo jezik od ne-jezika in (II) da lahko en jezik razlikujemo od drugega. Zato je potrebno razmišljati na ravni lastnosti: z drugimi besedami, potrebno je razlikovati lastnosti jezika od lastnosti ne-jezika, lastnosti enega jezika od lastnosti drugega jezika.

Toda nič od tega ni samo po sebi umevno. Nauk poznega Wittgensteina tako zanika, da bi jezik obstajal še kako drugače kot fantazmatsko obzorje: obstajajo samo besede in posamezni izrazi, ki jim je potrebno, enemu za drugim, najti pravila rabe. Ta pravila se ne povezujejo nujno in ne tvorijo celote, ki bi jo lahko imenovali jezik. S tega stališča nekaj takega kot angleščina, francoščina ali nemščina dejansko ne obstaja ali pa obstaja samo na način Spinozine obče ideje: ta način izražanja je hkrati pripraven in zavajajoč.⁶ Če temu verjamemo, potem je lingvistika iluzorna. Vendar pa lingvistika ne zmore *dokazati*, da se Wittgenstein moti.

Kot osnovna dejstva mora sprejeti:

— dejstvo jezika, *factum linguae*, dejstvo, da si tisto, kar govoreče bitje govori, zasluži ime jezika, kar je potrebno dobro razlikovati od *factum loquendi* oziroma od preprostega dejstva, da obstajajo ljudje, ki govorijo;

⁵ Pozorni bomo torej na dejstvo, da lahko vprašanje izvora govornice pokriva zelo različne problemske sklope. Skozi stoletja so se v njem zgoščala predvsem metafizična vprašanja o bistvu govornice. Lingvistična znanost je to vprašanje zaradi strukturnih razlogov dosledno odrinjala, pri tem pa ji ni bilo treba podati tudi najmanjše sodbe o vrednosti doktrin, ki jih je bilo mogoče razviti na tem področju. Resnične ali neresnične, bile so enostavno zunaj znanosti. Lahko pa bi si vendarle zamislili strogo empirično različico vprašanja o izvoru: ta bi v tem primeru zaobsegla program raziskav, ki ostajajo notraj pozitivne znanosti. Tega lingvistika ni izključevala: resda ji tega niti ni bilo treba storiti, ker morebitnega programa empiričnih raziskav dejansko sploh ni formulirala; če pa bi ga, ga ne bi mogla odriniti na stran niti do njega ostati indiferentna. V resnici je vprašanje izvora govornice nenehno prisotno v vseh biologističnih trditvah, ki jih je bilo moč izreči v zvezi z govornico — naj bo to s strani lingvistov, s strani znanosti o življenju ali znanosti o vedenju.

⁶ Ta koncepcija je na sebi bolj pogosta, kot si mislimo; ni odvisna od pojma jezikovnih iger, čeprav ji slednji daje vsebino.

— dejstvo jezikov oziroma *factum linguarum*, torej njihovo različnost, čeprav tvorijo homogen razred; to številčnost-homogenost naj bi potrjevalo dejstvo prevedljivosti;

— dejstvo, da je jezike moč opisati z lastnostmi, kar lahko natančneje imenujemo slovnično dejstvo, *factum grammaticae*. Povzamemo ga lahko takole: slovnična dejavnost obstaja v večini lingvističnih skupnosti, vendar pa ima ta dejavnost nekaj lastnih značilnosti, h katerim se še povrnemo: zlasti predpostavlja, da je moč pripisati lastnosti neki govorni tvorbi, ne oziraje se na tistega, ki jo izreče, na morebitnega naslovnik ali na okoliščine izrekanja. Od tod sledi, da nekatere od teh lastnosti ne bodo odvisne od okoliščin in bodo potemtakem konstantne.

Iz tega sledi najobičajnejša razporeditev terminov. Tako kot termin *govorica* v svoji utečeni rabi zaznamuje *factum loquendi*, tudi sklop treh dejstev — *factum linguae*, *factum linguarum*, *factum grammaticae* — zaznamujemo s terminom *jezik*.⁷

Če je tako, potem beseda *jezik* zaznamuje dovolj opredeljeno celoto postavk. Te postavke določajo sprejemljiv predmet lingvistične znanosti: tako kot mora le-ta sprejeti goli obstoj govorečih bitij kot nekaj danega, o čemer ne more reči ničesar določenega, tako tvorijo razlikovane lastnosti jezikov v razmerju do ne-jezikov in jezikov med seboj predmet raziskovanja.⁸ Razumemo torej, da lahko predmet lingvistike označimo zgolj z imenom *jezik*. Ta terminološka odločitev nam dopušča, da upoštevamo mnogo rab, zlasti saussureovske rabe. Omogoča nam tudi razumeti, da se propozicije, ki ne uporabljajo izrazov *jezik* ali *govorica*, dejansko vpisujejo v podobno problematiko in jih je moč analizirati kot različice opozicije *jezik/govorica*.⁹

2.3. Ta opozicija pa je preenostavna: če je res, da izraz *govorica* označuje *factum loquendi*, pa ni res, da je upravičena zgolj ta raba. To pomeni, da je izraz *govorica* večpomenski in zaznamuje nezdružljiva vprašanja. Drugače rečeno, vsakič ko uporabimo izraz *govorica*, smo v nevarnosti, da ne vemo, kaj rečemo.

3. Vrniti se je treba k minimalnemu: priznati, da jeziki obstajajo, pomeni, kot smo že dejali, da znamo na ravni lastnosti razlikovati:

— med tem, kar je jezik, in tistim, kar ni;

— med enim in drugim jezikom.

Čeprav se zdi prej nasprotno, je drugo vprašanje težje od prvega. Dejansko pridemo vselej do točke, kjer se razkrije nemožnost iskanega odgovora, kjer pridemo do tega, da ob masivnih in grobih danostih ne znamo zanesljivo in natančno določiti, kdaj lahko rečemo, da sta jezika enaka ali različna: sem spada sporno in dejansko nerešljivo vprašanje dialektov, prav tako tudi vprašanje diahronije: kdaj je latinščina prenehala biti latinščina? kdaj francoščina neha biti francoščina? itd.; poleg tega pa teh danosti niti ne moremo naštetih. Težava postane nerazrešljiva

⁷ Saussureovski jezik je prej povezava *factum lingue* in *factum grammaticae*, pri čemer je poudarek na prvem in v škodo drugega. Vendar saussurevskemu jeziku drugo dejstvo, zaradi svoje neodvisnosti od okoliščin izrekanja, daje značilno stalnost in abstraktnost. Chomskyanski pojem slovnične je podobna kombinacija, v kateri pa je zgolj dana prednost drugemu pred prvim.

⁸ Z drugimi besedami, lingvistika si lahko le za ceno lastnega izginotja zamisli svet, kjer ne bi bilo govorce; zamisli si lahko le univerzum, v katerem bi bili jeziki drugačni, kot so. Prav zaradi te značilnosti jo je moč ovreči.

⁹ Cf. J.-A. Miller, *L'Amour de la langue*, Paris, Ed. du Seuil, 1978, str. 25—37.

pri nekoliko natančnejših analizah in ko usmerimo pozornost na povsem določeno vprašanje: tako se je mnogo razpravljalo o razliki med latinščino — ki nima nepoudarjenih osebnih zaimkov in ki lahko uporablja tretjo osebo brez zaimka (*venit*, il *vient*; *pluit*, il *pleut*) — in francoščino, ki mora vselej uporabiti bodisi izrecni samostalniški osebik bodisi nepoudarjen zaimek (tipa *il*). Vemo pa tudi, da je v odvisnosti od ravni reprezentacij mogoče obravnavati problem francoskega nepoudarjenega zaimka kot neke vrste pregibno znamenje, tako da sta *il vient* in *il pleut* kot zaznamka tretje osebe natančno vzporedna izrazoma *venit* in *pluit*. V tovrstni analizi — ki ni edina možna, prav gotovo pa ni nemogoča — vprašanje nepoudarjenega zaimka preneha biti strukturalno merilo razlikovanja med dvema obravnavanima jezikoma. Do podobnih ugotovitev bi lahko prišli pri mnogih vprašanjih. V splošnem bi lahko celo trdili, so se s posplošujočimi predstavami lingvistike določene, na videz očitne razlike med jeziki, zabrisale in celo izgubile vsak smisel. Skratka, razlikovati en jezik od drugega je težje, kot bi si mislili, znanstveno obravnavanje tega vprašanja pa ne more preko določene stopnje približnosti.

Vendar to ne zadeva preveč programa znanosti. Dejansko ji zadošča, da ve, na kaj se omejiti pri določenih vrsti dane reprezentacije. Drugače rečeno, znanost lahko izdelata reprezentacijo, ki bo denimo zoperstavila latinščino in francoščino glede vprašanja poudarjenega zaimka; lahko pa bo tudi izdelala reprezentacijo, kjer bo to nasprotje izginilo: to je malo pomembno, če so načela vsake reprezentacije jasna in če je prav tako jasno razmerje med reprezentacijami.

Izkaže se torej, da za znanost ni najpomembnejše tisto, kar razlikuje en jezik od drugega; najpomembnejše so lastnosti, ki razlikujejo jezik od nejezika.

Izpostavimo v tej zvezi neko dvoumnost: ne gre za razliko jezik/dialekt in ne gre za to, da prepoznamo med govornimi tvorbami tisto, kar zasluži ime *jezik*. To vprašanje je povsem sociološko in v lingvistiki nima natančnega statusa. Nanj se torej ne bomo ozirali. Gre za nekaj povsem drugega: za razlikovanje med tem, kar je govorna tvorba, in tem, kar to ni. Termin *jezik* torej razumemo v njegovem najširšem pomenu: nanaša se na jezike, dialekte, kreole itd., ker so vse to jezikovne tvorbe, ki se med seboj razlikujejo zgolj po različnih socioloških statusih. Zastavi se problem, kako navesti opredeljitvene lastnosti tovrstne tvorbe nasploh.

Razmišljamo torej lahko na ravni »ekstenzije« ali na ravni »komprehenzije«. Ne da bi tema dvema terminoma dali natančno tehnično vrednost¹⁰, bomo rekli, da razmišljati na ravni ekstenzije pomeni predvsem, da lahko sestavimo spisek opredeljitvenih lastnosti katerekoli govorne tvorbe šele potem, ko smo temeljito proučili posamezne jezike. Razmišljati na ravni komprehenzije pa pomeni, da znanost razmišlja bolj na ravni lastnosti kot na ravni razredov; pomeni predvsem to, da lahko določimo te lastnosti brez izčrpnega spiska jezikov.

V nasprotju s pogostim prepričanjem je dejansko najbolj naravno stališče komprehenzije: nihče ni še nikoli trdil, da bi bilo za to, da bi pravilno govorili jezike, potrebno na sploh poznati in naštetati vse jezike.

¹⁰ Ne gre za to, da bi ugotovili, ali je lingvistika ekstenzionalna ali intenzionalna; cf. v tej zvezi J.-C. Milner, »Ecoles de Cambridge et de Pennsylvanie: dve teoriji pretvorbenosti«, *Langages*, št. 29, 1973, str. 97—116.

Sicer pa je ta naloga neizvedljiva. Na eni strani zaradi materialnih razlogov: gotovo je, da še nismo pregledali vseh znanih jezikov in pričakujemo lahko, da bomo odkrili še nove. Predvsem pa zaradi temeljnejših razlogov: če drži, da nimamo zanesljivega postopka za razlikovanje ali nerazlikovanje dveh jezikov, je pojem »vsi jeziki«, razumljen na ravni ekstenzije, povsem nesmiseln. Trditev tipa »vsi jeziki so artikulirani« je ravno tako abstraktna kot trditev »vsi jeziki so pretvorbeni«; prva ni nič manj kot druga utemeljena na izčrpni obravnavi opazovanih jezikov.

Kljub temu pa nekateri trdijo, da nekatere postavke, ki zadevajo celoto jezikov, niso dopustne: bodisi zato, ker je izčrpno proučevanje dejansko nemogoče, bodisi zato, ker bi ga lahko po pravici imeli za neupravičenega. Zato je lahko prišlo do prepričanja, da se lahko nek jezik razlikuje od drugega na neskončno število načinov in v neskončno mnogih vidikih¹¹. Potrebno je le opozoriti, da če bi bilo to res, ne bi mogli trditi, da ima vsak jezik neko glasovno obliko, da ga je možno zapisati, da ga je mogoče prevesti. Takšna konsekvence ovrže samo sebe. Stališče M. Joosa je smiselno zgolj, če ga preinterpretiramo in ga ne vzamemo dobesedno. Sprejemljiv pomen tega gledanja bi bil, da je jezikom skupen le skromen zbir lastnosti, ki jih imamo lahko za minimalne lastnosti, ki omogočajo razlikovati jezik od tistega, kar ni jezik.

To pa ni nič drugega kot zatekanje h komprehenziji. Ta postopek lahko s Fregejem opišemo takole: jeziki imajo lastnosti (imeti glasovno obliko, biti artikuliran itd.); te lastnosti A, B, C, itd. se lahko povezujejo v enotnem pojmu Z in postanejo njegove razlikovalne poteze; ta sestavljeni pojem Z ni nič drugega kot pojem *govorice*¹².

Vprašanje se torej zvede na to, ali so lastnosti A, B, C, itd., kot misli M. Joos in mnogo sodobnih lingvistov, vsebinsko revne in maloštevilne, ali pa so te skupne lastnosti, kot trdi Cambridgeška šola, precej številne in v vsakem primeru natančno določene. Vprašanje »univerzalne slovnice« nima druge podlage; vidimo, da v resnici večina lingvistov dopušča univerzalno slovnico. Razlikujejo se zgolj glede tega, ali je ta »slovnica« minimalna in se omejuje na izjemno splošne lastnosti (tipa »govorica ima glasovno obliko«, »je artikulirana« itd.) ali pa je lahko bogatejša.

Kakorkoli že, tako definiran pojem *govorice*, nikakor ni več sinonim tistega, ki smo ga opredelili v odstavku 2.1. Zdaj jezik povzema vprašanje eksistence in vprašanje lastnosti.

S to novo definicijo lingvistiki nič več ne preprečuje, da si za razvoj predmet ne bi vzela govornice: ne gre več za to, da bi prekoračili področje fizičnih danosti, niti za to, da bi se dotaknili morda transcendentalnih temeljev eksistence, nekega predmeta. Gre za nek edinstven predmet. Če poleg tega sprejememo realistično epistemologijo, moramo imeti ta predmet za empirično realnost. Morda si bomo dovolili zgraditi njegovo obsežnejšo in podrobnejšo reprezentacijo.

Vidimo torej, kje smo: na eni strani definiramo matrico izpraševanja, kar lahko imenujemo raziskovalni program: našeti lastnosti, ki razliku-

¹¹ Cf., med drugim M. Joos, *Readings in Linguistics*, Chicago, University of Chicago Press, 1966, str. 228; ta avtor si sicer ne pripisuje nobene posebne izvirnosti; prav nasprotno upravičeno meni, da izraža splošno stališče vsega ameriškega strukturalizma.

¹² Cf. za ta način razmišljanja G. Frege, »Pojem in predmet«, *Ecrits logiques et philosophiques*, Paris, Ed. du Seuil, 1971, str. 137.

jejo jezik od tega, kar ni jezik. Vnaprej si lahko zamislimo več možnosti: da ima vsak jezik vse te lastnosti ali le nekatere, da vsaka od njih obstaja v vseh jezikih (univerzalne lastnosti) ali zgolj v nekaterih (splošne lastnosti), da so te lastnosti predstavljene same na sebi ali pa se pojavljajo (univerzalne po implikaciji), da je vsaka od njih prisotna le v jezikih ali da je nasprotno značilna le kombinacija lastnosti itd. Vsa ta vprašanja je mogoče povzeti takole: je govorica predmet? ali ima lastnosti, ki so lastne le njej?

O odgovorih ne moremo soditi vnaprej, vsaj program te znanosti pa je relativno dobro opredeljen.

To je program, ki smo ga predstavili, čeprav morda včasih slabo razloženega, ko smo govorili o univerzalni slovnici. Hipoteza, da obstajajo univerzalne lastnosti, je dejansko analitično vsebovana v najobičajnejši rabi besede *jezik*, zakaj ta raba predpostavlja, da lahko vselej razlikujemo jezik od nejezika, možno govorno tvorbo od tistega, ki to ni. V teoriji, ki z imenom *slovnica* poimenuje vsak teoretiziran opis lastnosti nekega jezika, je samoumevno, da je teoretiziran opis teh univerzalnih lastnosti univerzalna slovnica. V trenutku pa, ko se ne zdi več nemogoče na splošno razlikovati med jezikom in nejezikom, sprejememo tovrsten program: vprašanje, ali v tem primeru govorimo o univerzalni slovnici, pa je preprosto terminološko vprašanje. Dejansko vsi verjamejo, da obstajajo lastnosti, ki univerzalno razlikujejo jezik od ne-jezika, zakaj vsi so prepričani, da so upravičeni uporabljati besedo *jezik*. Vsi torej verjamejo, ne da bi se tega nujno zavedali, v obstoj univerzalne slovnice; vprašanje je le v tem, ali ima ta neko vsebino in kakšna je njena vsebina. Z drugimi besedami, gre le za to, ali je mogoče ustrezne lastnosti jasno formulirati.

Vzemimo, da je tako. Ko bodo te lastnosti opredeljene in urejene, bo realistična epistemologija priznala njihovo oporo v realnosti. To oporo lahko določneje imenujemo *govorica*: pri tej izbiri bo govorica substancialni predmet, edinstven v svoji vrsti.¹³

Odslej je očitno vse odvisno od teh lastnosti. Da bi imela znanost o jeziku vsaj nekaj vsebine, morajo biti te lastnosti sintetične. Drugače rečeno, vsaka lastnost, ki bo analitično vsebovana v pojmu govorice, bo postala nekoristna. Zato ne moremo izhajati iz splošne opredelitve govorice; do take definicije lahko pridemo kvečjemu izhajajoč iz ugotovljenih in logično ne nujnih lastnosti jezikov.

Prevedla Alenka Zupančič in Zoran Kanduč

¹³ Cambridgeška šola ta korelat realnost raje imenuje *slovnica*, pri čemer se poslužuje zavestne in hotene dvoumnosti: slovnica je hkrati substancialna realnost in teoretična reprezentacija te realnosti. Bolje bi bilo to razlikovati: *slovnica* tradicionalno označuje zgolj reprezentacijo, *govorica* pa je predmet, ki ga slovnica teoretizira. Ta dvoumnost dejansko izhaja iz generativnega programa *stricto sensu*, ki ga bomo analizirali kasneje in ki je bil opuščen. Ohranjanje izraza *slovnica* v njegovi dvoumnosti, je zgolj žrtev mitu kontinuitete Cambridgeške šole, mitu, ki ima zgolj sociološko funkcijo in ga ne gre nadaljevati.

V svoji najpopolnejši formi postulira retributivna teorija kazni pet osnovnih tez. Tako je:⁴

— storjena kršitev edina in hkrati zadostna osnova pravice kaznovanja,

— hkrati je tudi izvor dolžnosti kazovanja;

— prav tako mora biti kazen sorazmerna kršitvi;

— tako kot se s kaznijo kršitev ukinja,

— je tudi kazen pravica kršitelja samega.

Heglova razvita teorija kazni vsebuje vseh pet »osnovnih«⁴ tez retributivne teorije. Za prve tri teze bi lahko rekli, da so lastne vsem retributivnim teorijam, medtem ko sta zadnji dve specifično heglovski. Poskušati pojasniti, in hkrati razumeti, prve tri teze vsekakor ni težko. Problem se zastavi prav pri razumevanju specifično heglovskih trditev. Torej, preidimo na stvar samo ...

* * *

Tako pravo v pogodbi, po Heglu, nastopi kot nekaj postavljenega, njegova notranja občost pa kot skupek samovolj in posebnih volj. Dokler se pravo kot občost volja (skupek samovolj in posebnih volj) posebni volji kaže kot nekaj transcendentno zoperstavljenega, dokler je razlika med občo voljo in samovoljo (posebno voljo) postavljena na tak način, dotlej pravo še ni dejansko in veljavno. Dokler se *pravo na sebi* v *Nepravu* kaže kot zoperstavitev posebni (besondere) volji, je *nepravo* zgolj videz (Schein). Resnica tega videza pa je, pravi Hegel, da je nič (nichtig). Zato se pravo vzpostavlja šele z negacijo njegove negacije ter šele s tem postane dejansko in veljavno.

Tako ima kazni (Strafe) pri Heglu dvojen status. Nastopa hkrati kot *Aufhebung* kršitve ter kot *ponovna vzpostavitev* prava. Kako razumeti KAZEN kot ponovno vzpostavitev prava? Kako se pravo pri Heglu sploh vzpostavlja?

Da pa bi razumeli, kako nastopi KAZEN kot ponovna vzpostavitev prava, je potrebno najprej pojasniti sam status KRŠITVE. V kazenskem pravu, kot ga pojmuje retributivna teorija, nastopa KRŠITEV v pomenški zvezi s KAZNIJO in obratno. Kršenje zakonov oziroma kazensko pravo poimenuje Hegel *Unrecht* (Nepravo), ki se »pojavlja«⁵ v treh različnih formah; kot *unbefangenes* (nenaklepno)⁵ nepravo, prevara (Betrug) in zločin (Verbrechen).

⁴ I. Primorac, *Prestup i ...*, str. 80.

⁵ Termin UNBEFANGEN — naraven, sproščen (D. Debenjak, *Nemško-slovenski moderni slovar ...*, CZ, Ljubljana 1984); preprost; nepristranski (F. Tomšič, *Nemško-slovenski slovar*, DZS, Ljubljana 1986), ...

Za prevod besede UNBEFANGEN kot NENAKLEPEN smo se odločili zato, ker — po našem mnenju — bolj ustreza pravni konotaciji besede in pomenu, v katerem termin UNBEFANGEN Hegel uporablja. Saj v »... nenaklepnem nepravu (unbefangenes Unrecht) ni zle volje pri tistem, ki takšno nepravo povzroči. Le-ta priznava zakon in ga ne želi kršiti, temveč, nasprotno, (želi) uresničiti tisto, za kar verjame, da je njegova pravica po tem zakonu. Toda, v tem svojem prepričanju se moti: te pravice dejansko nima, ...« (I. Primorac, *Prestup i kazna*, str. 52.)

Kljub temu, da I. Primorac v svoji — sicer odlični — študiji termin UNBEFANGENES UNRECHT prevaja kot *nezlobivo nepravost* (nezlobno), nas to v naši odločitvi ni omajalo. V srb.-hrv. obstaja pravni termin *zločin iz NEHATA* (nemarnost, malomarnost); in v pojmu UNBEFANGENES dejansko gre za to, saj kršitelj verjame — ali iz malomarnosti ali iz ...!?! — da dela v skladu z zakonom.

Moja volja daje sebe v last neki zunanji stvari. Človekova fizična, sicer zunanja stran, se lahko daje v oblast drugim, toda človekove svobodne volje (freie Wille) na sebi in za sebe ni mogoče prisiliti. »Samo tistega se lahko v nekaj prisili, ki se hoče pustiti prisiliti.« (§ 91)

Ker je volja, kolikor obstaja — in samo kolikor je obstoječa — ideja ali dejansko svobodna in »obstoj (Dasein), v katerega se je položila bit svobode, uničuje sila (Gewalt) ali prisila (Zwang) neposredno samo sebe v svojem pojmu, ki ukinja povnanjenje ali obstoj neke volje. Sila ali prisila sta zato, abstraktno vzeto, nepravni.« (§ 92) Zgodena kršitev prava kot prava je sicer pozitivna, zunanja eksistenca, toda v sebi nična. Neizpolnjevanje pravnih obveznosti do družine, države, ... ter kršitev neke pogodbe z neizpolnjevanjem le-te, imenuje Hegel *prva prisila* ali *sila*, kolikor prikrajšuje koga (z odvzemanjem, prikrajševanjem) za njegovo lastnino. ABSTRAKTNO PRAVO je pravo prisile. Zato, pravi Hegel, definirati abstraktno pravo takoj — na začetku — kot pravo, h kateremu se sme prisiljevati, »pomeni, dojeti posledico, ki nastopi šele po ovinku neprava.« (§ 94) Prisila se ukinja (aufheben) s prisilo, zato »ni (prisila) samo pogojno pravna, temveč nujna — namreč kot druga prisila, ki je ukinjanje (Aufheben) neke prve prisile.« (§ 93)

Prva prisila oziroma *sila* je, v svojem popolnem smislu, *negativno-neskončna sodba* (tu Hegel napotuje na svojo *Znanost Logike*), s katero ne negiramo samo tistega *posebnega* (Besondere), subsumpcije neke stvari pod mojo voljo, temveč hkrati tisto *obče* (Allgemeine), tisto neskončno v predikatu mojega, pravno zmožnost. Vse to je sfera kazenskega prava.

Kot smo dejali, je zgodena kršitev prava kot prava sicer pozitivna, zunanja eksistenca, toda v sebi nična. Eksistenca kršitve (Verletzung) je pozitivna zgolj kot posamična volja zločinca. Saj kršitev, ki se lahko dogodi volji kot na sebi bivajoči, nima pozitivne eksistence ne v volji, ki v sebi biva, ne v svojem produktu. Kot pravi Hegel, je KRŠITEV — kot poškodba samo zunanjega obstoja ali posesti — neko zlo, poškodba lastnine ali premoženja. Zato je »ukinjanje kršitve (Verletzung) kot poškodbe (Beschädigung) (prava) civilna zadovoljitev kot nadomestek, kolikor je kaj takega možno.« (§ 98) »Za sebe je ta na sebi bivajoča volja (pravo, zakon na sebi) nasprotno tisto, kar ni zunaj eksistirajoče in je v toliko nekršljivo (Unverletzbar). Prav tako je kršitev za posebno voljo kršitelja in ostale samo nekaj negativnega.« (§ 99)

Čas je, da pojasnimo — kar s Heglom samim že ves čas počnemo — naše razumevanje Heglove teorije (pravne) kazni. Dejansko gre tu za problem *das Ungeschehenmachen* zločina. Če naj parafraziramo S. Žižka, »najvišja moč uma je 'narediti, da se nekaj ni zgodilo', in zločin bo prevladan tedaj, ko ne bo le s kaznijo poravnan, marveč tudi retroaktivno izničen.«⁶ Kako?

Heglovo izhodišče namreč je, da dejanje kršitelja, zločinca — kot umnega in odgovornega bitja — ni samo nekaj partikularnega, temveč ima kot tako nujno v sebi moment občosti. Zato zločinec »... ni preprosto tisti, ki krši neko občeveljavno normo skupnosti, marveč, kolikor je umno bitje, hkrati implicitno s svojim dejanjem vzpostavi novo občo

⁶ Slavoj Žižek, *Tri sklepna predavanja o Heglu in objektu iz šole Sigmunda Freuda*, v: M. Dolar in S. Žižek, *Hegel in objekt*, Analecta, Ljubljana 1995, str. 94.

normo.«⁷ Od tod je lažje razumeti, zakaj je *prva prisila* oziroma *sila* negativno-neskončna sodba; saj, kot že Hegel sam eksplicitno pove, z njo ne negiramo samo »tistega posebnega, *subsumpcije* neke stvari pod mojo voljo, temveč hkrati *obče*, neskončno v predikatu mojega, pravno zmožnost...« (§ 95) Zato je lahko eksistenca kršitve za zločinčevu voljo nekaj pozitivnega, saj »samemu zločincu ta moment občosti njegovega lastnega dejanja, ta v strogo-dialektičnem pomenu *formalni moment*, seveda uide: Zločinec meni, da je preprosto prekršil neko normo s svojim partikulturnim dejanjem, to, česar se zaveda, je zgolj vsebinski moment, vsebina zakona, ki ga je prekršil, »toda forma zakona, občost, ga preganja in se drži njegovega zločina; njegovo dejanje postane obče.«⁸

Prav v tej točki zgrešijo vse kritike KAZNI kot *Aufhebung* KRŠITVE, ki jih v svojem delu povzema I. Primorac.⁹ Naj povzamemo argumente ene izmed teh kritik:

— ko je kršitev enkrat povzročena, ostaja za nami kot dejstvo preteklosti ter zanjo velja, kot za vse pretekle dogodke, da ni moč narediti tega, da se ni zgodilo to, kar se je zgodilo. Tako W. Moberly (*Some Ambiguities in the Retributive Theory of Punishment*, v: *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. XXV (1924/25), p. 303) pravi: »Ko je dejanje enkrat storjeno, v katerem smislu je moč dojeti — če je sploh moč dojeti — njegovo ukinitiv? Zelja, da bi se ukiniti tisti postopki, ki nam jih je v največji meri žal, je gotovo globoko vkoreninjena v človeškem duhu. V njej je moč najti izvor mnogih religioznih fenomenov. Toda, gledajoč realistično, je ideja ukinitvanja preteklosti gola fantazija, tako patetična, kot tudi absurdna. Ta ideja temelji na odklanjanju soočenja z neprijetnimi dejstvi; ni samo nesmiselna, temveč tudi škodljiva. Kajti, kolikor dopustimo, da ta težnja po tem nemogočem idealu določa postopke ljudi, s tem odvrčamo od takšnega postopanja s prestopniki, ki je resnično racionalno in humano.«

Hkrati s tem ta avtor — kot navaja Primorac — svojo kritiko teze o ukinitvi kršitve s kaznijo podkrepi z opozorilom, da ljudje v praksi njenih implikacij ne sprejemajo, itn. Naj bo tega »umevanja« Hegla dovolj!

Zelo dober odgovor na take in podobne ugovore oziroma kritike Heglove teorije kazni daje že Primorac sam. »Prestopek (kršitev) se ne »ukinja« kot *fizično dejanje*; kot *demonstracija*, da *negirano pravo dejansko ne velja*: kazen dokazuje, da je to dejanje prestopek (kršitev), da pravo, ki je z njim negirano, zares velja, ter da poškodbe, negacije tega prava, ni mogoče sprejeti, priznati, ohraniti.«¹⁰ Ali, če naj ponovno parafrazirimo S. Žižka: »Kazen ne izniči zločina kot empirično-partikularnega dejanja, na tej ravni je seveda 'to, kar je bilo, bilo', retroaktivno pa izniči njegovo pretenzijo na občost, tj. retroaktivno ga naredi za zločinca, za partikularno prekoračitev občosti.«¹¹

V navezavi na zgornja dva citata — kar zgornja dva citata na nek način že povesta — in skozi Hegla samega ter v navezavi na »termine«

⁷ Ibid., str. 95.

⁸ Ibid.

⁹ I. Primorac, *Prestup...*, str. 80—87.

¹⁰ Ibid., str. 85.

¹¹ S. Žižek, v: M. Dolar, S. Žižek, *Hegel in objekt*, str. 95.

teoretske psihoanalize (lacanovske seveda!), bomo poskušali razviti naše »videnje« tako Heglove teorije kazni kot *Aufhebung* kršitve kot tudi kazni kot *ponovne vzpostavitve prava*. To bomo ponazorili s pomočjo lacanovskih pojmov imaginarno/simbolno/realno.

Kot smo že naznačili, je poglobliten problem kaznovanja zločina, kar je tudi »najvišja moč uma«, »narediti-da-se-ni-zgodilo«, torej problem *das Ungeschehenmachen*. V vednosti, da je nek *das Ungeschehenmachen* možen zgolj na simbolni ravni — kot nekje Hegel pripominja, se »rane duha celijo brez brazgotin« — bomo poskušali potrditi tezo, da se Hegel še kako »zaveda« pomena (lacanovskega) simbolnega. Izhajali bomo iz razlike med formo in vsebino, oziroma iz razlike med umom in razumom; tj. iz Heglove trditve, da so se teorije kazni v znatnostih novega časa najslabše obnesle zato, »ker v tej teoriji razum (Verstand) ne zadošča, temveč je bistveno odločilen pojem (Begriff).« (§ 99)

Če naj ekspliciramo: Hegel za vse teorije kazni svojega časa trdi, da so na ravni razuma. Na ravni razuma so v toliko, kolikor se jim zoperstavitev kazni/zločin vedno zdi zločin — zlo, kazen — dobro. Ta »zoperstavitev« se jim zdi taka zato, ker si postavijo za izhodišče moralni aspekt kaznovanja, kar pa je, heglovsko rečeno, »subjektivna stran zločina, pomešana s trivialno psihološkimi predstavami...« (§ 99) Tako postavljeno pojmovanje kazni potrebuje, prav kolikor jim je kazen najpoprej dejanje neke sile, prisile, »opravičilo«. »Opravičujejo« pa jo z vidika *posledic* — tako jim kazen nastopi kot poboljšanje, preprečevanje, zastraševanje, grožnja, ...; kot nekaj, kar (pre)vzgojno vpliva na kršitelja.

Te teorije pojmujejo zločin zgolj kot neko partikularno dejanje, zgolj kot kršenje neke določene zakonske norme. Heglovsko rečeno, tem teorijam je *vsebina kršenega dejanja* vse. Ne zavedajo pa se razkoraka, ki je med posebnostjo in občestjo forme. In tu je ta *um*, ta *pojem*, ki tem teorijam umanjka! In ga tudi ne bodo imele, dokler si ne postavijo za izhodišče pojma *pravičnosti* (Gerechtigkeit) — tega, kar je pri zločinu prvo in substancialno. Toda, pustimo to ob strani! Kako torej razumeti razmik med posebnostjo vsebine in občestjo forme; oziroma kako to »prevesti« v lacanovske pojme imaginarnega/simbolnega/realnega?

Kar Hegel na kršiteljevem dejanju najprej vidi, je prav *forma* zločinčevega dejanja, oziroma vidi to, kako se akt zločina, kršitve vpiše v kontekst simbolnega: »negacija obstoječega prava«, proklamiranje nekega novega, obče veljavnega načela ter s tem vzpostavitev novega »prava«, ... Da bi pri Heglu zločin nastopil zgolj kot vsebinski moment (kot kršenje zgolj neke določene norme, torej vsebine zakona), mora nastopiti *kazen*. Tako kazen retroaktivno, za nazaj, izniči pretenzije zločina na občest, oziroma njegove pretenzije na vpis v polje simbolnega ter ga naredi za zgolj empirično-partikularno dejanje.

Mimogrede povedano, Heglu *kazen* nastopi kot *ponovna vzpostavitev prava* prav skozi dejanje *retroaktivnega* »izničenja« kršiteljeve pretenzije na občest oziroma na vpis v polje simbolnega. Kolikor se nam, posebni volji, pravo kot obča volja kaže kot nekaj transcendentalno zoperstavljenega, se nahajamo na ravni razuma, tu pravo še ni dejansko in veljavno. Zato za Hegla *zločin* in *maščevalska* (rächende) *pravičnost* upodabljata lik razvoja volje »kot tiste, ki je prešla razlikovanje *obče [volje] na sebi* in *posamezne* (einzeln), za *sebe* nasproti oni bivajoči, in

nadalje, da se je na sebi bivajoča volja z ukinitvijo (*Aufheben*) tega nasprotja povrnila vase in s tem postala sama za sebe in dejanska.« (§ 104) Šele takrat bomo na ravni uma, kolikor se nam ta zoperstavitev obča volja/posebna volja ne bo zdela nekaj transcendentno zoperstavljenega; tj. pravo kot pravo bo vzpostavljeno šele z ukinitvijo te zoperstavitve kot transcendentne. Drugače povedano, prav z ukinitvijo zoperstavitve prava na sebi nasproti posebni volji preide nepravo od nepravica kot videza k nepravu kot pojmu. Pravo kot pravo se torej (ponovno) vzpostavi šele po »ovinku« — skozi nepravo. Zato je storjena KRŠITEV tako pravica kot tudi dolžnost KAZNOVANJA prav v toliko, kolikor se s KAZNIJO kršitev tako ukinja, kot tudi potrdi (oziroma ponovno vzpostavi) obstoječe pravo kot obče veljavno.

Zato tudi vse kritike Heglove teorije kazni kot *Aufhebung* kršitve zgrešijo v eni točki. Zgrešijo prav v toliko, kolikor se vsa njihova argumentacija giblje na imaginarni ravni. Dokaze zoper njo iščejo v »praksi« (»ljudje v praksi njenih implikacij ne sprejemajo«, »izmikanje sooččenja z neprijetnimi dejstvi«, ...). Zgrešijo v toliko, kolikor ne uvidijo, da se samega akta kršitve kot fizičnega dejanja drži simbolno »ovekovečenje«, vpis v polje simbolnega. Hegel se namreč zaveda, kot smo že naznačili, da je nek *das Ungeschehenmachen* možen zgolj na simbolni ravni, na ravni pojma oziroma na formalni ravni. Kolikor se gibljemo na ravni razuma, »predstavnega mišljenja«, imaginarnega, kazni kot »ukinitve« kršitve — kolikor bomo potrdila zanjo iskali na ravni »dejstev« — nikoli ne bomo razumeli.

Kritike bi — morda — zadele v toliko, kolikor bi polje svoje argumentacije »premaknile« — za dejstva, ki se ne ujemajo s teorijo, Hegel nekje pripominja: »tem slabše za dejstva« — in bi o kršitvi, po aktu »ukinjanja«, govorile s konceptom realnega: »Res je, da zločin s kaznijo »ukinjamo«, pa kljub temu zločin vztraja kot nek preostanek, ...« Vztraja prav, kolikor ga izključimo iz simbolnega oziroma, drugače povedano, »... izključitev iz simbolnega se povrne v realnem, (...) realno se kot tako konstituira skozi izključitev iz simbolnega...«¹² Skratka, edino, kar bi se tu Heglu — morda — dalo očitati, je, da ne vidi, da zločin oziroma kršitev pred kaznijo ni ista kot kršitev po izrečeni kazni.

Toda, Hegel ima tudi na ta ugovor pripravljen odgovor. Kot pripominja I. Primorac,¹³ je v »ukinitvi« kršitve s kaznijo vsebovan dvojen moment. Prvič, *negativni moment* (negacija, izničenje kršitve, tj. negacija, izničenje kršiteljeve zle volje oziroma njegove pretenzije na občnost) in, drugič, *pozitivni moment*, ki nastopa tako v *logičnem smislu* (pojma kršitev/kazen sta logično zvezana; kazen se definira s pomočjo kršitve kot njegove negacije) kot v nekem *moralno-pravnem smislu*, kjer je kršitev ohranjena kot osnova za izrekanje in izvrševanje kazni; kot nekaj, kar daje kazni kot drugi prisili — kot zlo, s katerim se odgovarja na zlo — edino opravičilo. In prav tu Heglu nastopi pravilo LEX TALIONIS, čigar bistvo je, da mora biti kazen po teži sorazmerna kršitvi. Lahko bi se zgubljali v neskončnih debatah o tem, kako pravila LEX TALIONIS nikakor ni moč doseči; kako zmeraj ostaja neko neso-

¹² Slavoj Žižek, *Četrta faza*, v: *Problemi-razprave* 9—10/1987 (Razpol 3), str. 163—169.

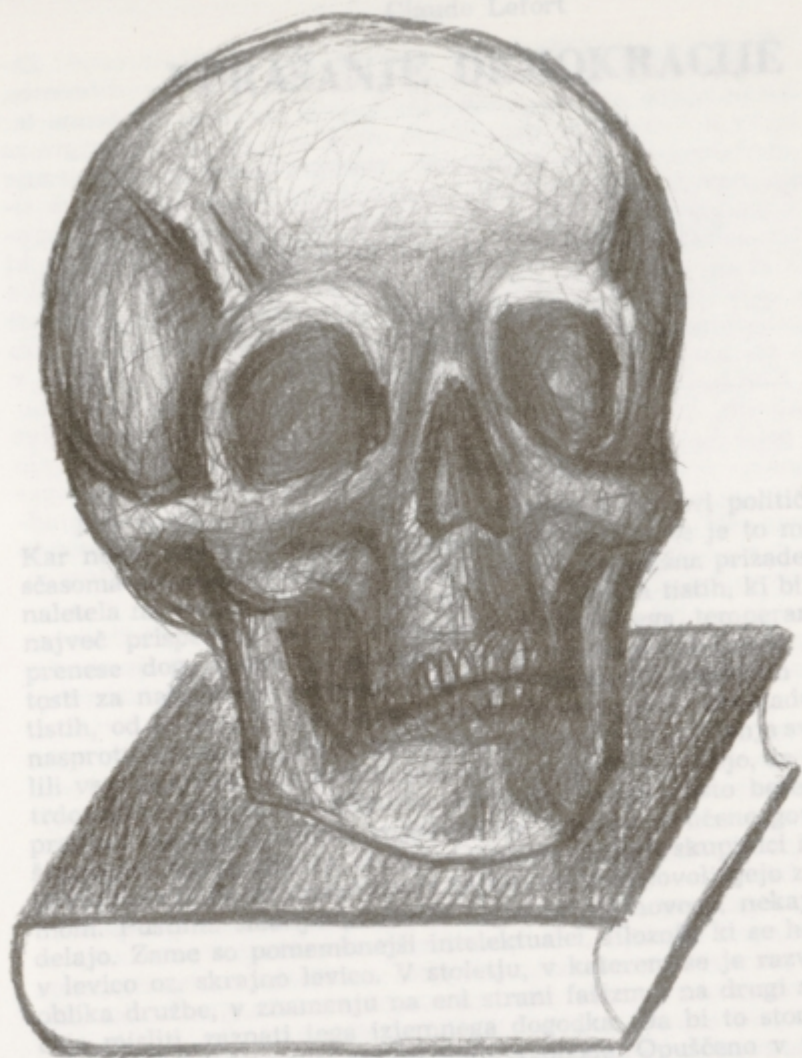
¹³ I. Primorac, *Prestup...*, str. 63.

razmerje, preostanek med kaznijo in zločinom ter je vsaka kazen nepravična in nesprejemljiva.

Toda, kot smo že prej omenili, ima Hegel na take in podobne ugovore že pripravljen odgovor. Še kako dobro ve, da »se mora sama ta umska totalnost, če naj se udejanji, znova utelesiti v nekem povsem naključnem, partikularnem momentu, v nekem čistem izmečku.«¹⁴ To, ali kazen znaša štiri ali pet talirjev, 365 dni ali en dan manj, 39 ali 40 udarcev, ... (§ 214), je čisto naključje. Odveč bi bilo pripomniti, da je ta preostanek, obenem čisti dozdevek (zdi se, da zanj gre) in čisto naključuje, kontigenca — kar je drugo ime za lacanovsko realno, mar ne?

Dragana Kršić

¹⁴ S. Žižek, Imenovanje in naključnost. Ali Hegel s Kripkejem, v: Problemi — Razprave, 10—11/1986 (Razpol 2), str. 109.

• živi in pusti umreti

VPRAŠANJE DEMOKRACIJE

Moj namen je spodbuditi in prispevati k obnovi politične filozofije. Kar nekaj nas je, ki gremo v isti smeri. Gotovo se je to majhno število sčasoma povečalo. Vendar je treba priznati, da takšna prizadevanja še niso naletela na veliko odmeva. Čudi pa me, da večina tistih, ki bi znali k temu največ prispevati, zaradi svojega intelektualnega temperameta, ki ne prenese dogmatskih prepričanj, svoje filozofske kulture, svoje zavzetosti za najdevanje *pomena* v še tako zmedenih dogodkih našega sveta, tistih, od katerih bi pričakovali skrb, da se znebijo prevladujočih in tem nasprotnih ideologij, da bi dešifrirali vsaj pogoje razvijanja svobode, osvetlili vsaj prepreke, na katere zadenejo, — prav ti kažejo, še naprej kažejo trdovratno slepoto za politično. Svobodo, to preprosto besedo, ki sem jo pravkar izgovoril, vidimo najpogosteje izgnano iz učene govornice, prepuščeno ljudskemu govoru, če že ne služi za izvesek skupinici intelektualcev, ki razglašajo, da so izbrali svoje bojišče in se zadovoljujejo z antikomunizmom. Pustimo slednjim, katerih sorta ni nič novega, nekaj hrupa, ki ga delajo. Zame so pomembnejši intelektualci, filozofi, ki se hočejo vključiti v levico oz. skrajno levico. V stoletju, v katerem se je razvila neka nova oblika družbe, v znamenju na eni strani fašizma, na drugi socializma, nočejo misliti, zaznati tega izjemnega dogodka. Da bi to storili, jim je potrebno gotovo povrniti smisel ideje svobode. Opuščeno v navalu nekega prepričanja, verjetno zato, ker ji vsakdo prisoja poteze, ki ustrezajo njegovim željam in interesom. No, tu nam ne gre za izključevanje prepričanja, iskali naj bi natančno spoznanje, spoznanje politične filozofije. Kajti le-ta ni imela nikoli drugega gibala, kot želje osvoboditi se služenja kolektivnim nazorom, dobiti svobodo misliti svobodo v družbi; vedno je imela pred očmi bistveno razliko med svobodnjaškim režimom in despotizmom ali pa tiranijo. Soočeni smo torej z razmahom novega tipa despotizma (pripomnimo, da glede na stare despotizme tako novega, kot je nova moderna demokracija glede na antično), despotizma s svetovnimi razsežnostmi, ki se vrh tega dela nevidnega. Kadar slišijo besedo totalitarizem, filozofi vprašajo: O čem govorite? Gre za koncept? Kako ga definirate? Ali demokracija ne prikrija dominacije in izkoriščanja enega razreda nad drugim, uniformiranja kolektivnega življenja, konformizem množic? S katerim kriterijem utemeljujete razlikovanje med demokracijo in totalitarizmom? Če predpostavimo, da je zgodovina ustvarila pošast, kaj je vzrok spremembe? Je

ekonomski, tehnični, ali pa zadeva napredovanje državne birokracije? Zadržan bi rekel: Ali je mogoče subtilno razdelovati ontološko diferenco, izvleči dosežke iz kombinirane uporabe Heidegggra, Lacana, Jakobsona ter Lévi-Straussa, in se kar najbolj domišljavo vrniti v realizem, kadar gre za politiko? Marksizem je seveda tu preživet; pretrgal je zvezo, ki povezuje filozofijo z naivnostjo; pokazal je, da ustanavljanje koncentracijskega sistema, iztrebljanje milijonov ljudi, zatiranje svobode združevanja in izražanja, ukinitvev splošne volilne pravice oz. njena sprevernitev v farso, ki priskrbi 99 % glasov listi edine partije, ne govori samo o naravi sovjetske družbe. Toda najbolj nenavadno je, da propadanje te ideologije ni kaj dosti osvobodilo mišljenja, ni ponovno odprlo poti politične filozofije. Kljub priznanju, da to, kar se gradi v SSSR, v Vzhodni Evropi, na Kitajski, v Vietnamu, v Kambodži ali na Kubi, ni socializem oz., kot pravijo čudno, resnični socializem, koliko jih ostaja obsedenih s fantomom neke prave teorije, ki bi priskrbela zakone razvoja družb in iz katere bi se deduciralo formulo racionalne prakse? V najboljšem primeru vidimo izražanje simpatij do disidentov, preganjanih pod komunističnim režimom, ali pa do ljudskih vstaj. Toda mišljenje s tem čustvom ni kaj dosti zamajano. Zavrača odkrivanje svobode v demokraciji, kajti le-ta je opredeljena kot buržoazna. Zavrača razkrivanje podrejenosti v totalitarizmu.

Pa vendar bi se bilo napačno oklepati kritike marksizma. Ponovno misliti politično terja prelom z glediščem znanosti na splošno in še zlasti z glediščem, ki se je uveljavilo v tistem, kar imenujemo politične znanosti in politična sociologija.

Politologi in sociologi ne poskušajo umestiti politike v register neke nadzidave, katere osnova naj bi se razkrivala na domnevno realni ravni proizvodnih odnosov. Svoj spoznavni objekt si omislijo preko konstrukcije ali razmejitev določenega političnega dejstva, kot partikularnega dejstva, ki je razlikovano od drugih partikularnih družbenih dejstev: ekonomskih, pravnih, estetskih, znanstvenih ali pa čistih družbenih, v smislu, da beseda označuje načine razmerij med skupinami in razredi. Takšna perspektiva predpostavlja, da pod roko sprejemamo referenco na tako poimenovan prostor družbe. S postavljanjem terminov, njihovo artikulacijo, izmišljanjem posamičnih sistemov odnosov in celo njihovim kombiniranjem v nek globalni sistem, se pretvarjajo, da ga odkrivajo oz. rekonstruirajo, kot da opazovanje ali konstrukcija ne bi izhajali iz nekega izkustva družbenega življenja, ki je hkrati prvobitno in edinstveno preoblikovano z našim mestom v zgodovinsko in politično določenem okviru. Kar takoj si oglejmo posledico te fikcije: moderne demokratične družbe se med drugim odlikujejo z razmejitvijo ene sfere institucij, razmerij, dejavnosti, ki se kaže kot politična, razlikovane od drugih sfer, ki nastopajo kot ekonomska, pravna, itn. Takšen način pojavljanja političnega imajo politologi in sociologi za pogoj definiranja njihovega objekta in njihovega postopka spoznavanja, ne da bi postavili pod vprašaj obliko družbe, v kateri razcep med raznimi področji realnosti nastopa kot legitimen. Toda če se zgodi, da se nekaj takšnega, kot je politika, v nekem obdobju omeji znotraj družbenega življenja, potem ima to natanko političen pomen, pomen, ki ni partikularen, ampak splošen. S tem dogodkom je v igri konstitucija družbenega prostora, *oblika* družbe, bistvo tistega, kar so nekoč imenovali mesto /la cité/. Politično se tako ne razkriva v tistem, kar imenujemo politična dejavnost, temveč v tistem dvojnem gibanju pojavljanja in prikrivanja načina ureditve druž-

be. Pojavljanja v tem smislu, da postane viden proces, preko katerega se družba skozi svoje segmente ureja in združuje; prikrivanja v tem smislu, da se mesto politike (mesto, kjer se dogaja tekmovanje strank in se oblikuje ter obnavlja glavna instanca oblasti) določa kot partikularno, medtem ko je dejanski princip konfiguriranja skupnosti prikrit.

Sama ta opazka nalaga povratek k vprašanju, ki je nekdanj vodilo politične filozofije: v čem je razlika med družbenimi oblikami? Misliti politično terja prelom z glediščem politične znanosti, kajti ta izhaja iz potlačitve tega vprašanja. Izhaja iz volje do objektivacije, pozabljajoč, da ni nobenih elementov ali elementarnih struktur, nobenih entitet (razredov ali slojev razredov), nobenih družbenih razmerij, niti ekonomske ali tehnične determinacije, nobenih razsežnosti družbenega prostora, ki bi obstajali pred njihovim formiranjem /mise en forme/. Ki je istočasno osmislitev /mise en sens/ in uprizoritev /mise en scène/. Osmislitev, ker se družbeni prostor kaže kot prostor inteligibilnosti, ki se artikulira sledeč nek poseben način razločevanja realnega in imaginarnega, resničnega in lažnega, pravičnega in krivičnega, dovoljenega in prepovedanega, normalnega in patološkega. Uprizoritev, ker ta prostor vsebuje neko kvazi-reprezentacijo samega sebe v svoji aristokratski, monarhistični ali despotski, demokratični ali totalitarni konstituciji. Kot vemo, ima ta volja do objektivacije po drugi strani za posledico pozicijo Subjekta, ki je zmožen izvajati spoznavne postopke, ki nimajo ničesar opraviti z njegovo vpletenostjo v družbeno življenje — nevtralni Subjekt, zaposlen z odkrivanjem vzročnih zvez med pojavi ali zakonov organizacije in delovanja družbenih sistemov in podsistemov. Fikcija tega subjekta se ne izpostavlja samo argumentu kritične sociologije ali marksizma, ki razkrivata povezavo med dejstvenimi in vrednostnimi sodbami in kaže, kako analitik deluje v funkciji perspektive, ki mu nalaga obrambo njegovih ekonomskih ali kulturnih interesov; takšen argument sicer, pa če je še tako utemeljen, naleti na omejitve, ki jih tu ne bomo preiskovali. Ta politična znanost spregleda, da je misel, ki se nanaša na neko formo, kot je družbeno življenje, ujeta v nekaj, kar vsebuje svojo lastno interpretacijo, katere pomen je konstitutiven za njegovo naravo. Z omejevanjem Subjekta na nevtralnost mu je onemogočila misliti izkustvo, ki nastaja in se ravna z ozirom na neko implicitno pojmovanje medčloveških odnosov in pojmovanje njihovih odnosov s svetom. Prepoveduje mu misliti tisto, kar se misli v vsaki družbi in ji daje status človeške družbe: razliko med legitimnostjo in nelegitimnostjo, med resnico in lažjo, avtentičnostjo in prevaro, iskanjem oblasti ali zasebno koristjo in iskanjem skupne blaginje. Léo Strauss je zelo dobro razkril tisto, kar bi lahko imenovali kastracija političnega mišljenja pod vplivom razmaha družbenih znanosti in marksizma. Opiram se na kritiko, ki začena *Naravno pravo in zgodovino*. Rekel bom samo, da če nočemo ničesar vedeti o distinkcijah, ki utemeljujejo gibanje mišljenja, pod pretvezo, da ne bi znali postaviti njihovih kriterijev, če nameravamo privedi spoznanje v meje objektivne znanosti, potem prelamljamo s filozofsko tradicijo; če ne prevzamemo tveganja presojanja, izgubimo smisel razlike med družbenimi oblikami. Vrednostna sodba tako vznikna hipokritsko pod pretvezo hierarhizacije determinant domnevno realnega, ali pa se uveljavlja arbitrarno v surovem naštevanju preferenc.

Zdaj bi rad usmeril pozornost na tisto, kar označuje ponovno misliti politično v našem času.

Vzpon totalitarizma, tako v obliki fašizma, ki je sedaj uničen, a nam nič ne dopušča reči, da se v prihodnosti ne bo ponovno pojavil, kot v obliki, ki se prekriva z imenom socializma, katerega uspeh je zgolj v razširitvi, nas poziva k preizprašanju demokracije. V nasprotju z razširjenim mnenjem totalitarizem ne rezultira s transformacijo produkcijskega načina. Na primeru nemškega ali italijanskega fašizma, ki sta se z že znanim povečanjem poseganja države v ekonomijo, prilagodila vzdrževanju določene kapitalistične strukture, bi to težko dokazali. Toda pomembno je vsaj spomniti, da je bil sovjetski režim pridobil distinktivne poteze pred obdobjem socializacije produkcijskih sredstev in kolektivizacije. Politična sprememba, mutacija simbolnega reda je tista, ki najbolje priča o spremembi statusa oblasti, ki jo vpelje moderni totalitarizem. Z dejstvi: pojavi se neka partija, ki se predstavlja kot povsem drugačnega izvora kot tradicionalne stranke, kot nosilec teženj celotnega ljudstva in posedovalec legitimnosti, ki jo postavlja nad zakone; uničujoč vse nasprotnike se polasti oblasti; nova oblast ni odgovorna nikomur, izmakne se sleherni legalni kontroli. Toda za naš namen je potek dogodkov malo pomemben, zanimajo me najbolj značilne poteze nove družbene oblike. Pride do zgotovitve med sfero oblasti, sfero zakona in sfero vednosti. Spoznanje poslednjih smotrov družbe, pravil, ki uravnavajo družbene prakse, postane last oblasti, medtem ko se sama izpričuje kot orodje diskurza, ki izreka realno kot tako. Oblast, ki je utelešena v neki skupini in v zadnji instanci v enem človeku, se kombinira s prav tako utelešeno vednostjo, takšno, ki je odslej ne more nič razbiti. Teorija — oz., če ne teorija, gibanje duha kot v nacizmu — četudi bi storila vse, kar je v njeni moči, stoji glede na okoliščine za vsakim zanikanjem izkustva. Država in civilna družba sta pojmovani kot nerazlikovani; poseg, ki se izvršuje s posredništvom onniprezentne Partije, ki v skladu z okoliščinami povsod razširja dominantno ideologijo in oblastna navodila, in formiranjem razvejanih mikroteles (organizacij vseh vrst, v katerih se reproducira umetna socializacija in gosposka razmerja kot v splošnem modelu). Na delu je neka logika identifikacije, s katero upravlja predstava utelešujoče oblasti. Proletariat je eno z ljudstvom, Partija s proletariatom, politbiro in *egokrat*, končno, s Partijo. Medtem ko se razvija predstava homogene in same sebi transparentne družbe, družbe enotnega ljudstva, je družbena razdeljenost v vseh svojih oblikah zanikana in so vsa znamenja različnih prepričanj, mnenj in navad zavrnjena. Izraz despotizem lahko uporabimo za opredelitev tega režima le pod pogojem, če povemo, da gre za sodoben, od vseh predhodnih oblik različen despotizem. Kajti oblast ne daje znamenj ničemur onstran družbenega: gre za oblast, ki vlada, kot da nima ničesar zunaj sebe, kot da je brez meja (tistih meja, ki jih postavlja ideja zakona ali ideja resnice), in se nanaša na družbo, pojmovano podobno kot družbo brez zunanosti, ki jo uresničujejo ljudje, ki v njej prebivajo. Modernost totalitarizma se odlikuje s tem, da kombinira nek radikalno umeten ideal z radikalno organicističnim idealom. Podoba telesa se združuje s podobo stroja. Družba nastopa kot skupnost, katere člani so strogo solidarni, istočasno pa se zanjo predpostavlja, da se dan za dnem izgrajuje, da je usmerjena k nekemu cilju — stvaritvi novega človeka —, da živi v stanju permanentne mobilizacije.

Pustimo ob strani druge poteze, ki smo jih obširno podčrtali drugje, posebno pojav ustvarjanja-uničevanja sovražnika (notranjega sovražnika, ki je opredeljen kot agent zunanjega sovražnika, kot zajedalec telesa ali

kot morilec delovanja stroja). Ne gre nam več za prikaz kontradikcij, ob katere zadeva totalitarizem. Ta komaj nakazana shema že omogoča ponoven pregled demokracije. Na ozadju totalitarizma je pridobila nov relief, ki ga je nemogoče reducirati na sistem institucij. Na vrsto je prišla kot oblika družbe; in naloga je razumeti tisto, kar tvori njeno posebnost, in tisto, kar jo dela pripravno za njeno sprevrnitev, za nastop totalitarne družbe.

Takšna raziskava lahko zaobsega velik kos Tocquevillovega dela. Od večine njegovih sodobnikov ga dejansko ločuje prav dejstvo, da je že videl demokracijo kot obliko družbe, kajti že pred njegovimi očmi se je odtrgala od svoje podlage: družbe, iz katere je izšla in ki jo je imenoval — z izrazom, o katerem ni primerno razpravljati — aristokratska družba. Spodbujenim z njegovim poročanjem o svojem obdobju, medtem ko pazljivo preiskujemo, kar je nastalo ali poskušalo nastati od takrat naprej, nam Tocqueville pomaga dešifrirati avanturo moderne demokracije. Njegovo raziskovanje je za nas pomembno v več ozirih. Vsebuje idejo o veliki zgodovinski spremembi, četudi so bile njene premise prisotne že dolgo; vsebuje idejo o neki ireverzibilni dinamiki. Čeprav išče gonilni princip demokracije v socialni državi — enakost pogojev —, raziskuje spremembo v vseh smereh, se zanaša za družbene vezi in politične institucije, za posameznika, za mnenjske mehanizme, za oblike senzibilnosti in oblike spoznavanja, za religijo, pravo, govornico, literaturo, zgodovino, itn. Ta raziskava ga je napeljala k zaznavi ambivalentnosti *demokratske revolucije* na vseh področjih, k neke vrste brskanju po tkivu družbenega. V vsakem trenutku svoje analize ima namero podvojiti svoje opazovanje pozitivnemu — kar je novo znamenje svobode — ali negativnemu — kar je novo znamenje sužnosti.

Tocquevilla, ki je nedavno postal moden mislec, so opredelili kot teoretika pionirja modernega političnega liberalizma. A mnogo pomembnejši se nam zdi njegov občutek za družbo, zoperstavljeno splošnemu protislovju, ki ga sproža izginotje temelja družbenega reda. To protislovje, ki ga je zasledoval še posebno ob vprašanju posameznika, odslej zaščitenega pred starimi mrežami osebne odvisnosti, z obljubljeno svobodo presojanja in delovanja v skladu z lastnimi pravili, in po drugi strani izoliranega, izpraznjenega in istočasno ujetega v podobo svojih bližnjikov, s katerimi se zleplja in tako beži pred grožnjo raztopitve njegove identitete; — ob vprašanju javnega mnenja, ki je pridobilo pravico do izražanja in komuniciranja, in hkrati postalo moč po sebi, se odtrgalo od mislečih in govorečih subjektov in se dvignilo nadnje kot neka anonimna sila; — ob vprašanju zakona, vzpostavljenega okoli kolektivne volje, dopolnjenega z novimi zahtevami, ki izhajajo iz spremembe praks in mentalitet, ter zaradi enakosti pogojev vedno nagnjenega k poenotenju pravil obnašanja; — in vsekakor ob vprašanju oblasti, osvobodjene arbitrarnosti, ki se drži osebne vladavine, toda po drugi strani, prav zato, ker je uničila vse posamične točke avtoritete, ki so se kazale kot oblast osebe, ne pa abstraktno kot oblast ljudstva, v nevarnosti, da postane brezmejna, vsemogočna, da prevzame nalogo urejati podrobnosti družbenega življenja.

Ne trdim, da je Tocqueville naredil neovrgljivo analizo tega demokraciji notranjega protislovja, vendar odpira eno najbolj obetavnih poti, ki je bila opuščena. Ne da bi omenjal težave, s katerimi se je ubadal, se tukaj omejujem na opazko, da se njegova raziskava najpogosteje ustavi ob tistem, kar imenujem nasprotje vsakega pojava, ki naj bi bil značilen za novo družbo, namesto da bi nadaljeval iskanje nasprotja tega na-

sprotja. Res je, da je od objave *O demokraciji v Ameriki* preteklo stoletje in pol. Prav tako mi razpolagamo z izkušnjo, ki nam je omogočila dešifrirati tisto, kar je lahko njen pisec samo slutil. Vendar omejenosti njegove interpretacije ni kriva samo odsotnost takšne izkušnje; mislim, da gre za nek intelektualni odpor (povezan s političnim predsodkom) pred neznanim demokracije. Ne da bi tu mogel razviti svojo kritiko, pravim samo, da si je Tocqueville v svoji skrbi za jasen prikaz ambivalentnosti učinkov enakosti pogojev zelo pogosto prizadeval za razkritje sprevertitve pomena: nova uveljavitev posamičnega se zabriše pod vladavino anonimnosti; uveljavitev razlikovanja (verovanj, mnenj, navad) pod vladavino uniformnosti; duh novega se izjalovi v uživanju materialnih dobrin tukaj in zdaj in razpršitvi zgodovinskega časa; prepoznanje podobnika s podobnikom se zruši pred vznikom družbe kot abstraktne entitete, itn. Opazujemo lahko, kar on pušča v nemar, to je delo, ki se dogaja oz. ponovno dogaja vsakokrat po okamenitvi družbenega življenja na drugem polu. To je tisto, kar razkriva nastop mišljenja in načinov izražanja, ki se ponovno dvigajo proti anonimnosti, proti stereotipni govorici javnega mnenja, npr.; to je razmah zahtev, bojev za pravice, ki spravijo v težave formalno gledišče zakona; to je vdor novega smisla zgodovine in razprtje mnogoterih perspektiv zgodovinske zavesti, v skladu z razpustitvijo kvaziorganskega trajanja, pojmovanega nekdanj skozi običaje in tradicije; to je naraščajoča heterogenost, ki spremlja prevlado družbe in države nad individui. Ko bi ustavili raziskovanje ob nasprotju nasprotja, bi zanesljivo naredili narobe. Dokler se avantura demokracije nadaljuje in se izrazi protislovja premeščajo, moramo veliko bolj spoznati pomen tega, kar se vztrajno dogaja v suspenzu. Demokracija se tako kaže kot zgodovinska družba par excellence, družba, ki v svoji obliki sprejema in ohranja nedoločeno, v velikem nasprotju s totalitarizmom, ki misli, s tem ko nastopa pod znamenjem kreacije novega človeka in se v resnici organizira proti tej nedoločenosti, da ima v rokah zakon svojega organiziranja in razvoja, ter se v sodobnem svetu skrivaj prikazuje kot *družba brez zgodovine*.

Vendar bi še vedno ostajali v mejah opisa, če bi se zadovoljili z nadaljevanjem Tocquevillovih analiz, pa četudi le-te že napeljujejo k zaznamovanju potez, ki kažejo v smer formiranja novega despotizma. Nedoločeno, o kateri govorimo, ne sodi v red empiričnih dejstev, takšnih dejstev, ki bi jih lahko videli izhajati iz drugih dejstev ekonomskega ali pa socialnega značaja, kot npr. naraščajoča enakost pogojev. Prav tako kot nastanek totalitarizma nasprotuje vsaki razlagi, ki bi ta dogodek zvedla na raven empirične zgodovine, najavlja nastanek demokracije neko spremembo simbolnega reda, o kateri najbolje priča nov položaj oblasti.

Večkrat sem se trudil usmeriti pozornost na to spremembo. Tukaj zadržujem, če izpostavljam nekatere izmed njenih aspektov. Izjemnost demokracije je mogoče polno začutiti le, če se spomnimo sistema monarhije pod starim režimom. V resnici ne gre za to, da bi obudili pozabljeno, temveč za to, da v središče refleksije postavimo tisto, kar je bilo zaradi izginjanja občutka za politično spregledano. Značilnosti države in ljudstva, prva razločitev med civilno družbo in državo, so bile dejansko nakazane v okviru monarhije, monarhije določenega tipa, ki se je na začetku razvijala po teološko-političnem modelu, s kraljem, ki je imel na določenem ozemlju najvišjo oblast ter bil hkrati posvetna instanca in zastopnik Boga. Bolj kot se je omejevala na neko nadstrukturno institucijo, katere funkcija izhaja

iz narave proizvodnega načina, je monarhija s svojo nivelizacijo in poenotenjem družbenega polja in istočasno s svojim vpisom v to polje, omogočila razvoj trgovskih razmerij in racionalizacijo dejavnosti, ki so pogojevale razmah kapitalizma.

V monarhiji je bila oblast utelešena v osebi kralja. To ne pomeni, da je imel v rokah brezmejno oblast. Režim ni bil despotski. Kralj je bil posrednik med ljudmi in bogovi oz. pod učinkom sekularizacije in laicizacije politične dejavnosti med ljudmi in transcendentnimi instancami, predstavljenimi kot najvišja Pravica in najvišji Razum. Podvržen zakonu in nad zakoni je združeval v svojem telesu, hkrati umrljivem in neumrljivem, princip rodu in ureditve kraljestva. Njegova oblast je bila znamenje nečemu nepogojenemu, zunajsvetnemu, istočasno, ko je njegova oseba zagotavljala in predstavljala enotnost kraljestva. Tudi to samo se je videlo uporabljeno kot neko telo, kot substancialna enota takšne vrste, da se kaže hierarhija njenih članov, razlikovanje položajev in redov, postavljena na nek nepogojen temelj.

Utelešena v kralju, je oblast dajala družbi telo. Prikrita vendar učinkovita vednost o tem dejstvu, o tem, kar je bila za *drugega*, obstaja v vsem prostoru družbenega. V primeri s tem modelom izstopa revolucionarna in nezaslišana poteza demokracije. Mesto oblasti postane *prazno mesto*. Vztrajanje pri detajlnih institucionalnega dispozitiva je nepotrebno. Bistveno je, da je vladajočim prepovedano si prilastiti, inkorporirati oblast. Njeno izvajanje je podvrženo postopku periodične igre, ki se dogaja v mejah urejenega tekmovanja, katerega pogoji so zaščiteni na trajen način. Ta pojav implicira institucionalizacijo konflikta. Prazno, nezasedljivo mesto oblasti — takšno, da se mu noben posameznik niti nobena skupina ne more priličiti — se kaže kot neupodobljivo. Vidni so samo mehanizmi njegovega izvajanja, ali pa ljudje, navadni smrtniki, ki imajo v rokah politično avtoriteto. Zmotno bi bilo reči, da je oblast odslej, zaradi uveljavitve ljudskih volitev, umeščena v družbo; ostaja instanca, zaradi katere se družba dojema v svoji enotnosti, se nanaša na samo sebe v prostoru in času. Toda ta instanca se ne sklicuje na nekaj nepogojenega; v tem smislu označuje nek razcep med *znotraj* in *zunaj* družbenega, ki vzpostavlja njuno zvezo; potihoma postaja prepoznavna kot čisto simbolna.

Takšna transformacija predpostavlja niz drugih, ki jih ne bi smeli obravnavati kot preproste posledice, kajti razmerja med vzrokom in učinkom v simbolnem redu izgubijo svojo pertinenco. Pojav raztelesenja /desincorporation/, o katerem smo govorili, tako spremlja razveza med sfero oblasti, sfero zakona in sfero vednosti. Kakor hitro oblast preneha predstavljati princip rodu in organizacije družbenega telesa, kakor hitro preneha v sebi združevati vrednote, izpeljane iz transcendentnega razuma in pravičnosti, se pravo in vednost uveljavita nasproti njej v neki novi zunanosti, v novi ireduktibilnosti. In prav tako, kot se v svoji materialnosti, v svoji substancialnosti izbriše podoba oblasti, prav tako, kot se njeno izvajanje izkaže ujeto v časovnost svoje reprodukcije in podrejeno konfliktu kolektivnih hotenj, prav tako izhaja avtonomija prava iz nemožnosti, da bi mu določili bistvo; vidimo poln razmah razsežnosti razvijanja prava, vedno v odvisnosti od razprave o njegovem temelju in o legitimnosti tistega, kar je uveljavljeno, in tistega, kar naj bi to postalo; k avtonomiji, ki je priznana vednosti, spada prav tako neprestano preoblikovanje znanstvenih postopkov in spravevanj o temeljih resnice. Z razvezo oblasti, prava in vednosti, se vzpostavi

novo razmerje z realnostjo; oz., bolje rečeno, to razmerje je zagotovljeno v mejah mrež socializacije in področij posebnih dejavnosti; ekonomska, tehnična, znanstvena, pedagoška ali medicinska dejstva npr., se hočejo uveljaviti, opredeliti v skladu s partikularnimi normami. V vseh družbenih razsežnostih se dogaja neka dialektika eksterioracije vsakega področja dejavnosti, ki jo je mladi Marx zelo dobro zaznal, ki pa jo je napačno zvedel na dialektiko odtujitve. Da se le-ta dogaja v globini razrednih razmerij, ki so razmerja izkoriščanja in dominacije, to ne more zasenčiti tega, da izhaja iz nove simbolne konstitucije družbenega. Nič manj pomembna ni relacija, ki se je uveljavila med tekmovanjem, sproženim z izvajanjem oblasti, in konfliktom v družbi. Ureditev politične scene, na kateri je prihajalo do tega tekmovanja, je na splošno vpeljala razdelitev kot konstitutivno za samo enotnost družbe. Ali, z drugimi besedami, legitimacija povsem političnega konflikta, vsebuje princip legitimnosti družbenih konfliktov v vseh oblikah. Pomen teh transformacij, če jih gledamo skozi monarhistični model starega režima, je na kratko v tem: demokratična družba se vzpostavi kot družba brez telesa, kot družba, ki onemogoči reprezentacijo organske totalitete. Vendar ne zato, ker je brez enotnosti, brez definirane identitete; ravno nasprotno: ukinitve naravne določenosti, nekdanj pripete na osebo kralja in na obstoj plemstva, je omogočila nastop družbe kot povsem družbene, tako da so ljudstvo, narod, Država postali univerzalne entitete in je bil vsak posameznik, vsaka skupina, v enakem razmerju do njih. Toda niti Država, niti ljudstvo, niti narod ne nastopajo kot substancialna dejstva. Sama njihova reprezentacija je odvisna od političnega diskurza in sociološke ter zgodovinske razdelave, ki so vselej umeščene v ideološke razprave.

Nič bolj ne ponazarja paradoksa demokracije kot institucija splošne volilne pravice. To je natanko trenutek, ko se manifestira ljudska suverenost, ko se ljudstvo skozi izražanje svoje volje aktualizira, ko je pretrgana družbena solidarnost, ko se državljan znajde izločen iz vseh mrež, v katerih se odvija družbeno življenje, da bi bil pretvorjen v računsko enoto. Številka zastopa substanco. Sicer pa je pomenljivo, da je ta institucija v devetnajstem stoletju zadevala na odpor ne le konzervativcev, temveč tudi liberalcev in socialistov — odpor, ki ga ne moremo pripisati zgolj obrambi razrednih interesov, temveč spodbujanju ideje družbe, namenjene sprejeti neuprizorljivo.

V tem kratkem pregledu demokracije sem bil prisiljen zanemariti celo plat razvoja dogodkov v družbah, ki so se ravnale v skladu s temi principi — razvoja, ki je potrdil kritike socialistične inspiracije. Nikakor nisem pozabil, da so bile demokratične institucije stalno uporabljane za kar največje omejevanje možnosti dostopa do oblasti, vednosti in do uživanja pravic. Nič manj nisem pozabil — in sama ta točka bi zaslužila dolgo analizo —, da je položaj anonimne oblasti, kot je predvidel Tocqueville, spodbujal razmah državne moči (in bolj splošno birokracije). Vendar je bil moj namen prikazati skupino pojavov, ki se mi zdijo najpogosteje spregledani. Zame je bistveno, da se demokracija vzpostavi in ohrani z *razpustitvijo znamenj gotovosti*. Inavgurira zgodovino, v kateri ljudje preizkušajo zadnjo nedoločenost, tako glede utemeljitve Oblasti, Zakona in Vednosti, kot glede utemeljitve razmerja *enega z drugim*, v vseh registrih družbenega življenja (povsod, kjer se je nekdanj glede na vero v naravo stvari ali v nadnaravni princip izražala delitev, zlasti delitev med imetniki oblasti in tistimi, ki so jim bili podvrženi). K presojanju tega, kar se dogaja v družbeni praksi

brez vednosti akterjev, me je spodbudilo spraševanje, na katerega nihče nima odgovora, in ki mu ideologija, vselej usmerjena k obnovitvi gotovosti, ne uspe napraviti konca. To me je vodilo tudi ne v iskanje razlage ampak vsaj zaznamovanje pogojev oblikovanja totalitarizma. V družbi, kjer se temelji politične ureditve in družbenega reda izmikajo, kjer pridobljeno nima nikoli pečata polne legitimnosti, kjer statusne razlike prenehajo biti nespodbitne, kjer se pravo izkaže za suspendirano z diskurzom, ki ga izreče, kjer se oblast izvaja v odvisnosti od konflikta, tam ostaja možnost izkrivljenja demokratične logike odprta. Kadar se zaradi ekonomske krize ali vojnega opustošenja poveča negotovost ljudi, kadar se konflikt med razredi ali skupinami do skrajnosti zaostri in ne najde več svoje simbolne razrešitve v politični sferi, kadar je oblast videti resnično oslABLJENA, s tem ko nastopa kot nekaj partikularnega, v službi interesov in apetitov ambicioznih prostakov, ko se v družbi malo pojavlja in se istočasno kaže kot *razdeljena*, takrat se razvijejo fantazme o enem, enotnem ljudstvu /people-un/, iskanje substancionalne identitete, družbenega telesa, zraščene s svojo glavo, utelešene oblasti, Države, osvobojene razdelitev.

Včasih se vprašamo, ali demokracija ne odpira prostora za totalitarne institucije, načine organiziranja in reprezentiranja? Gotovo. Toda nič manj ni res, da je za vznik neke oblike totalitarne družbe potrebna sprememba v ekonomiji oblasti.

Za zaključek se bom vrnil k mojim začetnim razmišljanjem. Nenavadno se mi zdi, da večina naših sodobnikov ne občuti tistega, kar filozofija dolguje demokratični izkušnji, da je ne postavijo za predmet njihove refleksije, da v njej ne prepoznajo matrice njihovega lastnega spraševanja, da te matrice ne raziskujejo. Ko vidimo očaranost, s katero so se tako obilno in dolgotrajno vsaj na začetku ukvarjali z velikimi filozofi nacizma in stalinizma, se nam zastavi vprašanje, ali ni moč prekinitve z iluzijami tako teologije kot racionalizma 18. in 19. stoletja prinesla v moderno filozofijo pogosto obratno neko kvazireligiozno vero, navezanost na podobo družbe, ki je v skladu sama s sabo, ki obvladuje svojo zgodovino, na podobo organske skupnosti. Toda ali se lahko mi sami ustavimo ob ideji ločitve med filozofsko mislijo in političnim prepričanjem? Ali eno ostane nedotaknjeno ob stiku z drugo? Zdi se mi, da je vprašanje vredno postaviti, in da bi v nadaljevanju osvetlilo gibanje refleksije Merleau-Pontyja. Ista nujnost ga je pognala od mišljenja telesa k mišljenju tkiva /chair/ in ga s ponovnim odkritjem nedoločenosti zgodovine in bistva družbenega odvrnila od zanimanja za komunistični model.

Prevedel Gregor Golobič

Najprej je potrebno poudariti, da je Benjaminov tekst objavljen leta 1921, torej v času med obema vojnama, ko se je vedno bolj kazala kriza evropskega liberalnega modela parlamentarne demokracije. Gre za obdobje, ko so bile aktualne razprave o generalnem štrajku, sporni kazni, pravici do kaznovanja, anti-volitarizmu, torej kritiko nekakega realnega nasilja. Benjaminova kritika pa je želela opozoriti na neko drugo dimenzijo nasilja v pravo — na nasilje, ki je prisotno v trenutku omogočanja prava, in ne nasilje, ki se peče na njegovo ohranjanje.

Benjamin izhaja iz tega, da je pravo vselej neka avtorizirana sila; sila, ki upravičuje samo sebe ali pa je opravičena z lastno uporabo, tudi

NASILJE IN DEMOKRACIJA I

Nobena filozofija prava se ne more izogniti vpraševanju o naravi same normativnosti, ki jo nakazujejo že preprosta filozofska vprašanja o smislu in pravičnosti pravnih norm, vprašanja njihovega razumevanja itd. Vedno namreč trčimo ob temeljni problem prava, ki zadeva vprašanje prava samega prava, metateorijo prava. Na temeljno zagato prava — od kod pravica, kakšen je njen izvor, kateri je tisti temeljni rez, ki vpelje samo pravo... — poizkušata odgovoriti tako pravni pozitivizem kot naturalizem. Prvi išče izvor normativnosti v zgodovinski utemeljenosti prava, drugi v naravnih pravicah. Oba pa spregledata, da je obstoj metanorme, ki daje odgovor na vprašanje prava samega prava, hkrati nujen in nemožen. Čeprav vsa logika delovanja prava venomer terja odgovor na vprašanje izvora prava, je obstoj nekega pravnega metajezika seveda nemožen: kot je nemogoče znotraj jezika dajati odgovor na izvor samega jezika, tudi znotraj prava ne moremo najti odgovor na vprašanje izvora prava.

Zato je edini možni odgovor na zastavljeno vprašanje Kantova teza, da je *prepovedano spraševati o izvoru prava*; vsak odgovor je namreč nemogoč. Po Kantu je edini možen izvor prava neko zlo, nek prazločin. Vsi odgovori na to temeljno vprašanje, ki iščejo izvor v bogu, naravi, državi..., samo skušajo zapolniti travmatično točko samega prava. Na to tezo se navezuje tudi Benjamin v eseju *Zur kritik der Gewalt*, kjer je poskušal dati »kritiko nasilja v pravu« ter preko tega kritiko parlamentarne demokracije.

Benjaminova kritika nasilja v pravu

Najprej je potrebno poudariti, da je Benjamin tekst objavil leta 1921, torej v času med obema vojnama, ko se je vedno bolj kazala kriza evropskega liberalnega modela parlamentarne demokracije. Gre za obdobje, ko so bile aktualne razprave o generalnem štrajku, smrtni kazni, pravici do kaznovanja, anti-militarizmu, torej kritike nekega realnega nasilja. Benjaminova kritika pa je želela opozoriti na neko drugo dimenzijo nasilja v pravu — na *nasilje, ki je prisotno v trenutku osnova-nja prava, in na nasilje, ki se veže na njegovo ohranjanje*.

Benjamin izhaja iz teze, da je pravo vselej neka avtorizirana sila: sila, ki upravičuje samo sebe ali pa je opravičena z lastno uporabo, tudi

če je to dojeto kot nepravilno in neopravičljivo. Na to silo, ki je prisotna v pravu, kaže že sam pojem »uveljavljanje prava«, s katerim pravna praksa opisuje svoje postopke. Ko govorimo, da uveljavljamo pravo, s tem že predpostavljamo neko moč, silo, s katero bomo to storili. Ob tem pa ne gre samo za moč organov oblasti, ki bodo pravo uveljavili, ampak tudi za moč samega prava, za njegovo notranjo silo, ki to narekuje. (Gewalt je namreč oboje — nasilje in legitimna moč avtoritete.)

Glede legitimacije sile se ločita teoriji naravnega in pozitivnega prava. Za naravno pravo je sila naravna danost, po tej teoriji je dovoljena uporaba nasilnih sredstev takrat, ko gre za pravične cilje. Za pozitivno pravo pa je sila zgodovinski proizvod. Če naravno pravo presoja pravičnost ciljev, pa pozitivno pravo presoja pravno veljavnost sredstev. Naravno pravo razlikuje silo glede na pravične in nepravilne cilje, pozitivno pravo pa zahteva od vsake sile potrditev o njenem zgodovinskem prazračetku — »hipotetično razdelitev sile je potemtakem potrebno utemeljevati v obstoju ali neobstoju splošnega zgodovinskega priznanja njihovih ciljev. Cilji, ki so oropani tega priznanja, se lahko imenujejo naravni cilji, ostali pa pravni cilji.«¹

V sodobnem evropskem pravu je prisotna tendenca, da se posamezniku kot pravnemu subjektu ne priznajo naravni cilji v primerih, ko bi se ti cilji lahko dosegli z nasiljem. »Splošna maksima evropskega zakonodajstva bi se lahko formulirala tako: vsi naravni cilji posameznika se morajo spopasti s pravnimi cilji, če se izvršujejo z večjo ali manjšo silo.«² Pravo tako dojema silo v rokah posameznika kot nevarnost za pravni red.

Po Benjaminu se interes prava za monopolizacijo sile proti posamezniku ne da razložiti z namero, da se zaščitijo pravni cilji, ampak s tem, da se zaščiti samo pravo. *Vsaka sila preti, da bo postavila pravo* (npr. dejanje velikega zločinca preti, da bo postavilo novo pravo), obstoječe pravo pa se temu izogne tako, da posameznika, ki teži k določenim naravnim ciljem, prizna za pravni subjekt in tako omeji. Podobno je z državo: slednja prizna npr. pravico do vodenja vojne, pravico do stavke, ker se boji sile, ki bi lahko postavila novo pravo: s tem ko npr. prizna pravico do stavke, pa to drugo silo omeji.

Benjamin loči med silo prava kot legitimne oblasti in nekim prvotnim izvornim nasiljem, ki je to avtoriteto osnovalo. Bistveno za to nasilje, ki je vezano na osnovanje prava, je, da ni avtorizirano z neko predhodno legitimnostjo, tako da v tem iniciacijskem trenutku ni niti legalno niti ilegalno oz. ni niti pravično niti nepravilno. Lahko rečemo, da je v tem trenutku osnovanja prava prisotna performativna moč, ki je neodvisna od nekega predhodnega zakona. Poleg utemeljujočega nasilja, ki postavlja in osnuje pravo, pa Benjamin loči še nasilje, ki pravo ohranja, potrjuje in zagotavlja njegovo uveljavljanje. »Če se od sile, ki postavlja pravo, zahteva, da se potrdi z zmago, je druga omejena s tem, da si ne sme postavljati novih ciljev.«³ To pomeni, da sila, ki pravo

¹ Walter Benjamin: *Zur Kritik der Gewalt*, 1921, cit. po *Uz kritiko sile*, Zagreb, 1971, str. 7.

² *Ibid.*, str. 8.

³ *Ibid.*, str. 13.

ohranja, ne sme delovati na način, da bi osnovala novo pravo, ampak le tako, da ohranja že osnovano pravo.

Pri osnovanju prava imamo opraviti s pravno-simbolnim nasiljem, s performativnim nasiljem, ki šele določa interpretativno branje prava. Ta performativni akt je isti kot v primeru revolucije ali oblikovanja države: v vseh teh primerih gre za to, da jih lahko interpretiramo šele za nazaj. Nek interpretativni vzorec ni obstajal pred dejanjem (npr. pred osnovanjem prava, države), ampak je proizveden po njem, da bi dal pomen in predvsem legitimnost nasilju, ki je med drugim proizvedlo tudi sam ta interpretativni model. Pri osnovanju prava in tudi države imamo tako opraviti z nekim diskurzom samolegitimacije, ki opraviči akt nasilja, skozi katerega je bilo pravo (ali država) proizvedeno.

Ob performativnem aktu, ki postavlja pravo, gre za to, da subjekt tega akta postopa tako kot človek pri Kafki, ki ne more videti oz. razumeti zakona natanko zato, ker je prav on tisti, ki ga mora oblikovati. Z istim paradoksom imamo opraviti v pravu: nedostopna transcendenca zakona, pred katero »človek« stoji, se kaže neskončno transcendentna prav kolikor je odvisna samo od njega, od performativnega akta, ki ga postavlja. Po Derridaju je zakon transcendenten, nasilen in nenasilen, ker je odvisen od tega, kdo je pred njim — in mu je zato predhoden —, od tega, kdo ga proizvaja, postavlja, avtorizira v absolutnem performativu, katerega prisotnost mu vselej uhaja. Pravo je transcendentno in teološko, in zato mora vedno šele priti, vedno je obljubljeno, ker je imanentno, končno in zato vselej že preteklo. Samo to 'šele pride' (yet-to-come) bo proizvedlo inteligibilnost ali interpretativnost tega prava.⁴

Pravo mora po tem, ko je bilo osnovano, svoj obstoj ohraniti. Bistvo prava zato ni prepoved, ampak ohranjanje in potrditev lastne sile. Ob afirmaciji prava pa imamo na nek način opraviti z nasiljem brez osnove; to, da se neko pravo osnuje, namreč izhaja samo iz njega samega. »Zakoni niso niti legalni niti ilegalni v svojem trenutku osnovanja.« Iz tega izhaja, da je njihova končna osnovanost po definiciji neosnovana. In prav zato je Kant prepovedal spraševanje o izvoru zakonov.

»Vloga sile v postavljanju prava je v tem smislu dvojna, ker postavljanje prava teži k tistemu, kar se utrjuje kot pravo, kot svojemu cilju s silo kot sredstvom, vendar se v trenutku utrjevanja cilja kot prava ne odreka sile, ampak jo šele sedaj, v strogem smislu in to neposredno, postavlja kot pravo, utrjuje kot pravo pod imenom moči cilj, ki namreč ni oropan sile in neodvisen, ampak nujno in globoko nanjo vezan. Postavljanje prava je postavljanje moči in kot tako dejanje neposrednega razodevanja sile. Pravičnost je načelo povsem božanskega postavljanja ciljev, moč pa je načelo povsem mitskega postavljanja prava.«⁵

⁴ Cf. Jacques Derrida: *Force of Law: The »Mistical Foundation of Authority«*, referat na konferenci »Deconstruction and the Possibility of Justice«, Cordozo School of Law, New York, 1989. »V samem pravu je to, kar suspendira pravo. Prekinja utemeljeno pravo zato, da bi osnovalo drugo. Ta trenutek suspenza, ta epohe, ta utemeljujoči ali revolucionarni trenutek prava, je trenutek ne-prava v pravu. Takšna je cela zgodovina prava. Ta trenutek se vedno zgodi in se nikoli ne zgodi. Je trenutek, v katerem utemeljitev prava obvisi v praznem ali nad breznom, suspendirana s čistim performativnim aktom, ki mu ne bo treba nikomur ali pred nikomur odgovarjati.« (ibid.)

⁵ Benjamin, ibid., str. 20.

Pravo in pravica

Postavlja se vprašanje, kakšna je razlika med pravom in pravico, zakaj je postavljanje prava mitsko, postavljanje pravice pa božansko. Ali je pravo pravično? Filozofija prava, ki se je ukvarjala s temi vprašanji, je morala vselej priznati, da ni nekih definitivnih kriterijev, kako ločiti pravo in pravico. Tako Montaigne pravi, da zakoni niso v sebi pravični, ampak so pravični zato, ker so zakoni. Za Pascala pa je osnova pravičnosti navada, iz česar tudi on izpelje tezo o mistični osnovi avtoritete prava.

Bistveno je, da ohranimo razliko med pravom in pravico. Odločitev med pravico in nepravico namreč nikoli ni vezana na zakon. »Pravica se vselej naslavlja na singularnost, na singularnost drugega, četudi se potejuje za univerzalnost.«⁶ Za sodnikovo odločitev, da je pravična, ni dovolj le, da sledi črki zakona, ampak mora svojo veljavo potrditi skozi »reinstituicijski akt interpretacije«. Ustvariti se mora iluzija, kot da zakon prej ni obstajal, kot da sodnik sam v vsakem primeru zakone na novo izumlja in na nek način deluje kot analitik, ko interpretira subjektov govor. Stanley Fish to imenuje trenutek »nove presoje«. Za »novo presojo« je značilno, da kljub temu, da je utemeljena v nekem zakonu (in se na zakon sklicuje), v trenutku sodnikove interpretacije zakon na novo potrjuje, izumlja. Čeprav sodnikova odločitev zakon ohranja, ga istočasno tudi ruši, da ga lahko znova izumi in upraviči.

Razlika med zakonom in pravico je enaka razliki med vednostjo (S₂) in dejanjem (S₁): pravica je odločitev, dejanje, ki ga nikoli ne moreš do konca utemeljiti. Kot takšna je pravica nemogoča: sodnik se mora v svoji sodbi opreti na zakon (vednost), toda pravičnost njegove odločitve je dejanje, ki se ne da zvesti na zakon, ampak je trenutek singularnosti in naključja. Zato, ker je pravica element nemožnega, nedoločljivega, ne moremo govoriti o pravičnih odločitvah.

Lahko rečemo, da je element pravice v pravu lacanovsko Realno: čeprav je vselej prisotno, se ga ne da interpretirati, določiti. Derrida to imenuje neke vrste norost, mističnost, ki je prisotna v »ideji pravice«. Ta vrsta pravice, ki ni pravo, je zanj tisti moment dekonstrukcije, ki je na delu v pravu, v sami zgodovini prava ter v zgodovini nasploh.

In natanko to je Lacanovsko Realno — neznosno mesto v simbolni strukturi, travmatična točka, ki dobi pomen šele iz simbolizacije. To mesto Realnega v pravu pa zavzema prav pravičnost. Za Realno je bistveno, da način njegove simbolizacije nikakor ni vpisan v samo Realno, marveč je vselej radikalno kontingenten. Tudi pravičnost je vselej prisotna kot nek neujemljivi moment prava in njena simbolizacija ne izhaja iz nje same. Kaj je pravičnost prava, je namreč vselej radikalno kontingentno. Pri Realnem imamo opraviti z neko dvojnostjo: kot smo že dejali, Realnemu podeli pomen šele simbolizacija, je torej produkt simbolizacije, hkrati pa na nek način predhodi simbolnemu, je namreč tisto, kar šele strukturira samo simbolno. Če se vrnemo k pravici, lahko rečemo, da na eni strani šele simbolizacija (pravo) pravici podeli pomen, toda na drugi strani pravica kot nek neartikuliran element predstavlja luknjo, okoli katere se strukturira samo pravo.

⁶ Derrida, *ibid.*

Nasilje v sodobni demokraciji

Problem sodobne demokracije je za Benjamina problem odsotnosti meje med obema vrstama nasilja v pravu: osnujočim in ohranjajočim. To se najbolj kaže v vlogi sodobne policije — čeprav je naloga policije, da ohranja pravo, si sodobna policija vedno bolj lasti pravico, da zakone, pravilnike, sama izumlja. Lahko rečemo, da je policija odpravila ločitev med osnujočim in ohranjajočim nasiljem prava s tem, ko je odpravila ločitev med postavljanjem zakonov in uveljavljanjem zakonov.

Po Benjaminu pomeni takšna vloga policije degeneracijo pojma nasilja v sodobnih demokracijah. Zakaj? V absolutnih monarhijah sta zakonodajna in izvršna oblast združeni, zato je v njih normalno, da se policija poslužuje tudi utemeljujočega nasilja, da npr. izumlja zakone, ker je to v skladu z idejo absolutne monarhije. Nasprotno pa tovrstno nasilje ni združljivo z duhom demokracije in je zaradi predpostavke o ločitvi med zakonodajno in izvršno oblastjo neligitimno, da policija namesto uveljavljanja zakona zakon izumlja. Iz tega po Benjaminu sledi dvojje: 1) demokracija je degeneracija prava in nasilja prava, 2) ni še nobene demokracije, vredne tega imena.

Problem parlamentarne demokracije je, da pozablja, da je bila sama rojena skozi nasilje in skuša zanikati njegov pozitivni pomen. Po Benjaminu to ni psihološka slabost demokracije, ampak del njene strukture. Ker je nenasilna rešitev problemov možna le v privatnem svetu, kjer gre za ljubezen, simpatijo, ne pa v družbi, demokraciji ne uspe rešiti političnih konfliktov s pomočjo nenasilnih govorov, diskusij, skratka skozi poskus narediti liberalno demokracijo učinkovito. »Pogodba, ki ne bi imela nasilja kot svoj izvor in rezultat, ne obstaja«. Prav to konstitutivno vlogo nasilja pa skuša demokracija zanikati. »Če v pravni situaciji izgine zavest o latentni prisotnosti sile, potem ona propada. Primer tega so danes parlamentari. Oni nudijo znan bedni prizor, ker niso znali ohraniti zavesti o revolucionarnih močeh, katerim dolgujejo svoj obstoj.«⁷

Za razumevanje Benjaminove kritike nasilja v pravu je bistvena njegova teza o razliki med božanskim in mitičnem v pravu. Tako pravi, da o upravičenosti sredstev in o pravičnosti ciljev nikoli ne odloča razum, ampak o prvem sila usode, o drugem pa bog. »Če mitska sila postavlja pravo, božanska uničuje pravo, če mitska postavlja meje, božanska brezmejno uničuje, če mitska sila obtožuje in nalaga spokoritve, božanska osvobaja od spokoritve, če mitska preti, božanska udarja, če je ta krvava, ona ubija brez krvi.«⁸

⁷ Benjamin, *ibid.*, str. 14.

⁸ *Ibid.*, str. 21 in še: »Ukinjanje pravne sile se zveja na okrivljanje samega naravnega življenja, to nedolžnega in nesrečnega človeka izročča spokoritvi, ki »spokorjuje« njegovo krivdo — in osvobaja krivca, toda ne krivde, ampak prava. ... Mitska sila je krvava sila nad čistim življenjem zaradi same sebe, božanska je čista sila nad vsakršnim življenjem zaradi živega človeka. Prva zahteva žrtve, druga jih jemlje.« (str. 21, 22)

Zanimiva je tudi Benjaminova kritika sodobnega pojma svetosti življenja, ki zadeva vse življenje (človeka, živali, rastlin). Po Benjaminu je namreč »lažno in nizko, če samo obstajanje stoji nad pravičnim obstajanjem, če obstajanje ne pomeni nič drugega kot golega življenja.« Teza zagovornikov svetosti življenja namreč predpostavlja, da je »neobstoj človeka nekaj strašnejšega kot še-neobstoj pravičnega človeka.« Pri človeku sveto ne more biti njegovo telesno življenje, sveta je lahko le pravica v njegovem življenju. Tisto, kar naredi iz živega bitja človeka je njegov

Če je mistično nasilje tisto, ki postavlja pravo, pa je božansko nasilje element destrukcije v pravu. Zopet imamo opravka z razliko med pravom in pravico: tako je pravica na ravni božjega, pravo pa na ravni mitičnega. Gre za dva neločljivo povezana principa: na eni strani imamo oblast kot princip mitičnega postavljanja prava, na drugi pa pravico kot princip božjega postavljanja ciljev. In pravica oz. božanski princip je tisti element, ki od znotraj daje pravo.

V zaključku eseja Benjamin pravi: »Kritika sile je filozofija njene zgodovine, 'Filozofija' te zgodovine zato, ker le ideja njenega porekla omogoča kritično, jasno in odvezujoče stališče do njenih zgodovinskih pojavov.« Ob tem se takoj zastavi vprašanje, ali je pravo vezano le na nenehni tok svojega postavljanja in ukinjanja, ko ena sila zamenja drugo? Benjaminov odgovor bi bil, da je to sicer dejstvo, ki pa bo preseženo v »novem zgodovinskem obdobju«. Slednje bo namreč zasnovano na »preboju tega kroga mitskih pravnih oblik, na ukinjanju prava skupno s silami, na katere je pravo napoteno kot tudi one nanj, torej nazadnje državne oblasti. Če je ta oblast mita ponekod v sedanosti že zlomljena, potem to novo ni tako nepojmljivo daleč, da bi bila vsaka beseda proti pravu oropana smisla. No, če je sili tudi z druge strani prava zagotovljena ureditev čiste neposredne sile, je to dokaz, da je in kako je možna revolucionarna sila, kar je ime najvišjega razodevanja čiste sile človeka.«⁹

Benjamin tako pride do zaključka, da je potrebno ovreči vso mitsko silo, ki postavlja pravo, in tudi tisto silo, ki pravo ohranja, da bi lahko zavladata božanska sila. »Znova se božanski sili odpirajo vse večne oblike, ki jih je mit ponižal do svojih bastardov s pravom.« Benjamin božansko silo proglasi za vladajočo in sicer kolikor je »znamenje in pečat, nikoli pa sredstvo svete izvršitve.«

Po Benjaminu je zgodovina prava propad od svojega izvora. In enako lahko rečemo tudi za parlamentarno demokracijo. V obeh primerih gre za pozabo — in sicer pozabo nasilja. (Ob tem je potrebno poudariti, da nasilju, ki postavlja pravo, ni treba biti neposredno prisotno v pravu, npr. v pogodbi. Prihaja namreč do zamenjave, namesto prisotnosti nasilja v pogodbi imamo tako le še predstavo (reprezentacijo) nasilja). Popolna pozaba nasilja pa po Benjaminu pomeni propad. In ta propad je danes na delu v parlamentarni demokraciji, ko je le-ta pozabila na nasilje, iz katerega se je rodila.

V zadnji instanci se Benjaminova kritika nasilja izteče v zahtevo po manifestaciji nasilja, ki ne bi bilo sredstvo za doseg cilja. Lahko rečemo, da mu gre za »pravico brez prava«, za pravico kot cilj, ki ni več vezana na osvajanje prava. Gre mu za silo, ki ne bo več skušala osnovati države in novega prava — njegove sanje so nova politična era, ko politika ne bo vezana na državno kontrolo.

Benjaminova kritika sodobne demokracije seveda ne da odgovora na vprašanje, kaj je alternativa demokraciji, katera oblika družbene organizacije je »boljša«. Benjamin namreč ne vidi, da *demokraciji prav zanižanje nasilja omogoča, da družbeno nasilje omeji*. Šele v imenu te fikcije,

potencial pravice, potencial človeka, ki je zavezan pravici. Lahko bi tudi rekli, da ni človeka brez prava in zato svetost ne more izhajati iz golega življenja. Benjamin opozarja da je to kar se po novem proglašča za sveto — namreč golo življenje — po starem mitskem pojmovanju označeno za izvor krivde.

⁹ Ibid., str. 24.

torej zanikanja konstitutivnega elementa nasilja v sami demokraciji (in tudi pravu), lahko demokracija nekaj naredi. Gre namreč za to, da če hočeš omejiti nasilje, se moraš delati, kot da ga ni. Benjamin v klasični marksistični tradiciji še vedno predpostavlja neko silo, ki bo »prava«, revolucionarna, in bo preobrnila tok zgodovine, in ne vidi, da je bistvo demokracije prav v tem, da nikoli ni vredna svojega imena.

V kakšnem razmerju je ta omejitev nasilja v demokraciji do performativnega kroga, s katerim neka oblast za nazaj legitimira nasilje, ki jo je vzpostavilo? Gre za nadaljevanje iste logike, ali pa je omejitev nasilja v demokraciji prav omejitev performativne logike, s katero se nasilje naredi »nevidno« tako, da si priskrbi naknadno legitimacijo?

(se nadaljuje)

Renata Salecl

Obstajajo množično razlogov, zaradi katerih vprašanje kazni nasludnih nepritrjenega vznika v, na prvi pogled, povsem raznorodnih problematikah sklopih, ki sicer ne te ali oni način vključajo našo pozornost. V družbah, ki vsaj na manifestni ravni delajo demokratične ustanove, svobode posameznika, človekove pravice itd., je nasilje kazni marksimu¹ videti kot težko dojemljiv — in še težje sprejemljiv — tujek, kot svojevratni —osmi potnik—, prikazen, kateri človeško-prostorska provenienca se zli neizpeljiva iz kroga njene aktualne prisotnosti. Misli (ali morda pogledi) na pravo-maklepnega izdajanje bolečin/da— besto predrami nepojetih občutke (nemara celo strupene vesti), vse to pa nadalje sproži plač vprašanj v zvezi z legitimnostjo/upravičenostjo, pravičnostjo, koristnostjo kazni, pa seveda njenih ciljev in razlogov. Tudi na bolj procesni ravni —umazane— prakse se kaznovanje hemal-kralj znajde v središču zanikanja: v mislih imamo govorjenje o naraščajočih stopnjah kriminalitete, o domnevni neučinkovitosti² tradicionalnih mehanizmov družbenega nadzorstva; tarnanje pa se praviloma uteče v priporočilo najraznovrstnejših reform, nedvomno zelo zapeljivih na papirju, ki pa se tako pogosto razblinjajo ob dotiku s stvarnostjo družbenega življenja, kjer zato ne proizvedejo nikakršnih³ ali pa

¹ O potrebi upravičevanja kaznovane prakse prim. T. Honderich, Punishment, The Supposed Justifications, Polity Press, Cambridge, 1992, str. 11–14.

² V največjem delu se delujele misli razveljavljajo, ki ne vključajo instancam družbenega nadzorstva in neučinkovitosti, temveč jim pripisujejo celo neposredno odgovornost za neizpolnitost postopitstva. Kazni naj bi namreč »etiketirala« posameznika, ki je imel pač to srečo, da se je zapletel v stroga organov kazenskega sistema, in s tem vodilo negativno likovnosto ter izvala tako rekel njegovo izobčenoje iz kroga družbenega —na se kolpada možna osti punovno vključitev prestopnika s prestano kaznijo v svet »bujnih državljanov« in ga po drugi strani malavare nezadržno potiska v brezna kriminala. Da imamo tu opraviti z idejami, ki niso nove, postane jasno že ob belogor-protistatja Nagnjovoga dela Revolucija, v katerem se v usodi Jeana Valjeana zelo plastično izrazi občuteni tok razmišljanja.

³ Kar zadeva metod rehabilitacije kaznivih naj boljše/pogostri prestopnika, da se bo več posvili kaznovanih delavcev, Človek venoma govori o »učinku uč-; uvedba rehabilitativnih ukrepov v sistem kazenskega sistema na globalni ravni ni vplivala na stopnje prevladnosti, le-to razloži na ravni celotne populacije prestopnikov enaka deli, ki bi jo skoraj priloževati gleda na njihovo izhodilno lastnost, Prim. N. Casson, Le contrôle social du crime, PUF, Paris 1981, str. 31–42.

O KAZNI KOT IZSTOPAJOČI OBLIKI PRISILE V DRUŽBAH »REALNE« DEMOKRACIJE

Obstaja množstvo razlogov, zaradi katerih vprašanje kazni malodane nepretrgoma vznika v, na prvi pogled, povsem raznorodnih problemskih sklopih, ki sicer na ta ali oni način uklenjajo našo pozornost. V družbah, ki vsaj na manifestni ravni čislajo demokratične ustanove, svobodo posameznika, človekove pravice idr., je namreč kazen marsikomu¹ videti kot težko dojemljiv — in še težje sprejemljiv — tujek, kot svojevrstni »osmi potnik«, prikazen, katere časovno-prostorska provenienca se zdi neizpeljiva iz kroga njene aktualne prezenca. Misel (ali morda pogled) na prakso »naklepnega zadajanja bolečine/zla« često predrami neprijetne občutke (nemara celo skrupule vesti), vse to pa nadalje sproži plaz vprašanj v zvezi z legitimnostjo/upravičenostjo, pravičnostjo, koristnostjo kazni, pa seveda njenih ciljev in razlogov. Tudi na bolj prozaični ravni »umazane« prakse se kaznovanje nemalokrat znajde v središču zanimanja: v mislih imamo govorjenje o naraščajočih stopnjah kriminalitete, o dozdevni neučinkovitosti² tradicionalnih mehanizmov družbenega nadzorstva; tarnanje pa se praviloma izteče v priporočilo najraznovrstnejših reform, nedvomno zelo zapeljivih na papirju, ki pa se tako pogosto razblinijo ob dotiku s stvarnostjo družbenega življenja, kjer zato ne proizvedejo nikakršnih³ ali pa

¹ O potrebi upravičevanja kaznovalne prakse prim. T. Honderich, *Punishment, The Supposed Justifications*. Polity Press, Cambridge 1989, str. 11—14.

² V novejšem času so doživele pravi razcvet teorije, ki ne očitajo instancam družbenega nadzorstva le neučinkovitosti, temveč jim pripisujejo celo neposredno odgovornost za (re)produkcijo prestopništva. Kazen naj bi namreč »etiketirala« posameznika, ki je imel pač to smolo, da se je zapletel v mreže organov kazenskega pregona, mu s tem vsilila negativno identiteto ter izzvala tako rekoč njegovo izobčeneje iz polja družbenega. Vse to kajpada močno oteži ponovno vključitev prestopnika s prestano kaznijo v svet »lojalnih državljanov« in ga po drugi strani malodane nezadržno potiska v brezno kriminala. Da imamo tu opraviti z idejami, ki niso nove, postane jasno že ob bežnem prelistanju Hugojevega dela *Nesrečniki*, v katerem se v usodi Jeana Valjeana zelo plastično zrcali omenjeni tok razmišljanja.

³ Kar zadeva model rehabilitacije (kazen naj poboljša/popravi prestopnika, da ne bo več ponovil kaznivega dejanja), Cusson denimo govori o »učinku nič«; uvedba rehabilitativnih ukrepov v sistem kaznovalne justice na globalni ravni ni vplivala na stopnjo povratništva: le-ta ostaja na ravni celotne populacije prestopnikov enaka tisti, ki bi jo sicer pričakovali glede na njihove izhodiščne lastnosti. Prim. M. Cusson, *Le contrôle social du crime*. PUF, Paris 1983, str. 31—42.

zgolj povsem nasprotno⁴ učinke.

Po vsem tem najbrž ne preseneča pogostost ocen, ki kazen izrišejo kot nekoristno oz. naravnost afunkcionalno (tudi »iracionalno«) obliko krute represije, ki se nanjo za nameček navezujejo — z »znanstvenega« stališča — več kot sumljiva pojmovna določila kot »odgovornost«, »krivda«, »svobodna volja« itd.⁵ Če je, denimo, svoboda zgolj ideološka utvara, umeščena v razsežnost samodoživljanja dozdevno »svobodnega« posameznika, ki pač ne dojame oz. prepozna svoje fatalne programiranosti, vpisane v strukturo, ki ga obvladujejo za »hrbtom zavesti«, postane kajpak tudi moralno nedopustno kaznovati nekoga, ki je v resnici zgolj tragična žrtev, determinirana na ravni svoje psihične ekonomije, pogojena s svojim družbenim poreklom, manipulirana s strani družbenih sil oz., z eno besedo, »sistemsko« naddoločena. Kaj bi bilo potemtakem sploh še lahko bolj samoumevno (v luči nakazanega toka razmišljanja) od artikulacije niza vprašanj à la »zakaj kaznovati, ne pa pomagati prestopniku, da bi stopil na sončno stran Zakona«, »zakaj barbarsko maščevati nekaj, česar itak ni moč odpraviti, ker je pač neizbrisljivo vrezano v enkratnost zgodovinskega dogajanja«, »zakaj gledati nazaj in ne naprej«, »zakaj podvajati količino zla« itd.? V nadaljevanju bomo nekoliko podrobneje osvetlili logiko tovrstnih vprašanj in njihove utemeljenosti, ob tem pa seveda opozorili na nekatere ključne oporne točke za razumevanje fenomena kazni. Nekakšno »rdečo nit« pričujočega prispevka pa predstavlja kritična prevetritev stališča, ki bi se, v nekoliko poenostavljeni obliki, glasilo takole: ker je kazen kot zakrinkano maščevanje nesprejemljiva, jo kaže ukiniti/nadomestiti z rehabilitativnim ukrepom, tj. s pomočjo prestopniku, ki ga je treba »ozdraviti« oz. spremeniti v lojalnega državljanja — na mesto kazni kot obliki ukinjanja prestopka naj skratka stoji terapija kot oblika ukinjanja **ŹZROKOV** protipravnega ravnanja.

1. Kazen v maščevanju — maščevanje v kazni

Kazen se zelo pogosto, na ta ali oni način, postavlja v zvezo z maščevanjem: poudarki tovrstnih primerjanj oz. zoperstavljanj so razumljivo precej raznoliki, a bi jih vseeno lahko razvrstili v okrožji dveh značilnih pristopov:

a) kazen je zgolj zakamuflirano maščevanje, nekakšen drobec »narave« (v smislu odbleska primitivne sle po vrnitvi zlega z zlom oz., če upo-

⁴ V tej zvezi se pogosto uporablja izraz »upor dejstev«. Vpeljava t. i. alternativ zaporni kazni je denimo privedla do stanja, v katerem se tisti, ki bi pod »starim režimom« dobili zaporno kazen, tudi zdaj ne obravnavajo nič drugače, onim pa, ki bi poprej prejeli le simbolično kazen, se v novih okoliščinah naprti še »alternativno sankcijo«. Prim. M. Cusson, *Pourquoi Punir?*. Dalloz, Paris 1987, str. 11—13.

⁵ »Beseda pravica vznejevolji znanstvenika. Kirurga nikdar ne vprašamo, ali je neka operacija raka pravična. Nobenemu zdravniku ne bomo očitali, da predpisana doza penicilina ne ustreza zahtevam pravice. Podobno nesmiselna so behaviorističnemu znanstveniku videti sklicevanja na pravico v primerih, ko gre zgolj za razmislek kaj storiti z osebo, ki se ne more upreti vzgibu, da bi kradla ali ubijala. Tovrstno vedenje mora biti nadzorovano, zaustavljeno. Tu gre za vprašanje javne varnosti, prijateljskega sožitja, ne pa za pravico... (...) Biti proti kaznovanju ni čustveno prepričanje, temveč logični sklep, ki sledi iz znanstvenega izkustva.« K. Menninger, *The Crime of Punishment*. The Viking Press, New York 1966, str. 17, str. 204.

rabimo izrazje talionskega načela, zoba z zobom, očesa z očesom) v nežnem tkivu omike in potemtakem svojevrsten arhaizem, atavizem iz preteklih obdobij;⁶

b) kazen nima ničesar opraviti z maščevanjem oz. le-tega že po definiciji izključuje.

Če je prvo stališče še zlasti pri srcu kritikom kazni, drugo pa njenim zagovornikom, kaže v nadaljevanju vendarle izpostaviti ravno točko njunega križanja: dejstvo, da je kazen v tesni zvezi z maščevanjem, namreč še ne pomeni, da gre tu zgolj za primitivni, barbarski anahronizem.

Najprej je zato treba ugotoviti, da obstaja med maščevanjem in kaznovanjem razmerje funkcionalne ekvivalence: oba načina družbenega odziva na storjeni zločin opravljata podobni vlogi in sta zatorej — kot kažejo tudi antropološke raziskave⁷ — medsebojno zamenljiva. Tudi maščevanje je namreč — podobno kot kazen — po eni strani v službi retribucije, po drugi strani pa prispeva tudi k večji stopnji varnosti v dani družbeni skupnosti, kot, denimo, ugotavlja tudi M. Mauss: »Obstoj krvnega maščevanja zadošča za zaščito družbe pred prepogostimi umori.«⁸ (Pazeno utilitarnih nasledkov vzajemnega zastraševanja se, mimogrede, nazorno razodene tudi na ravni mednarodnih odnosov, kjer sorazmerna uravnovešenost moči političnih sovražnikov — ob predpostavki, da se bo vsaka stran z odporom odzvala na napad — pogosto deluje kot garant miru). Maščevanje se namreč umešča v širši okvir komutativne logike oz., drugače rečeno, v splošno ekonomijo vzajemnih odnosov. V tej zvezi bi nemara lahko razločili pozitivno in negativno recipročnost; v okrožju prve se menjujejo pozitivno vrednotene dobrine (npr. ženske, blago, storitve itd.), na ravni druge pa entitete z negativnim vrednostnim predznakom (npr. udarci, odvzemi življenja itd.). Prav zato se zločin tako pogosto tolmači kot dolg, ki pa ima vendarle to posebnost, da ga dolžnik plača z dejavnim posredovanjem upnika/maščevalca. Podobno kot neko potrošno dobrino kupimo z nečim, kar ima na ravni uporabne vrednosti popolnoma drugačne čutno zaznavne lastnosti, tudi zločin (npr. neko posilstvo) navadno plačamo z nečim, kar se od njega radikalno razlikuje: tudi negativna recipročnost namreč v prvi vrsti meri

⁶ Tradicionalna pravna zgodovina, sicer v marsičem dedič evolucionizma 19. stoletja, izhaja iz teze, da kaže ravno v maščevanju iskati izvor kaznovanja. Westermarck je npr. prepričan, da so se naša razumevanja pravičnega in nepravičnega porodila iz stališča, da je treba na zlo odgovoriti z zlim. Prim. E. Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas*, Macmillan, London 1908, str. 96. J. F. Stephen, sloviti viktorijanski sodnik, npr. meni, da je eno izmed opravil kazenskega prava tudi v tem, da poteši željo po maščevanju, pri čemer primerja odnos med slo po maščevanju in kazenskim pravom z razmerjem med spolnim poželenjem in institucijo zakonske zveze. Prim. J. F. Stephan, *General View of the Criminal Law of England*. London 1863, str. 99; cit. po Honderich, str. 235.

Za sodobnejšo različico tovrstnega razmišljanja prim. R. Girard, *La violence et le sacré*. Grasset, Paris 1972, str. 32: »V kazenskem pravu ni nobenega načela pravice, ki bi se bistveno razlikovalo od načela, ki je vsebovano v maščevanju. V obeh primerih je na delu isti princip, namreč retribucija, prisilna vzajemnost. Če je to načelo pravično, potem lahko govorimo o pravici tudi v zvezi z maščevanjem, če pa to ne drži, pravice tudi v kaznovanju ne bomo našli.« Prim. tudi Honderichovo tezo o potešitvi »grievance-desires« kot »resnici retributivizma« in »edinem moralnem opravičilu kazenskega prava« (Honderich str. 231—237).

⁷ Prim. npr. E. A. Hoebel, *The Law of Primitive Man*. Atheneum, New York 1954; R. Verdier (ed.), *La vengeance*, Vol. I, Cujas, Paris 1980.

⁸ M. Mauss, *La religion et les origines du droit pénal*, II. *Revue de l'histoire des religions*, V. 35, 1987, str. 31—60; cit. po Cusson 1987, str. 38.

na vrednostno ekvivalenco predmetov menjave. Bržčas ne bi storili prehude napake, če bi izrekli domnevo, da nam izraz maščevanje često evocira podobo zagrizenega posameznika, ki ga nekakšna nezaustavljiva sla priganja k realizaciji ustreznega dejanja. Podrobnejše analize⁹ primerov maščevanja v družbah, kjer ne obstaja sistem kazenskega prava, podprt s strani represivnih aparatov države, pa so pokazale, da je njihova motivacijska struktura vendarle neprimerno bolj zapletena. Na ravni svoje hotenjske »podstati« maščevalec prej spominja na obotavljivega Hamleta kot na odločnost grofa Monte-Crista. Daleč od tega, da bi bilo dejanje maščevanja preslikava nekakšnega naravnega, krvoločnega nagona ali morda reperkusija zatrte animalne infrastrukture človeka, gre tu predvsem za izpolnitev moralne dolžnosti. Antropologi, ki opisujejo tovrstne prakse v »primitivnih« družbah, govorijo v tej zvezi o »sveti dolžnosti«, »strogi dolžnosti«, »imperativu« itd. V takem kontekstu je maščevanje vselej dobro dejanje (v pomenu ravnanja v skladu s normiranim), njegova opustitev pa ima kot aksiološko negativna različica ravnanja za posledico niz moralnih sankcij (grajo, izločitev, izogibanje, posmehovanje tistemu, ki ni bil kos zadani nalogi itd.). Iz izrazov kot »oprati sramoto« ipd. bi lahko nadalje sklepali, da se na maščevanje navezuje še vprašanje časti. Številne zgodbe o duhovih, ki oklevajoče dvomljivce priganjajo k »passage à l'acte«, razkrivajo maščevanje tudi kot izraz dolžnosti do pokojnika, ki mora toliko časa bloditi v prostoru med dvema smrtema, dokler računi v tostranstvu niso poravnani, kar pa je ravno dolžnost živih. V tem smislu bi kazalo pritrditi Glotzu,¹⁰ ki meni, da je dolžnost maščevanja na nek način razširitev medsebojne pomoči, ki si jo dolgujejo sorodniki.

Iz povedanega bi torej lahko izpostavili naslednje dejstvo: maščevanje se ne izvrši v nekem naravnem stanju, normativnemu vakuumu, temveč je v prvi vrsti moralna dolžnost, oprta na razsežnost družinske solidarnosti in zvezana s sankcijami, ki prizadenejo čast tistega, ki bi se ji izneveril.¹¹ Čeravno bi lahko potemtakem tako maščevanje kakor tudi kazen umestili v logično-pomenski prostor nadpomenke »povračilo«,¹² implicira kazen vendarle pomembne prednosti, kolikor pač nastopi kot izraz intervencije »nepripranskega in neprizadetega tretjega« v sporno razmerje dveh strank. Nekemu posegu »tretjega« pa bomo — v »behavioristični«¹³ terminologiji — pripisali atribut »nepripranosti« (ki logično zaobsega tudi »nepripradetost«), če ohrani svojo istovetnost navzlic morebitni zamenjavi vlog med strankama v sporu in tudi po nadomestitvi sodnika S z drugim sodnikom S'. Trditev, da je sodnikova intervencija »nezainteresirana« (za razliko od »zainteresirane« dejanja maščevalca), je strogo vzeto seveda napačna: vsako človeško dejanje namreč predpostavlja voljo, le-ta pa določeno namero oz. »interes«; tudi sodnikovo dejanje kot pravni akt par excellence izhaja iz svojevrstne želje (pravično razrešiti dano interesno polarizacijo), spremlja pa ga kajpak tudi specifično uživanje. Poleg tega pa sodnikovo

⁹ Prim. Westermarck str. 484, Verdier str. 20, H. Kelsen, Society and Nature. University of Chicago Press, Chicago 1943; G. Glotz, La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce. A. Fontemoing, Paris 1904, str. 92—93.

¹⁰ Prim. Glotz, str. 68.

¹¹ Prim. Cusson 1987, str. 39—41.

¹² Prim. G. W. F. Hegel, Filozofijska propedeutika, Grafos, Beograd 1985, str. 55 & 58, str. 57 & 62.

¹³ Prim. A. Kojève, Fenomenologija prava, Nolit, Beograd 1984, str. 73—95.

dejanje spreminja določeno intersubjektivno konstelacijo, s tem pa tudi svet, v katerem živi on sam, in posredno tudi samega sodnika (ki potem-takem že po definiciji ni »neprizadet«, dasiravno lahko ravna, kot da bi imel to božansko moč: delovati na entiteto X in pri tem ne utrpeti nika-kršnega povratnega učinkovanja s strani X-a). Za razliko od sodnikove intervencije, ki vendarle ostaja vpeta v objektivni okvir prava, pa je maščevanje ujeto v subjektivno formo, »kontaminirano« s številnimi čustvi, ki zato zagotovo ni primerno mesto za določanje pravičnega obsega »druge prisile« kot vrednostnega ekvivalenta »prve prisile«. Odveč se zdi opozarjati, da je »izmera« specifične teže zločina nadvse zahtevno opravilo, saj se aksiološka vrednost istega ravnanja spreminja v odvisnosti od okoliščin (zaznanih kajpada z »očmi« dejavnika) in narave njegovega subjekta. Dokler se z vprašanjem zaslužene količine »druge prisile« ukvarja prizadeta stranka, obstaja vselej zelo verjetna možnost, da bo stranka, ki je hkrati subjekt »prve« in objekt »druge« prisile, slednjo občutila kot pretirano, krivično, s čimer pa se utegne razpreti spirala nasilja, niz zaporednih dejanj maščevanja, ki jim ni videti konca (za razliko od kazni, ki kot dokončna ukinitvev nedopustnega ravnanja predstavlja na nek način »maščevanje«, ki ne more biti maščevano).¹⁴

Prav gotovo ne bi mogla nobena državna oblast po eni strani prepovedati zasebno rabo prisile, samopomoč, in se hkrati odpovedati pregonu kaznivih dejanj. V tem primeru bi namreč prišlo do razcveta samoobrambe, privatne rabe sredstev prisiljevanja, s tem pa bi bil ogrožen javni »red in mir«, ki pa je ravno najbolj elementarna predpostavka pravnega reševanja sporov.¹⁵ Ta predpostavka je kajpak politična, saj bi v dejstvu mo-

¹⁴ Če je zločin »prva prisila«, je kazen (pa tudi maščevanje) očitno »druga prisila«, pri čemer se seveda zastavlja odločilno vprašanje, ali se obe vrsti prisile vpi-sujeta na isto vrednostno raven. Splošno gledano gre za problem, kako se odzvati na »prvi udarec«: udariti nazaj ali vse skupaj spravljivo odpustiti? Pravna in moralna filozofija ponujata več različnih razrešitev omenjene dileme: če denimo Sokrat, Platon in Kristus odsvetujejo vsakršno, tudi »drugo«, prisilo, pa po drugi strani Hegel povsem nedvoumno zapiše: »gegen das Böse soll der Mensch Böse seyn; das Übel soll er übel nehmen, dem Schädlichen Schaden zufügen«. (cit. po I. Primorac, *Prestup i kazna*. Mladost, Beograd 1978, str. 56) Podobno tudi Armstrong zapiše, da sta »z moralnega gledišča prvi in vrnjeni udarec dve zelo različni stvari«. (cit. po Primorac str. 55) V tej zvezi bi seveda morali pripomniti, da je na »vračanje udarcev« moč gledati iz precej raznolikih zornih kotov; zato je povsem umestno pričakovati različna stališča vernika, moralista, »pravnega človeka« itd. Pravno gledano je pač odločilno vprašanje pravičnosti »druge prisile« (pravica je namreč bistvo, ideja, princip prava), pri čemer se ponavadi izpostavi stališče, da je pravično ravnati z ljud-mi na način, kakršnega so si pač »prislužili« s svojim ravnanjem do drugih. V tem smislu bi lahko videli v dejanju kaznovanja pravzaprav aplikacijo »zakona«, ki ga je sam storilec »inauguriral« tako rekoč »via facti« s svojim ravnanjem do soljudi, na njega (»zakonodajalca«) samega. Gre za princip, ki ga prestopnik (vz)postavi na nek način za hrbtom svoje zavesti, ki pa ga drugi ne morejo sprejeti kot obče-veljavni princip regulacije družbenih interakcij, zato ga »derogirajo« tako, da ga še enkrat »uporabijo«, to pot zoper samega prestopnika. Prim. Hegel, str. 54 & 57. V tej zvezi ni nekoristno evocirati še Primorčevo opazko v zvezi z vprašanjem, kdo ima prav-zaprav dokazno breme dokazovanja, da je »ukinitvev« zločina s kaznijo nekaj nedo-pustnega, nelegitimnega, krivičnega. Avtor meni, da onus justificandi pripada tistemu, ki ne bi soglašal z utemeljenostjo aplikacije občega načela (impliciranega v njegovem lastnem dejanju in torej »blagoslovljenega« s strani njegove empirične volje) na njega samega, ki bi potemtakem zase terjal ekskluziven status, privilegij, izjemo. Prim. Primorac, str. 67–73.

¹⁵ »Pravni red zavladava v kaki državi takrat, ko postane nesporno, da državna prisila nima nobenega niti približno enakovrednega nasprotnika. Šele ko država vsrka

nopolizacije sredstev prisiljevanja na določenem ozemlju težko razbrali kakršnokoli pravno obarvanost: prej bi namreč lahko rekli, da gre tu za izid svojevrstnega merjenja moči, za nekakšen diagram sil. Če potemtakem vsaka avtoritativna (v pomenu dokončnosti) razrešitev sporov med dvema zoperstavljenima pravnima glediščema razkriva politično razsežnost državne (beri: vladne, zakaj država kot taka že po definiciji ne more delovati, ker je pač zgolj abstraktna pravna oseba, zaradi česar »krvavo« potrebuje nekoga, ki bo ravnal v njenem imenu¹⁶ — to pa je ravno vlada v najširšem pomenu) intervencije, pa po drugi strani vendarle ne smemo pozabiti, da je oblika njihovega razreševanja/ukinjanja vendarle naddoločena z vladino koncepcijo pravice, kar pa seveda razkriva ravno pravno plat njenega posega v interesno polarizirana družbena razmerja. Politična avtoriteta Gospodarja, ki zagotavlja zlovešči »red in mir« in s tem preprečuje »vojno vseh zoper vse«, je torej *conditio sine qua non* pravne avtoritete Sodnika, vendar pa le-te nikakor ne prejudicira. Ob vsem tem seveda tudi ne preseneča, da je vselej ena prvih izjav sleherne revolucionarne oblasti — kot opozarja tudi Lacan¹⁷ — prav zagotovilo, da sta »red in mir«, ki sta bila malo poprej porušena, ponovno vzpostavljena. Dejstvo, da odsotnost nekontrolirane rabe sile s strani posameznikov neogibno sovпада s prisotnostjo kontrolirane državne sile, je nemalokrat povod za nekoliko resignirano ugotovitev, da je vsak »mir« zgolj relativen, saj je navsezadnje zgolj nasledek prenosa pravice do rabe prisile s partikularne na občo instanco. S tem pa izvajanje prisile kot take kajpak ni izgnano iz družbenega prostora, doseženo je pravzaprav le to, da se odslej prisila vpisuje v dve, po svoji naravi različni, rubriki,¹⁸ kjer nastopa bodisi kot kršitev bodisi kot sankcija. Vendar pa s tem še ni povedano vse, kajti obstajajo različne kršitve kakor tudi različne sankcije, kar bo nemara razvidno iz naslednje sheme (v kateri puščica nakazuje smer učinkovanja prisile):

(pravni) subjekt S1 — —> subjekt S2; državni organ S3 — —> S1

(politični) subjekt S1 — —> državni organ S3; S3 — —> S1

(moralni) subjekt S1 — —> S1; državni organ S3 — —> S1

Država kot monopolist sredstev fizičnega prisiljevanja se torej lahko odzove na tri različne oblike prisile, vendar pa se bo od primera do primera spreminjala tudi narava njene (prisilne) intervencije. V prvem položaju gre za pravno sankcijo, ki ukinja neupravičeno oviranje (s strani S1) upra-

vase vso fizično prisilo v kaki družbi, je sposobna preko pravnega reda družbi vsiliti svoje (navsezadnje umetne) kriterije pravičnosti. Če država tega ni sposobna storiti, govorimo o stanju državljanske vojne.« B. M. Zupančič, *Temeljni postulat prava*. Pravnik št. 8—10, str. 384—393, Ljubljana 1985, str. 393.

¹⁶ Opozoriti velja na razloček med sintagmama »delovati v imenu države« ter »delovati kot država«. Ves problem tiči v dejstvu, da omenjeni besedni zvezi ne označujeta iste stvari. Clani vlade (v najširšem pomenu) resda delujejo v imenu države, ni pa nam znano, da bi doslej kakšna vlada ravnala tudi kot država, tj. upoštevala interese vseh državljanov: kar se v resnici dogaja, je — kot nas je že neštetokrat poučila marksistična teorija — dominacija interesov tistih državljanov, ki sestavljajo izključujočo politično skupino dane družbe danega časa.

¹⁷ J. Lacan, *Etika psihoanalize*. Delavska enotnost, Ljubljana 1988, str. 317.

¹⁸ Prim. H. Kelsen, *Opšta teorija prava i države*. Beograd 1951, str. 35.

vičenega ravnanja (subjekta S2); sankcija ni usmerjena zoper stranki v sporu, temveč zoper spor kot tak — prav zato lahko realizira specifično pravno vrednoto, tj. pravičnost, zakaj le-ta meri na popolnost družbenih razmerij (katerih subjekti pa je kot taki ne zanimajo). V drugem primeru imamo opraviti s politično sankcijo, saj država (v vlogi zakonodajalca, sodnika in eksekutorja) ukinja ravnanje, ki ogroža prvenstveno njene interese. V tretji situaciji pa država uporabi prisilo zoper posameznika, ker je to po njenem mnenju v interesu njega samega (osebo A se npr. zapre v psihiatrično bolnico ne zaradi domnevne »nevarnosti za okolico« temveč zato, ker je »nevarna sama sebi« — morebitno nestrinjanje A-ja bi bilo tu seveda povsem irelevantno, saj se šteje, da gre za vprašanje, o katerem A ni zmožen odločiti); država ni potemtakem niti »tretji« niti stranka v strogem pomenu. Gre za paternalistično obarvano reakcijo zoper ravnanje, katerega realizacija škoduje v prvi vrsti samemu dejavniku, zato se tudi prisila izvrši v njegovem interesu.¹⁹

Odveč se zdi pripovedovati, da je vsaka od omenjenih oblik državne prisile primer *sui generis*, tako da se tudi vprašanje njene legitimnosti/upravičenosti zastavlja na različnih ravneh. Prav to pa se še kako pogosto pozablja. Spomnimo se le na grmenje »novokomponiranih« oblastnikov najnovejših balkanskih in srednjeevropskih držav ob skorajda vsaki resnejši nevarnosti političnega konflikta, ki bi utegnil ogroziti dano ravnotežje sil, in na grožnje z »uporabo vseh sredstev pravne države«. Vzemimo npr. sloviti spor med srbskimi uporniki in hrvaško vlado; ko gre za politične zahteve (in te so brez dvoma prvenstvene, vse ostalo nastopa večinoma kot sredstvo za njihovo doseganje), vlada prav gotovo ne more delovati kot »nezainteresirani in neprizadeti tretji«, takšno vlogo lahko prevzame le v okrožju konfliktov, nastalih zaradi neupravičenega poseganja enega pravnega subjekta v zakonsko priznano sfero interesov drugega subjekta. Strogo vzeto ima seveda vsak spor svojo politično in pravno razsežnost, le da se le-ti v njem razporejata v različnih količinah; v zgoraj omenjenem konfliktu pa je politična sestavina nedvomno v ospredju, zato srbski »politični delinkventi« sicer lahko delujejo nezakonito (če je govor o prepovedanem ravnanju), ne pa tudi protipravno, oblast pa po drugi strani sicer lahko zatre vstajo z zakonitimi sredstvi, vendar pa bi v njih le s težavo odkrili tudi morebitne pravne prvine, saj gre tu očitno za spopad dveh sil, ne pa za posredovanje »tretjega« med »drugima dvema«.

V tej zvezi kaže evocirati tudi Viskovićevo²⁰ tezo o relativnosti »reda in miru«: če je pravico moč realizirati le v pravu (pogoj pravnega reševanja sporov pa je »javni mir« oz. vzpostavitev organizirane premoči nad prebivalstvom), to še ne pomeni, da je »nered« nujno v nasprotju s kakršnokoli idejo pravice. Ker dani »red in mir« omogoča v prvi vrsti pozitivacijo tistega ideala pravice, ki ga sprejema/priznava vladajoča politično-pravna skupina in s tem onemogoča realizacijo ideala vladanih, se utegne zgoditi, da bodo slednji obstoječi »red in mir« občutili kot nekaj krivičnega, ponižujočega, nečloveškega, izkoriščevalskega itd. in zato raje izbrali »nered«, kar je pravzaprav drugo ime za javno izražen dvom v upravičenost monopolizacije fizične prisile s strani dane izključujoče skupine. Zato ne kaže vselej in brezpogojno poveličevati odsotnosti uporov politični oblasti,

¹⁹ Prim. J. G. Murphy, *Retribution, Justice, and Therapy*. D. Reidel, Dordrecht 1979, str. 159.

²⁰ N. Visković, *Pojam prava*. Logos, Split 1981, str. 140.

saj so le-ti ponavadi zgolj indic nesprejemljivih družbenih pogojev. Gre namreč za to, da vsi ne razmišljajo kot Goethe, ki je zapisal, da »je bolje, da ti storiyo krivico, kot pa da bi svet ostal brez zakona.«²¹ Zavedati se je namreč treba, da kritika veljavnega zakona še ne pomeni zavzemanja za odpravo zakona kot takega, temveč zahtevo po vzpostavitvi nekega drugega zakona, ki bi bil drugačna aplikacija vladajočega ideala pravice ali pa preprosto aplikacija druge/drugačne koncepcije pravice.

2. Kazen v rehabilitaciji — rehabilitacija v kazni

Povrnimo se zopet k vprašanju kazni. Dejstvo, da je ena njenih razsežnosti povezana z izzivanjem neugodja (obstajajo tudi negativne opredelitve kazni kot odvzema pravice, tj. »frustracije« določenega interesa, ki sicer uživa pravno varstvo), je nemalokrat razlog določenega nelagodja, ki lahko vodi v tri značilne »drže«:

- a) prizadevanje za odpravo kazni (oz. z njeno nadomestitvijo z nečim, kar bi bilo po svojem bistvu »povsem drugačno«);
- b) ohranitev kazni kot take ob hkratnem iskanju alternativ sedanjim oblikam oz., vulgarno rečeno, »isti moški spolni organ, a v drugi embalaži«;
- c) resignacija: kazen je nekakšno nujno zlo, ki ga je morda moč nekoliko omiliti (s »permisivno« kaznovalno politiko), nikakor pa ne odpraviti.

Ker se nobena država ni odrekla in se zaenkrat tudi ne namerava odreči kaznovanju prestopnikov (opaža se nasprotno težnja po širitvi polja normativnega urejanja, s tem pa seveda tudi množica ravnanj, vpisanih na mesto hipoteze za uporabo sankcije), je seveda povsem razumljivo, da se je najprej izvršil popravek na ravni cilja kaznovanja: »Kaznovanje je upravičeno, ker nam daje priložnost, da spremenimo prestopnike in s tem zmanjšamo število kaznivih dejanj.«²² Govor je torej o ideji rehabilitacije: v osebnosti prestopnika odkriti vzrok prestopka, ga odpraviti²³ v poteku zdravljenja/terapije ter na ta način ustvariti lojalnega državljana, čigar ravnanje ne bo več prišlo v navzkrižje z veljavnimi predpisi. Naj kar takoj izpostavimo ključni razloček med kaznijo in terapevtskim ukrepom: kazen je pravna posledica protipravnega ravnanja (tj. ravnanja, ki je neposredna kršitev določene kategorične obveznosti in eo ipso posredna kršitev hipotetične, splošne in abstraktne, obveznosti kot pomensko-logične sestavine pravne norme) v smislu njegove ukinitve (ukinja se kajpak ravnanje kot neupravičeno oviranje nekega drugega, upravičenega, ravnanja, s čimer se razreši sporno razmerje, katerega protagonisti ostajajo kot taki irelevantni). Rehabilitativni ukrep pa je reperkusija določene osebne struk-

²¹ Cit. po G. Radbruch, *Filozofija prava*. Nolit, Beograd 1980, str. 109.

²² Honderich, str. 88.

²³ Težko bi našli stališče, ki bi bolj nasprotovalo Freudovemu pojmovanju človeškega subjekta, ki vidi v človeku nekaj bistveno neprilagodljivega. Kot je poudaril J. A. Miller, je ravno s tem psihoanaliza na strani svobode, »saj nam, če si domišljamo, da je človeško bitje povsem prilagodljivo, ostane to, da skušamo na totalitaren način nadzirati njegovo okolje; tako si domišljamo, da bomo lahko oblikovali človeka. (...) Prav gotovo pa nas Freud ne navaja k temu, da bi zaupali komurkoli, ki teži k nadzorovani prilagoditvi človeškega bitja...« J. A. Miller, *Pot skozi Lacana*, v: *Gospodstvo, vzgoja, analiza*. DDU Univerzum, Ljubljana 1983, str. 20.

ture posameznika, ki postane relevanten ne zaradi tega ali onega (prepovedanega) ravnanja, temveč prav kot tak: v celoti svojih eksistencialnih določil. Kazen potemtakem meri na ukinitvev protipravnega ravnanja, terapevtski ukrep pa na odpravo njegovega vzroka. Od tod ni težko opozoriti na dve poglobitvi implikaciji ideala rehabilitacije obsojenih prestopnikov.

Predvsem ni težko v ozadju prepoznati analogije z medicinskim modelom, tj. z razmerjem med zdravnikom in bolnikom, pri čemer se kajpak takoj zastavi vprašanje njene umestnosti. Ali je torej prestopnik v istem subjektivnem položaju kot bolna oseba? V tej zvezi bi se bilo nemara koristno spomniti Canguilhemove²⁴ teze, da ločnice med normalnim in patološkim ni mogoče zarisati na podlagi znanstvenih meril, kar bi nadalje pomenilo, da opredelitev smotra medicine uhaja znanstvenemu diskurzu: »klic bolnika«, vklješčenega v spone bolečine/bolezni, ostaja odločilna referenčna točka. Ali bi lahko tudi v polju kriminalitete zaznali podoben »klic prestopnika«, ki naj bi se mu zatem odzval terapevt in prestopnika odredišil trpljenja na »senčni strani Zakona«? Zdi se, da se, da ne.²⁵ Za prestopnika namreč realizacija prestopka največkrat ni problem, temveč razrešitev določenega problema. Ne smemo pozabiti, da je privlačnost prestopka v veliki meri posledica dejstva da predstavlja pogosto povsem racionalno sredstvo za doseg določenega cilja (še zlasti, če se okolje nanj ne odziva z moralnimi sankcijami, verjetnost nastopa pravne sankcije pa je nizka). Če samo pomislimo, koliko stvari bi radi imeli, pa si jih ne moremo privoščiti, pa koliko ljudi, ki so nam neizmerno zopni in nam škodujejo na vse možne načine, bi se lahko enostavno in učinkovito znebili s pritiskom na sprožilac, je kar neverjetno, da je zločin tako redek pojav v vsakdanjem življenju. Prestopek zagotavlja — vsaj kratkoročno — precejšnjo korist ob neznatnih vlaganjih. Cesto je razburljiv ter tako ali drugače povezan z ugodjem/uživanjem. Zakaj le bi se prestopnik odpovedal svojemu življenjskemu slogu in prestopniško dejavnost nadomestil s praviloma slabo plačanim, utrudljivim in še neuglednim delom, monotonijo utečenega družinskega življenja itd.? Ker prestopniki svojega početja ne občutijo kot bolezn, je »pomoč« terapevta mogoče opreti le na podmeno, da prestopnik »pravzaprav« ne ve, kaj je v njegovem »pravem« interesu za razliko od vsevednega terapevta, ki se na te zadeve nasprotno dobro spozna in je zato legitimiran, da se v senci kaznovalnega posega pobriga za »pristno« dobrobit svojega »pacienta«. Pri tem pa se vzpostavi zanimiva struktura vzajemnih nesporazumov: država vidi v rehabilitaciji predvsem sredstvo kriminalne politike, sredstvo za zmanjšanje stopnje kriminalitete (in recidive), terapevtu gre razumljivo v prvi vrsti za vplivanje na psihološke spremenljivke osebnosti prestopnika (zrelost, prilagodljivost itd.), slednjemu pa za čimprejšnji odhod na prostost.

Navezava problematike rehabilitacije na vprašanje kazni nadalje nakazuje vdor religiozne terminologije na področje prava, še zlasti stališč o grehu in pokori. Kot opozarja Merle²⁶ v svojem pregledu pojmovanij kazni v različnih zgodovinskih obdobjih, je bilo v Franciji za časa Ancien Régime še mogoče zaznati jasno razliko med pokoro, ki se odvija v okviru dualnega razmerja med vernikom in Bogom (ob morebitni asistenci duhovnika), ter kaznijo kot »opération publique de police sociale«, ki naj z odvrčanjem potencialnih prestopnikov pred »passage à l'acte« varuje

²⁴ Prim. G. Canguilhem, *Le normal et le pathologique*. PUF, Paris 1966, str. 153.

²⁵ Podobno Cusson 1983, str. 64—68.

²⁶ Prim. R. Merle, *La pénitence et la peine*, Cerf-Cujas, Paris 1985, str. 69 in dalje.

javni red. Kasneje pa se je razdalja med pokoro kot svojevrstno notranjo rektifikacijo grešnika in kaznijo vse bolj krajšala, besednjak kazenskega prava pa se je vse bolj polnil z izrazi kot »kesanje«, »poboljšanje«, »sprememba« itd. Seveda ni nič napačnega, če se obsojenec med prestajanjem kazni odloči, da bo odslej ravnal v skladu z zakonom, vendar pa duhovna prenova prestopnika ne more biti poglavitna funkcija kazni. Rehabilitacijo je sicer mogoče vključiti v strukturo izvrševanja kazni, ne more pa biti njen razlog ali merilo za določitev njenega obsega, prav tako pa ni moč z njo dokazati upravičenosti kaznovalne prakse (ali pa, po drugi strani, le-to kritizirati, če se denimo izkaže, da zapor nikogar ne poboljša). Kristusova religija se naslavlja na posameznika v njegovem notranjem življenju, s pravnega zornega kota pa so zanimiva zgolj zunanja razmerja med ljudmi oziroma njihovo efektivno ravnanje (ne pa oni sami kot taki). Pravno relevantna so tako le ravnanja, ki izzovejo opazljive učinke, »mišljenjski delikt« v strogem pomenu je pravzaprav nemogoč, ne zaradi morebitne strpnosti zakonodajalca, temveč zato, ker lahko le Bog (če obstaja) oz. Nadjaz (Freud je pokazal, da obstaja) spremljata dogajanja v posameznikovi duši. Homo iuridicus se namreč ne zavzema za popolnost ljudi, ampak za popolnost njihovih medsebojnih odnosov. Vse to pa seveda ne pomeni, da je mogoče določiti pravno-vrednostni predznak določenega ravnanja zgolj na podlagi njegovega zunanjega, »behaviorističnega« videza. Ni namreč dovolj vedeti da je npr. A z izidom svojega ravnanja povzročil določeno posledico (denimo, smrt druge osebe), poznati je potrebno tudi A-jevo kognitivno in volitivno stališče do relevantne posledice, nič manj pa ni pomembno, s čim lahko A utemelji/upraviči svoje ravnanje pred »tretjim«. Prav tako se je treba vprašati, ali je A sploh lahko naslovnik prave obveznosti: je zanj mogoče domnevati, da je sposoben dojeti njen pomen na »ilokucijski« (DA mu je zapovedano) in »lokucijski« (KAJ mu je zapovedano) ravni ter tudi ravnati skladno z zahtevanim ravnanjem. Vse to — pa kajpak še sklop okoliščin (dojet iz perspektive delujočega), v katerem se ravnanje odigra — je treba upoštevati pri določanju njegovega vrednostnega predznaka. Vendar pa ostaja ravnanje tisto, zaradi česar je treba raziskati vse ostale spremenljivke, medtem ko je pri t.i. rehabilitativnem ukrepu ravnanje zgolj ena izmed (simpaticičnih) podrobnosti, ki se jih upošteva pri zdravljenju posameznega prestopnika.

3. Kazen v pravici — pravica v kazni

Kritiki kazni pogosto pozabljajo na njeno mesto v strukturi pravne norme, tj. na njeno razmerje do drugih logično-pomenskih sestavin pravne norme, zlasti pravice in dolžnosti pravnih subjektov. Tu bi bilo morda treba najprej opozoriti na različno vlogo sankcije v polju morale in prava. Ne gre namreč le za to, da moralna sankcija ni vezana na prisilo, temveč se razteza v raznoterih modusih neodobravanja, oziroma da so jo upravičeni aplicirati vsi pripadniki danega moralnega občestva, medtem ko ostaja izvršitev pravne sankcije v pristojnosti državnih organov. V polju morale neko ravnanje ni slabo zato, ker ga drugi obsojajo, ampak se slednji ob njem spotikajo, ker pač menijo, da je slabo (takšno pa je zato, ker

je v nasprotju z določeno obveznostjo danega moralnega reda). Najprej torej obstaja prepovedanost določenega ravnanja, nanjo pa se potem veže možnost sankcioniranja, ki je dano vsem članom dane moralne skupnosti. Na pravnem področju pa se določeno pozitivno vrednoteno ravnanje (npr. spoštovanje življenja druge osebe) ne zapove neposredno, temveč posredno s prepovedjo njegovega vrednostnega nasprotja (tj. naklepnega odvzema življenja). Določeno ravnanje pa se prepove na ta način, da se ga umesti na mesto hipoteze dolžne intervencije državnega organa. Nista torej potrebni dve normi: primarna, ki bi se naslavljala na pravni subjekt (in mu nalaga obveznost ravnati na določen način), in sekundarna, ki bi od državnih organov terjala posredovanje v primeru zaznane kršitve. Pravnim subjektom je zapovedano ravnanje x (oziroma, kar pomeni isto, prepovedana opustitev ravnanja x), če je odsotnost ravnanja x pogoj dolžne intervencije državnega organa. Prav tako jim je prepovedano ravnanje y (se pravi, zapovedana opustitev y), če predstavlja pristojnost y realizacijo hipoteze za dolžno odreditev in izvršitev sankcije.

Pravna pravica subjekta A, da ravna na način x, zatorej vselej implicira pravno dolžnost subjekta B, da s svojim ravnanjem ne onemogoči/ovira ravnanja x, prav tako pa tudi dolžnost organa C, da s svojim ravnanjem ukine vsako neupravičeno motenje ravnanja x s strani B-ja. To je temeljni scenarij pravne norme, izpisan seveda v modusu najstva. Imeti pravico do ravnanja x pomeni, da je vzpostavljeno pravno varstvo interesa, ki ga je moč zasledovati s tovrstnim ravnanjem; to seveda ne pomeni, da bo varovani interes vselej mogoče realizirati, pomeni pa, da mora vsako neupravičeno onemogočanje ravnanja x spremljati poseg »tretjega«, državnega organa. Ali bi namreč lahko trdili, da imamo pravico ravnati na način x, če drugi ne bi bili dolžni, da nas pri tem ne motijo? Ali bi nadalje lahko rekli, da imajo drugi takšno dolžnost, če nje kršitev ne bi bila hipoteza dolžne intervencije državnega organa? Vidimo torej, da sankcija ni nekaj drugotnega, kar bi se iz nekega drugega časa lepilo na korelativno dvojico pravica-dolžnost. Sankcija je ireduktibilno povezana s pojmom pravice, kot je le-ta mišljiva le v odnosu do dolžnosti drugega subjekta. Potemtakem ni potrebno izumljati neke posebne legitimacijske opore za sankcijo, ki bi bila bistveno drugačna od utemeljevanja upravičenosti (vz)postavlitve določene pravice: če se najde kakšna prijazna beseda, ko je treba razložiti umestnost pravne zaščite določenega interesa (pravnih subjektov), potem se s tem poje hvalnica tudi sankciji, ki ni sredstvo za zaščito pravice, temveč je implicirana že v sami pravici kot del tistega, kar konstituira njen pomen v očeh samih pravnih subjektov.

Kazen potemtakem ni afunkcionalni nameček v sicer funkcionalno urejenem polju družbe, iracionalni priveseček na racionalno oblikovanem družbenem telesu, nekakšen spodrseljaj v strukturi, kamenček, ki moti utečeno delovanje zapletenega družbenega kolesja itd. »Problem« kazni ni v njeni disfunkcionalnosti, temveč — četudi se nemara sliši nekoliko paradoksalno — v njeni multifunkcionalnosti. Čeravno je kazen kot pravna bitnost mišljiva zgolj kot sredstvo v razmerju do specifično pravne ideje, tj. določenega pravičnostnega ideala, pa po drugi strani sproža tudi niz koristnih učinkov. Kazen se torej ne vpisuje le v funkcijo retribucije, vzajemnosti, reparacije, jamstva učinkovitosti veljavnih predpisov itd.,

marveč deluje tudi odvrtaevalno, onemogoči prestopnika (vsaj v času njenega prestajanja), preprečuje maščevanje ter rehabilitira (resda v omejenem obsegu, a vendarle).

Ce je kazen pravična, se ni treba nadalje spraševati, ali je tudi legitimna, zakaj povsem nepotrebno bi bilo upravičevati ideal pravice, ki je že kot taka določena vrednota. V sleherni družbeni skupnosti pravzaprav naletimo na določeno število kaznivih dejanj (sama kaznivost je seveda zgodovinska kategorija), kazenskih sankcij (v raznoterih pojavnih izoblikovanostih), pa tudi težnjo, da bi bila kazen »zaslužena«, da bi torej vrednostno ustrezala zločinu. V tej zvezi je sicer treba priznati, da popolna izravnava nekega prestopka in kazni seveda ni možna, vendar pa bi jo bilo tudi absurdno zahtevati, saj je — kot poudarja tudi Hegel²⁷ — sam um tisti, ki priznava omenjeno okrožje, ki ga naseljujejo naključje, protislovje in privid, zato si ga ne prizadeva odpraviti v absolutnem smislu. Pač pa je seveda treba vztrajati pri zahtevi, naj bo kazen v čim večji meri vrednostno sorazmerna prestopku, pri čemer pa bržčas ni odveč podčrtati, da je »specifična teža« obeh relevantnih prvin družbeno in zgodovinsko pogojena in zato relativna.

Zoran Kanduč

²⁷ Prim. G. W. F. Hegel, Osnovne črte filozofije prava. V. Masleša, Zagreb 1964, str. 182.

MISLITI KONSERVATIVNO

»V vseh časih obstajajo spletkarji in samoljubneži, revolucionarji pa obstajajo šele sto petdeset let.«

(Augustin Cochin, *La Révolution et la libre pensée*)

»Potem, ko sem prebral spisek oseb, izvoljenih v Tiers Etat, in njihove opise, se mi nič, kar so storili zatem, ni več zdelo presenetljivo.«

(Edmund Burke, *Reflections on revolution in France*)

Citata, izbrana za moto, ne napovedujeta neposredno poskusa mišljenja revolucionarne dejavnosti. Orisujeta prej vprašanje, s katerim se je soočil konservativizem ob nastopu francoske revolucije kot pojma novodobne revolucije in ki ga je bil prisiljen misliti in proti njemu argumentirano nastopiti. Tako se konservativizem v izdelani obliki pojavi šele ob nastopu francoske revolucije v osebi in idejah Edmunda Burka. Prej v taki obliki pač še ni bil potreben.

Naša teza pa je tale: lacanovsko lahko zatrdimo, da sta francoska revolucija kot pojav in lik revolucionarja — z njegovim delovanjem in načinom samorazumevanja, ki ga je ustvarila revolucija — proizvedla simptom. Kot taka pa je seveda nujno spregledala celotno razsežnost fantazme. Tisto, kar konservativci branijo proti njej, je torej prav razsežnost fantazme, po čemer so, v nasprotju z modernizmom revolucije, postmoderni. Zanima nas torej, kako konservativci kritizirajo francosko revolucijo, kako proti simptomu afirmirajo razsežnost fantazme. Seveda pa nas zanimajo samo liberalni konservativni kritiki.

KONSERVATIVIZEM, LIBERALIZEM, IN DEMOKRACIJA

Minimalna opredelitev konservativizma, za razliko od revolucionarne demokratične ideologije, bi se glasila, da je to ideologija oz. politična misel, ki zagovarja idejo počasne in naravne politične evolucije in dolžnost ohraniti najboljše v politični ureditvi, značilno zanj pa je globoko nezaupanje v zmogljivosti človeškega uma, da bi načrtoval in zgradil idealno družbo. Nastal je v poznem 18. stoletju, ko je postalo nujno izpostaviti argu-

mente proti evropskim racionalističnim mislecom in utopičnim državam, za katere so ti upali, da jih bodo zgradili ter radikalnim silam, ki jih je prinesla s sabo francoska revolucija. Tako pojem opredeljuje Penguinov politični slovar in za naš začetek naj ta minimalna opredelitev zadostuje.

In res je francoska revolucija postala pojem, primer, zgled in referenčna točka za njene zagovornike in nasprotnike, nekaj, kar je treba ohraniti, nadaljevati, radikalizirati in celo ponoviti ali pa, za nasprotni tabor, zavrniti ali na vsak način preprečiti. Kljub temu, da ni bila prva, predhodili sta ji pač angleška in ameriška, je postala vzor in oporna točka za vse naslednje revolucije.

To so zgodovinska dejstva, v odgovoru na vprašanje, zakaj je bilo temu tako, pa se mnenja že precej razhajajo. O francoski revoluciji so v obtoku najrazličnejše teorije, od tega, da je postala univerzalna zaradi svojega demokratičnega značaja, da je uvedla demokratično politiko kot usodo narodov, da je bila model meščanske revolucije, da je uvedla politiko, demokratično politiko kot posebno sfero oblasti, da je mesto oblasti izpraznila ter da je bila produkt in nujna posledica razsvetljenskega gibanja, ki je že izvedlo preobrat v sferi misli, revolucija pa je bila potem nadaljevanje tega preobrata v sferi politike in družbe, da je bila torej kot taka izrazito moderen projekt, po drugi strani naj bi zopet vzpostavila družbo, temelječo na človekovih pravicah ter enakosti, svobodi in bratstvu, izpeljala naj bi torej ideal družbene enakosti.

Prav tako pa je bila francoska revolucija nova po ideji, da je mogoče družbo ustvariti po nekem načrtu, na osnovi neke ideje, projekta, ki se povsem razlikuje tako od vseh prejšnjih projektov, kot tudi od tedanje družbene ureditve same, ki jo je videla kot krivično, svoj projekt pa je utemeljevala na načelu pravičnosti. In ne le projekt, tudi njegovo izvedbo, kajti cilj je bil tako plemenit, da je bilo dovoljeno uporabiti pač vsa sredstva.

Torej je kritika imela kar precej dela. A obenem to le ni bilo tako težavno. Demokracija, ki se je vila na zastavi francoske revolucije, v politični misli nikoli ni bila enoznačen, predvsem pa ne star pojem. Večina zgodnjih modernih političnih mislecev, ki so bili dosledni liberalci, tam od Locka naprej, je bila daleč od tega, da bi bili demokrati. In tudi precej pozneje, ko je demokracija postala dnevna tema in celo že razširjena oblika družbene ureditve, veliki liberalni misleci nikoli niso bili pripravljeni brezrezervno pristati na demokracijo. Z de Tocquevillom in J. S. Millom kot sicer velikima zagovornikoma demokracije se namreč pojavijo najresnejše bojzani pred tiranijo večine, katere nevarnost nujno prinaša s seboj vzpostavitev demokracije. Tiste ureditve, ki se danes npr. imenujejo liberalne demokracije, potrebujejo cel kup varovalnih mehanizmov, od predstavniškega parlamentarnega sistema vladavine, do ločitve sfer oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno, pa tja do vrste nevoljenih upravnih mehanizmov neodvisnega statusa, vključno z nevoljenim in neodvisnim sodstvom, če naj bodo odgovor na bojzani, ki sta jih izrazila J. S. Mill in de Tocqueville. Tej tendenci bi se dalo slediti skozi tradicijo liberalne misli do današnjih dni, a naj na tem mestu ta opomba zadostuje. Vrnimo se h kritiki francoske revolucije.

BURKE IN MASTNAK

Malo je teorij oziroma političnih ideologij, ki so tako tesno vezane na delo enega samega človeka, kot v primeru ideologije konservativizma in Edmunda Burka. Francoska revolucija pa je bila seveda povod za to, da je Burke napisal manifest konservativizma.

Dvestota obletnica francoske revolucije je tako v Franciji kot v mednarodni javnosti spodbudila živahno razpravo o proslavljanem dogodku. Kot je bila razprava o francoski revoluciji v takratni Angliji priložnost za najobsežnejšo razpravo o temeljih političnega sistema, tako je zdaj postala tudi v Franciji. Zamik gre pripisati burni in spremenljivi usodi, ki jo je njena dediščina, ali pa vsaj tisto, kar se je dojemalo kot njena dediščina, npr. uveljavitev človekovih pravic, doživljala skoraj vse do danes. Upoštevati moramo, da se je proti tej dediščini človekovih pravic tja do konca druge svetovne vojne nastopalo s protiliberalnih avtoritarnih pozicij. Tej proslavi dvestote obletnice pa se je natanko v istem letu pridružil še en, z njo precej tesno povezan dogodek, namreč propad državnih ureditev, ki so temeljile na revolucijah, ki so se imele za dedinje francoske revolucije, torej komunističnih revolucijah. Konservativna kritika oziroma radikalna postavitev pod vprašaj francoske revolucije v sami Franciji in pa propad komunizma sta bila tako nujna notranja pogoja drug drugega, obenem pa ju je lahko proizvedla šele postmoderna, katere sestavni del sta.

Prav ta radikalna postavitev pod vprašaj skozi pregled konservativnih kritik je v prvi vrsti delo F. Fureta. Oče konservativizma pa seveda ostaja Burke. Pri povzemanju temeljnih tez njegove kritike se bomo oprli na izredno študijo Tomaža Mastnaka.

Burke revolucionarjem zabrusi, da so morda res izvedli revolucijo, niso pa izpeljali reformacije, morda so sicer spodkopali monarhijo, a niso dosegli svobode. Revolucija je zanj tiranska oblika demokracije. Burke sam ni demokrat — demokracija po njegovem kaj lahko vodi v zlo, nepravilnosti in lahkomiselnosti. Zato zagovarja monarhijo, ki je stabilnejša od republike in demokracije, prav tako pa tudi pravičnejša. Še kako se torej zaveda meja demokracije, prav tako pa je skeptičen tudi do razuma, do njegove vloge v uveljavljanju družbenih projektov in do pretiranega zaupanja vanj, skratka do razsvetljenškega gesla »poslužuj se svojega lastnega razuma«. Burke se razsvetljenstvu upre in zagovarja vlogo predsodkov. V političnih pamfletih sicer vedno kliče k razumu, a prav razumni razmislek mu pove, da sta individualni razum in z njim vloga razuma v družbenem življenju dokaj omejena. Ljudje po njem živijo v predsodkih, predsodki so kolektivni um družbe. Tako lahko racionalizem postavi nasproti univerzalizmu razsvetljenstva, ko trdi, da se racionalno ne da v politiki uveljaviti ničesar univerzalnega. Zaveda se nujne pomanjkljivosti vsakega ukrepa in zato zagovarja manj popolne, a izvedljive in zato zaželenе ukrepe. Revolucija je zanj vladavina absolutno svobodnega intelekta, ki je sovražna družbi, ker hoče v njej uveljaviti abstraktne in namišljene popolne rešitve, ki pa vodijo v zlo.

Revolucija hoče uvesti pravice, obenem pa odpravlja svobodo. Ne zagotovi niti pravne varnosti življenja in lastnine, niti svobodnega razpolaganja s svojo osebo, niti svobodnega izražanja o javnih zadevah.

Imaginarne pravice, ki so postavljene izven družbe, postavi na mesto dejanske zaščite svobode. In revolucijo so seveda zakuhali filozofi, razsvetljenski filozofi. Burke se zaveda, da se jim je treba postaviti po robu in — prav v tem je njegov največji domet — to stori z njihovimi lastnimi sredstvi. Diskurz pravic naveže nazaj na svobodo, na družbeno svobodo.

Vsem nam je seveda znan levičarski maneuver: ko njihovi ideologi, ko njihova ideologija obnemore pred močjo nasprotnikovih konservativnih argumentov, ugotovijo, da bi bilo konservativne argumente potrebno iztrgati nasprotnikovemu diskurzu. Burke pa tu stori ravno obratno — in kot kaže zgodovina politične ideologije, ki jo je ustvaril, to stori nadvse uspešno. Burke tako stopi izven republikanske tradicije in porazi razsvetljenstvo na njegovem lastnem terenu, na terenu javnega mnenja, ki mu sam pripisuje tako velik pomen. Prav javno mnenje mu pomeni tako temelj vlade kot tudi političnega telesa, ki ga razume kot simbolno stavbo. Na javno mnenje mora po njegovem previdna vlada najbolj paziti.

Morda ni odveč na tem mestu spomniti, da je prav Burke utemeljitelj bestsellerskega političnega pamfleta, da je prav on s svojim utemeljitvenim delom, ki je sprožilo polemično kontroverzno z neverjetno široko udeležbo in širokim krogom bralstva, odprl neko polje v jeziku, znotraj katerega se je sploh šele lahko artikularni diskurz demokratične politične razprave. Angleški jezik je bil dotlej strogo hierarhiziran, pogovorni jezik političnih kategorij ni premogel, intelektualni jezik pa je bil za javnost strogo zaprt. Tako sta morala s Painom kot glavnim nasprotnikom v revolucijski kontroverzi politični jezik javnega mnenja šele ustvariti.

Vrnimo se k Burkovi politični teoriji. Družbena ureditev pri Burku predhodi človeškemu intelektu, namenjena je zaščiti svobode, materializirana pa je v institucijah in v manirah — načinih vedenja in življenja. Oboje je tudi način, kako je preteklost navzoča v sedanjosti. Preteklosti je treba ostati zvest in jo ohraniti, saj tvori jedro naše sedanjosti — v tem je bistvo konservativizma — spremeniti, reformirati, pa je treba tisto, kar je pač treba prilagoditi času.

Burke trdi, da si svobodo zaslužijo vsi ljudje, ki si je želijo. Svoboda človeškemu rodu pripada z rojstvom, je naša dediščina, torej lastnina. Torej ne le, da Burke utemelji svobodo na lastnini, utemelji jo kot lastnino. In človeškemu rodu jo je lahko dal samo Bog, tako kot je ustvaril tudi civilno družbo.

V sam temelj družbe pa Burke postavi manire — vedenje, način obnašanja, življenja, katerih primer mu je viteštvo in njegov odnos do žensk, dvorska ljubezen, bi lahko rekli, za njen privilegirani objekt pa postavi kraljico. Z drugimi besedami bi lahko rekli: odnos do objekta postavi za temelj družbe kot simbolne tvorbe, ki jo razume kot preteklost, navzočo v sedanjosti, prav iz te točke tradiciji zavezane ureditve pa tudi sam izreka svojo teorijo.

In še nekaj nastavkov za Burkovo teorijo jakobinstva: očita jim tako njihovo neprestano delovanje, kot tudi to, kar jih pri njem žene, pa tudi njihove cilje. Ker preveč neprestano delujejo, si nimajo časa odahnuti in v miru premisliti svojih dejanj in njihovih učinkov. In ker ne znajo krotiti svojega duha, ne morejo biti svobodni, okove jim kujejo

njihove strasti. O njihovih ciljih in načrtih pa meni, da je načrte treba delati za ljudi, ni pa si mogoče zamisliti, da bi lahko delali ljudi in z načrti zavezovali naravo. To pa je vsekakor ena od točk, na katere se bomo še navezali.

Burke tako konstruira neko točko pogleda, ki motri družbo — takšna je nedvomno vloga monarha. Ta pa mu obenem pomaga vzpostaviti neko drugo točko, s katere se opazuje današnja družba in njena ureditev. To pa je prav točka pogleda naših prednikov, ki so vzpostavljali to ureditev. Točka, s katere Burke želi, da ga Drugi vidi v obliki, v kakršni mu ugaja, da ga vidi, je prav točka pogleda njegovih prednikov, »naših pradedov«. Ta točka pogleda pa se v psihoanalitični teoriji imenuje simbolna identifikacija, drugo ime zanjo pa je Ideal Jaza. Način, kako konstruira to točko pogleda, to vlogo »naših pradedov«, je prav strogo homologen Freudovemu, ko uvaja koncept Ideala Jaza. Pri Freudu gre namreč prav za usedline starševskih identifikacij, identifikacij s starši in drugimi predstavniki avtoritete. Burkov družbeni univerzum je torej simbolno prešit in stabilen, saj se uravnava glede na zunanjo točko pogleda, simbolno instanco.

Ko govorimo o Edmundu Burku, pa seveda ne smemo pozabiti, da ni le napadal francoske revolucije, ampak tudi branil ameriške kolonije v spopadu z britansko krono. In kot član parlamenta, v katerem je deloval večji del svojega življenja, napisal slovito in pogosto objavljano pismo svojim volilcem v Bristolu, v katerem jim razlaga, da je njihova vloga kot volilcev, da izberejo najboljšega kandidata na volitvah, potem pa ga pustijo pri miru. Kar zastopnik oziroma poslanec dolguje volilcem, je njegova najboljša presoja, ne pa poslušnost. Burke sam pač ni nameraval biti nika-kršen delegat.

GUIZOT IN TOCQUEVILLE

Guizot kot eden najpomembnejših francoskih zgodovinarjev, ki je napisal med drugim zgodovino Francije, je bil eden od Tocquevillovih virov. Tudi on razume zgodovino skozi odnos med civilno družbo in institucijami, državo, a je, za razliko od Tocquevilla, pristaš revolucije in meni, da je uspela ustvariti svobodo. Prav tako je liberal, a ni plemič, zato ima tudi precej drugačen odnos do plemstva. Francosko plemstvo po njem ni bilo sposobno ustvariti trajnih institucij, zato je v spopadu s tretjim stanom propadlo. V Angliji pa je šlo za povsem drugačen razvoj, razvili sta se dve družbeni sili: aristokracija, ki je imela svojo kolektivno organizacijo v baronih in na drugi strani kralj in monarhija, dvor. Iz njunega boja so izšle listine kot začetek javnega prava in institucije, torej svobodna vlada.

Tocquevilova teorija pa se loteva drugega pobočja revolucijskega procesa. Njegova osnovna trditev je, da med starim režimom, ancien régime, in revolucijo, ni bilo preloma, ampak je šlo za kontinuiteto, za nadaljevanje ancien régime, le z drugimi sredstvi. Prelom je bil le iluzija revolucionarjev, kar so počeli, pa je bilo nadaljevanje centralizacije in birokratizacije, skratka modernizacije, ki jo je začel in sprožil že stari režim. Le da so ta proces prignali do nezaželenih razsežnosti. Modernizacijo je začel, in jo bil tudi sposoben izpeljati, že stari režim.

Revolucija s tega stališča ni bila potrebna — in tu se skriva njegovo konservativno stališče —, bila pa je posledica dejstva, da je bil stari režim v tej modernizaciji preveč radikalen. Ni bil torej ravno konservativen, pretiraval je z modernizacijo in tako razpustil staro družbeno vez, na njenem mestu pa pustil prazen prostor, ki so ga s svojo ideologijo zasedli filozofi. Plemstvu, na katerega se je deklarativno še vedno opiral, je v vse večji meri odvzemal tako ekonomska sredstva, kot tudi politično moč. Družbena vez — vztrajal je namreč pri starem sistemu — ni imela realne podlage, ni ustrezala njegovemu realnemu delovanju. Enako pa tudi družbena vez, ki so jo vzpostavili revolucionarji, ni ustrezala njegovemu realnemu delovanju. Enako pa tudi družbena vez, ki so jo vzpostavili revolucionarji, ni ustrezala njihovemu delovanju — delovali so v isti smeri modernizacije, a z zavestjo preloma.

Problem se Tocquevillu postavlja na drugi ravni, na ravni odnosa med civilno družbo in državo. Demokracijo navdušeno pozdravlja kot nujen napredek, vendar pa se še kako zaveda tudi njenih meja in pasti, predvsem tega, da se kaj lahko prelevi v »tiranijo večine«. Žaluje za starim sistemom in njegovo aristokratsko regulacijo, obenem pa se zavzema za nekaj, kar naj bi ta aristokratski moment ohranilo: čimvečja neodvisnost civilne družbe, ki naj s svojo svobodno dejavnostjo dogajanje v družbi regulira. Prav proti civilni družbi pa so se revolucionarji pregrešili. Tocqueville v najzlahtnejši liberalni tradiciji zoperstavlja *svobodo in demokracijo*. Revolucija je prinesla demokracijo, ni pa omogočila svobode. Literati in filozofi so zanj nadomestek vladajočih, ko je vladajoči aristokratski razred začel izginjati. Aristokracije ni več. Revolucionarski cilj pa je demokratski despotizem, kot so ga razvili že fiziokrati. Tudi na ekonomski ravni ugotovi, da je pred revolucijo v Franciji šlo za ekonomski razcvet in nikakor ne za propad, kar naj bi opravičilo revolucijo ali jo vsaj pomagalo pojasniti. In tu se skriva ena od klic *protimodernosti* revolucije. Revolucija 1787, ki je uvedla voljene skupščine, je zanj znamenje družbenega preloma. Stari režim je bil že mrtev, popustil je moderniziranju, revolucija ga je ubila le v duhovih. Revolucionarji so podtaknili enakost namesto svobode. Tudi Lefebvre je npr. kasneje opozoril na močne protikapitalistične elemente uporov francoskih kmetov.

Tocqueville tako premakne analizo revolucije z ravni akterjev, z ravni njihovega samorazumevanja, ki je kot zgodovinski interpretacijski model obveljalo od njenih časov pa vse do danes. Družba se po njegovem mnenju demokratizira že pred revolucijo. Ta pravzaprav najbrž sploh ne bi bila potrebna. Z revolucionarsko ideologijo pa se je Tocqueville hotel ukvarjati v svoji drugi knjigi *L'Ancien Régime*. A ta je ostala zgolj v osnutku. Tako sta dinamika te ideologije in pa brezobzirni lik revolucionarja, ki pri svojem delovanju ne izbira sredstev, ostala zanj skrivnost in veliko vprašanje.

COCHIN IN FURET

Burke torej francosko revolucijo vsestransko kritizira, Tocqueville pa jo razkriva kot zgodovinar, a ne raziše njene ideologije. Augustin Cochin pa se je je lotil prav na ravni njene govorice. Je tipičen protirevolu-

cionar, revolucijo sovraži (kot tudi Burke), a jo hoče razumeti. Burke postavlja revoluciji naproti svojo mogočno teorijo, razume jo iz okvira svoje teorije in ta mu seveda izpade kot grozljiv odklon. Dojema jo kot sodobnik, zato se angažira proti njej. Cochin pa o revoluciji piše na začetku tega stoletja, je sicer katoliško konservativen, predvsem pa nostalgično zazrt v čas pred revolucijo. Zato jo hoče razumeti kot opomin. In prav on je tisti, ki ima zelo sodoben občutek za prisile govorice, prav on jo razume na ravni njenega diskurza. Zanima ga predvsem lik akterja revolucije, ne kot posameznik, ampak kot splošni družbeni model, prav to, kar je Tocquevillu ostalo skrivnost.

Ugotavlja, da gre pri prehodu iz predrevolucijske dobe v čas revolucije predvsem za prelom v jeziku. Sem umesti svojo analizo, veže pa jo na pomanjkanje zastopniškega volilnega sistema. Prav takrat je namreč prišlo do reforme volilne zakonodaje, ki pa je bila polovičarska in ni uvedla tekmovanja med kandidati. In na to manjkajoče mesto političnega tekmovanja (predviden je bil namreč le po en kandidat) vdre bojevita revolucijska ideologija, ki pa mora svoj boj proti sovražnikom, ker ob volitvah ni mesta za tekmovanje, izbojevati po njih.

Cochin očita Tainu, nemu od znanih kritikov revolucije, da je v skladu s svojo deterministično teorijo zvedel revolucijo na individualno psihologijo jakobincev, revolucionarjev, njega pa zanima prav njihova govorica, njeni mehanizmi in prisile — diskurz.

Zanima ga njihov kolektivni fanatizem, njihov duh. Kaj je bila fikcija, iluzija, potrebna za njihovo delovanje, kaj je jakobince omogočilo?

Njegov odgovor: jakobinstvo je »mišljenjska družba«, ne v pomenu družine, ampak prav družbe kot sociološke kategorije. Ta se je v Franciji razširila v drugi polovici 18. stoletja. Ustvarili pa so jo filozofi, ki so za revolucijo tudi krivi. Tu se z Burkom povsem strinjata. Izvor te mišljenske družbe je nepolitičen. Cilj izražanja v mišljenski družbi je konsenz, skupno mnenje. Prav tako kot Burke napada individualizem subjektov, ločenih od družbe. Moderni človek je zanj jetnik ideološke iluzije družbenega, na pojem družbe so prenesene človekove imaginarne predstave, kot pravi z aluzijo na Feuerbacha. Jakobinci simbolično zastopajo ljudstvo, pogoj in edino možno okolje tega pa so posredne volitve ali tekoimenovana neposreda demokracija. To je seveda problem, ki izhaja iz aporij Rousseaujeve teorije, po kateri ljudske suverenosti ni mogoče zastopati.

Za tem mehanizmom, v senci ljudstva, stoji »stroj«, stroj govorice. Ta družba ni mislila, je govorila. Sama francoska revolucija mu pomeni nastop obdobja ideologije. Revolucionarji so produkti, anonimna oligarhija. V sleherni »čisti« demokracijski oblasti, pravi, obstaja skrita oligarhija, ki je v nasprotju z načeli te oblasti in nujno potrebna za njeno delovanje.

Konsenz je razširjen na družbo in vlada nad državo — to zmore le oligarhija. V terorju jakobinstva nadomesti hkrati civilno družbo in državo. To je matrica totalitarizma. Ideologija egalitarizma v času volitev ponudi izginulo družbeno vez, ki je prejšnji režim ni bil več zmožen vzdrževati, a ta nova ideologija v sebi že vsebuje mehanizem izbire »čistih«, pravih revolucionarjev, in seveda tudi izločanje nasprotnikov.

Zanjo je značilna ideološka izključitev. Na vprašanje o vzrokih ideologije egalitarizma pa Cochin ne odgovori. Posebej zanimiva pa je tale Cochinova ugotovitev: nacija ni govorila, nekdo drug je govoril zanjo.

Prav tako Cochin razvije pojem »čiste demokracije«, demokracije brez neposrednih volitev, kjer zastopstvo ni mogoče, ljudstva ni mogoče zastopati. Prav zato so bile, pa čeprav zveni na prvi pogled paradokсно, v revoluciji svoboščine odpravljene prav zato, ker je ljudstvo vladalo. Ker je bilo družbo treba sestaviti na novo, je bilo treba poiskati tudi njene sovražnike. »Stroj« je absolutni gospodar dogajanja. Cochin zaključuje eno od analiz s prepričanjem, da bo odgovor na fenomen francoske revolucije sociologija demokratskega fenomena.

Furet pa se vpraša: Zakaj so Francozi izumili to govorico? To govorico obravnava na ravni analize diskurza, na ravni imaginarija njene ideologije. Označi je kot kolektivno blodnjo o oblasti, v notranjost te blodnje pa, kolikor je tudi v psihoanalizi blodnja vedno *psihotična* tvorba, temelječa na neki preganjavici, Furet umesti revolucionarni teror in preganjanja nasprotnikov, ki si jih je umišljala revolucija, najprej v podobi aristokratske zarote, pozneje pa jih je izbirala tudi izmed samih sebe. To tezo Furet pridruži tistemu, kar imenuje paradoks čiste demokracije, ki izvira prav iz principiелne nemožnosti zastopanja ljudstva. Ker se ljudstva ne da in ne sme zastopati, je vsakdo, ki se razglašal za zastopnika volje ljudstva, s tem že kriv zločina nad njim in tako proglašen za izdajalca revolucije. Revolucija tako zahteva kot prepoveduje in kaznuje zastopanje ljudstva.

Furet v zvezi s tem govori o razcepljenosti diskurza — hotenje, hlepenje po oblasti se skriva za uveljavljanjem vrednot. Tu navaja tudi Brissota, enega od glavnih akterjev in govornikov revolucije: »Bojim se, da nas ne bi izdali.« Omenjeni citat najlepše ponazarja željo revolucionarjev, njihov vpis kot subjektov želje v govorico, saj je znano, da Lacan prav ta ekspletivni ne označi za element, skozi katerega se najpogosteje izraža subjekt nezavednega. Revolucionarji se torej pač očitno ne bojijo tega, da bi jih izdali, pač pa, da jih ne bi, da bi se izkazalo, da je njihova preganjavica in teorija o zaroti neosnovana in ne bi sami imeli več koga preganjati.

Da je revolucija začela govoriti, da oblast zamenja govor, govorica, imaginarij revolucionarne ideologije in blodnje o oblasti, so osnovne Furetove teze in nanje, s čimer se bomo ukvarjali nekaj kasneje, se navezujeta Lefort in Riha.

Furet v zvezi z revolucijo govori o njeni »fantazmi začetka«, o ideji ustvarjanja celotne družbe popolnoma na novo, iz nič. Z obžalovanjem pa tudi ugotavlja, da tradicija francoskega političnega mišljenja izključuje angleško idejo o političnem zastopanju, da je ni mogla razviti, zato tudi mirnejši revolucionarni prehod na angleški način, ki bi revoluciji prihranil marsikatero slabost, ni bil mogoč.

LEFORT IN RIHA

Rado Riha v tekstu Teror demokratske revolucije izredno precizno izpelje način, kako je teror notranji revoluciji. Ker je to eno od osrednjih vprašanj, ki nas tu zanimajo, si velja njegovo argumentacijo

ogledati podrobneje. Za izhodišče mu služita Furetova knjiga *Misliti francosko revolucijo* in knjiga Clauda Leforta *Revolucionarni teror*. Riha sledi paradoksom francoske revolucije, ki jih formulira že Furet: ni mogoče reči, da je teror revoluciji nekaj zunanjega, prav tako pa ni enostaven odgovor, zakaj in na kakšen način ji je notranji. Ta paradoks bi se dalo gnati še dlje: če bi revolucija hotela, da bi ji bil teror zunanji oziroma bi sploh ne bil njen sestavni del, bi morala biti izvedena na drugačen način, s tem pa ne bi bila več to, kar je bila, ne bi bila več ona sama — revolucija. Ko razmišlja Furet o takšni možnosti, ima v mislih angleško revolucijo, ki je bila pravzaprav bliže reformi. Furet tako ugotavlja, da so bili mnogi pogoji za miren prehod v novo ureditev, za reformo, že izpolnjeni. Mnogi, a očitno ne vsi.

Drugi paradoks pa je, da je francoska revolucija obenem le iluzija o sebi kot o nečem novem in hkrati resnično nekaj radikalno novega. Na vprašanje, kaj je ta radikalna novost in kakšen je njen status, skušata odgovoriti Lefort in Riha, in tudi mi bomo to komentirali.

Lefort trdi, da Furet področju političnega priznava vlogo, ki bi jo lahko poimenovali s simbolnim statusom političnega. In revolucija je po njegovem mnenju tista, ki tako pojmovanje politike vpelje kot radikalno novost. Riha sprejme Lefortovo tezo in si prizadeva dati temu pojmu simbolnega strogo psihoanalitični lacanovski pomen. Tako komentira razvpito Lefortovo tezo o praznem mestu oblasti, o tem, da demokratična invencija vpelje mesto oblasti kot prazno mesto, da ga kot prazno ugleda, s trditvijo, da je treba šele odgovoriti na vprašanje, kaj je revolucionarjem omogočilo, da so to mesto ugledali kot prazno. Odgovor na to vprašanje pa je, če seveda revolucionarni politiki pripišemo simbolni status, skrit v sami strukturi tega simbolnega, v njegovi nujni, konstitutivni razsrediščenosti, v vrzeli, ki ga to simbolno vsebuje. Praznost tega mesta je tako transcendentalni pogoj demokratične ideologije in njenega delovanja.

Drugi Rihov argument meri na Furetovo pojmovanje razlike med jakobinsko ideologijo, ki je imaginarne narave ter realnostjo, ki mu ta ne ustreza; tema ravnema doda še raven simbolnega. Na to raven lahko tako umesti potlačitev, o kateri govori Furet, ko pravi, da je pred revolucijo padla potlačitev, ki je vzpostavljala tedanjo družbeno vez, da je bila odpravljena privolitev v stoletne institucije. Zaradi tega pa se je zdaj družba morala ponovno integrirati na ravni ideologije. In če je prejšnji simbolni univerzum, temelječ na privolitvi v institucije, razpadel, družba pa se je ponovno integrirala na ravni ideologije, lahko govorimo o tem procesu kot o ponovnem ustvarjanju iz nič, kot o *creatio ex nihilo*.

Za delovanje te ideologije je značilno, da je beseda sama že dejanje in da se delovanje oblasti opira na sam akt izjavljanja. Zdaj pa je mogoče umestiti že tudi revolucionarni teror. Teror je hrbtna plat iskanja svobode, obenem pa, kot pravi Lefort, revolucionarni teror govori. Govori pa tudi oblast, demokratična revolucija se v celoti dogaja na ravni diskurza, ta ideologija je najbolj klepetav diskurz sodobnega sveta, pravi Furet. Tako je tudi na teror vezana prava prisila upravičevanja, obenem pa je z njim povezan večni dvom. V terorju sovpadeta revolucija in zatiranje. To nasilje je notranje samemu temu diskurzu (prav diskurzu in z njim obenem revoluciji, ki je prav ta diskurz). V absolutni svobodi sovpadeta Dobro in

Zlo, Zakon in Zločin. In na tem mestu se lahko spomnimo, da je tudi Burka pri francoski revoluciji najbolj motilo prav to, da vzpostavlja vladavino absolutno svobodnega intelekta.

Tako dimenzijo terorja pa skuša Lefort navezati na pojem neizrekljivega. Če na tem mestu povzamemo tezo Jelice Sumič-Riha, ki pokaže, kako revolucionarji v svojih govorih vešče prikrivajo lastno izjavljajno pozicijo, se lahko tu zopet spomnimo na paradoks »čiste demokracije«, kot ga poimenuje oz. opredeli Furet. Ta paradoks revolucije žene k temu, da iztrebljajo tiste, ki pretendirajo na to, da bi zastopali voljo ljudstva, ki je po definiciji ni mogoče zastopati.

Na tem mestu pa sledi temeljni Rihov obrat: konceptu tega neizrekljivega da radikalen lacanovski pomen kot tistemu mestu znotraj simbolnega, označevalne verige, kamor je umeščena vrzel, praznina realnega. Njegova zaključna teza je, da revolucionarji bežijo v dejanje in vršijo revolucionarni teror, da bi ubežali »izvirnemu terorju« praznine, votlosti, skratka realnega kot praznega mesta, v demokratični oblasti. To je tisto grozljivo demokratične invencije, od tu izvira žrtvovanje akterjev revolucije in celoten revolucijski teror.

Tako Riha. Kaj k temu dodati, kako to komentirati, dopolniti, problematizirati?

REZIME

Potegnimo torej na kratko sklepe: izpostavili smo najvažnejše točke treh izmed najpomembnejših kritik francoske revolucije. Burke tako očita revoluciji, da ne razume niti delovanja države, niti družbe. Tocqueville premakne poudarek in zatrdi, da revolucija v svojem samorazumevanju še manj razume odvijanje zgodovine, Cochin pa se spoprime z njeno govorico, analizira njene prisile in sklone, da revolucionarji ne razumejo niti sami sebe. Precej klavrna bilanca, kajne? Kjer bi morala biti revolucija, ni reformacije, kjer bi moral biti zgodovinski prelom in novost, je zgolj nadaljevanje starega, kjer bi morala biti enakost in pravice, ni svobode, in kjer bi morala biti avtentična beseda, je zgolj prisila govorice.

Povzemimo še nekaj očitkov: tiranija večine, pravi Tocqueville, vladavina absolutno svobodnega uma, pravi Burke, skrita oligarhija, ki je navzoča v vsaki čisti demokratični oblasti, v nasprotju z njenimi načeli in nujno potrebna za njeno delovanje, govorica, ki naj bi bila govorica nacije, ni njena, nekdo drug govori namesto nje, tega pa vodi prisila govorice, pravi Cochin, hlepenje po oblasti se skriva za uveljanjem vrednot, pravi končno Furet in temu dodaja očitek blodnje o oblasti.

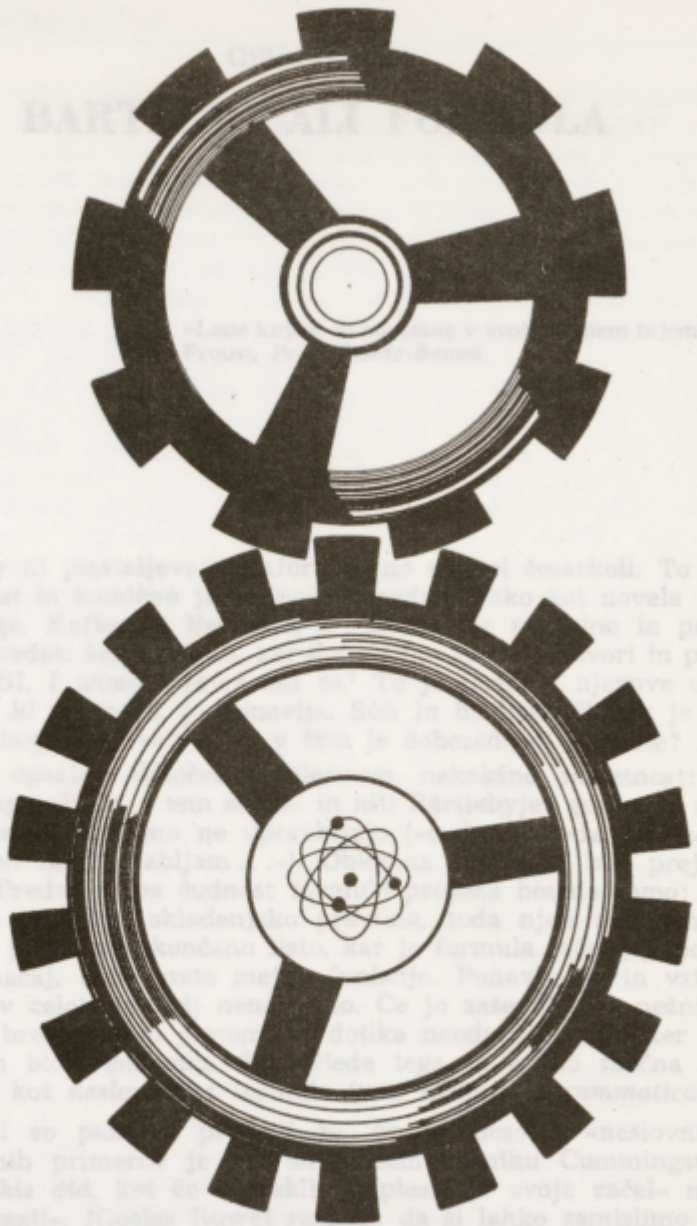
Mar niso vse to le različne formulacije dejstva, da je nek unarni označevalec, neka vrhovna simbolna instanca, potlačena, izričnena pod črto, dejstva, ki bi ga lahko zapisali z matemom $S2/S1$? Mar ni bila ravno v osnovi projekta revolucije kot razsvetljenskega in tako obenem univerzalističnega projekta težnja izničiti vsako vrhovno instanco, avtoriteto, vsako mero zunaj sebe? Osnovni nauk psihoanalitiške teorije govorice in logike označevalca pa nas uči, da taka popolna

univerzalizacija ni mogoča, oziroma, če smo zlobni, mogoča je le na ravni izjave; izrečemo lahko katerokoli univerzalno izjavo, a kaj, ko se s samim izjavljanjem vedno postavimo na laž. Mesto izjavljanja je pač vedno razsrediščeno glede na raven izjave. Ali naj bi univerzalistična izjava veljala tudi za mesto izjavljanja, za samega revolucionarja npr.? Kako, ko pa je sam prav madež prtikularnega znotraj univerzalizma izjave. In ta paradoks so številni revolucionarji seveda občutili na svoji koži in ga pogosto plačali tudi z življenjem. In to se je, kar je bilo v notranji logiki takšne revolucije, zgodilo tudi tisočem drugih.

Lahko bi navezali tudi na rezultat Rihove analize, kjer bi prav tako lahko dodali, da je simbolno, sredi katerega zeva praznina, simbolno brez označevalca gospodarja, avtomatizem v prazno se vrtečega simbolnega, vdor nagona smrti v simbolno, ki je začrtan že z idejo *creative ex nihilo*. Obenem pa ta zevajoča praznina sredi simbolnega ni le mesto groze, ampak tudi užitka, prav užitka revolucionarjev, saj je bila ta praznina tako predpostavka njihovega nastopa — mesto oblasti so ugleдали kot prazno — kot tudi rezultat njihovega delovanja in njihove ideje kreacije (družbe in človeka) iz nič. Od tu bi lahko navezali na sadovsko fantazmo kreacije iz nič in lastne instrumentalizacije v odnosu do Drugega ter neutrudnega delovanja — izničevanja, žrtev. Očitno se nam torej diskurz revolucije kaže kot diskurz univerze, kjer revolucija nastopa v imenu vednosti, potlači unarni označevalec, kot drugi ji nastopa objekt, kot želja ali užitek Drugega, proizvaja pa želeče subjekte tako, da jih uničuje, ubija, izvrže. Ugotovimo pa lahko tudi, da se oba člena fantazme nahajata na drugi strani sheme tega diskurza, ne na strani dejavnika.

Tako lahko rečemo, da je revolucija proizvedla simptom, zaslepila pa se je za celotno razsežnost fantazme, prav fantazme, ki drži skupaj družbeno tkivo. Kot taka je revolucija seveda eminentno modernističen projekt, postmoderna pa je v tem pogledu nedvomno na strani njenih kritikov. Konservativni kritiki te razsežnosti fantazme nikoli ne spreledajo, liberalno-konservativni so si o njej celo povsem na jasnem. Tako lahko mirno zatrdimo, da Burke ve, da ima politika opraviti s histeričnim subjektom, saj zato zagovarja predsodke, ve, da je učinek gospodarja nujen — to je smisel njegovega zagovora monarha, prav tako pa temu ustrezno tudi razvije vlogo tradicije in pretekle ureditve, preteklosti v sedanjosti — kot točko simbolne identifikacije. In prav tako dobro ve, da je treba v neki točki postaviti prav objekt na mesto dejavnika družbene vezi — tako v čaščenju kraljice, v dvorski ljubezni, kot tudi v sistemu življenjskih navad, v odnosu npr. do žensk nasploh, kar po njem predstavlja temelj, na katerem stoji družbena stavba. •

Tako ima Burke seveda vse tehtne razloge za to, da ustrezno zavrne razsvetlenski univerzitetni diskurz. Zavrača ga seveda liberalno. Da pa poudarimo vrednost konservativnih protiargumentov na take razdiralne abstraktno razsvetlenske ideje, bomo za konec navedli še en biser izmed njih, ki je bil izrečen sicer precej pred Burkom v času, ko uvajanje cenzure ni bilo več mogoče v omembe vrednih razmerah in je Angliji že vladala enkratna svoboda tiska v Evropi. Nanaša se na kavarniške filozofe, naveden je po Habermasovih Strukturnih spremembah javnosti, navajamo pa ga zaradi njegove vzvišene shakespearjanske dikcije:

Barleby ni postajeva... To je zelo komičen tekst in... Dostojevskega. RAJSI NE BI... vsak bralen... formulo, ki...

Najprej... je le zahteva... nihi trdnosti... tiče, je z... nather kot... je slovnično... NOT TO, ki... radikalen zna... jo naredita v... trpetljivim... nearticuliran... snako vlogo kot...

Lingvisti so... Veliko močnih primerov... He danced his did... začel je pisati... običajnih slovnih... la mejar he danced his did bi bila mejn... he danced what he did... bi bila več složenka... ampak složenka... nost ali napetost. Mogoče bi bilo boljše vzeti francoski primer v praktični

8SMI P8TNIK

BARTLEBY ALI FORMULA

»Lepe knjige so napisane v svojevrstnem tujem jeziku.«
Proust, *Proti Sainte-Beuvu*

Bartleby ni pisateljeva metafora in ne simbol česarkoli. To je zelo komičen tekst in komično je vedno dobesedno. Tako kot novela Kleista, Dostojevskega, Kafke ali Becketta, s katerimi je podtalno in prestižno povezan. Povedati želi samo to, kar dobesedno govori. Govori in ponavlja RAJSI NE BI, *I would prefer not to*.¹ To je formula njegove slave in vsak bralec, ki ga mara, jo ponavlja. Suh in bledičen človek je izrekel formulo, ki bega ves svet. Toda v čem je dobesednost formule?

Najprej opazimo določen manierizem, nekakšno slovesnost: *prefer* je le redko uporabljen v tem smislu in niti Bartlebyjev gospodar advokat niti uradnika ga običajno ne uporabljajo (»čudna beseda, kar se mene tiče, je nikoli ne uporabljam...«). Običajna oblika bi bila prej *I had rather not*. Predvsem pa čudnost formule prekaša besedo samo: res, da je slovnično pravilna, skladijsko pravilna, toda njen nenaden konec NOT TO, ki pušča nedokončano tisto, kar je formula začela, ji podeljuje radikalen značaj, neke vrste mejno funkcijo. Ponavljanje in vztrajnost jo naredita v celoti še bolj nenavadno. Če jo zašepetate z nežnim, potrpežljivim, brezbarvnim glasom, se dotika neodpustljivega, ker ustvari neartikuliran blok, enkratnih dih. Glede tega je enako močna in ima enako vlogo kot *neslovnična* formula (*une formule agrammaticale*).

Lingvisti so pazljivo proučili to, čemur pravijo »neslovničnost«. Veliko močnih primerov je pri ameriškem pesniku Cummingsu: npr. *He danced his did*, kot če bi rekli »odplesal je svoje začel« namesto »začel je plesati«. Nicolas Ruwet razlaga, da si lahko zamislimo cel niz običajnih slovničnih spremenljivk, za katere bi bila neslovnična formula meja: *he danced his did* bi bila mejna formula običajnih izrazov *he did his dance, he danced his dance, he danced what he did*...² To ne bi bila več zloženka (*mot-valise*) kot jo najdemo pri Lewisu Carrollu, ampak zloženka-konstrukcija (*construction-valise*), konstrukcija-dih, skrajnost ali napetost. Mogoče bi bilo bolje vzeti francoski primer v praktični

¹ Formulo so v francoščini prevedli na več načinov, ki ima vsak svojo utemeljitev: glej npr. opombe Michèle Caussa. Zgledujemo se po napotkih Mauricea Blanchota iz »Pisave katastrofe«, Gallimard, str. 33.

² Nicolas Ruwet, »Paralelizmi in deviacije v poeziji« v *Govorica, diskurz, družba*, Ed. du Seuil, str. 334–344 (o zloženkah-konstrukcijah).

situaciji: nekdo, ki drži v roki šop žebeljev, da bi nekaj pritrdil na steno, vzklikne: J'EN AI UN DE PAS ASSEZ. To je neslovnična oblika, ki velja kot skrajnost v celem nizu pravilnih formul: »J'en ai un de trop, Je n'en ai pas assez, Il m'en manque un.« (Enega imam preveč, Nimam jih dovolj, Eden mi manjka). Ali ne bi bila Bartlebyjeva formula take vrste, Bartlebyjev stereotip in hkrati visoko poetičen izraz Melvilla, skrajnost niza kot »rad bi to, rajši ne bi tega storil, tega pa res ne bi«...? Kljub pravilni konstrukciji zveni kot *anomalija*, kot *atipija*.

RAJE NE BI. Formula ima različice. Včasih opusti pogojnik in postane bolj suhoparna: RAJE NE. *I prefer not to*. Včasih, v teh zadnjih primerih, se zdi, da izgubi skrivnostnost in da najde tak ali drugačen nedoločnik, ki jo dopolni in ki se navezuje na *to*: »Raje molčim«, »Raje ne bi bil pameten«, »Raje ne bi sprejel službe prodajalca«, »Raje bi delal drugo«... Toda tudi v teh primerih se čuti gluho prisotnost nenavadne formule, ki še naprej preganja Bartlebyjev jezik. Sam dodaja: »Nisem poseben primer«, »nič posebnega nimam«, *I am not particular*, zato, da opozori, da bi bilo vse, kar bi mu lahko predlagali, zgolj še ena posebnost, ki bi tudi padla pod veliko nedoločno formulo RAJE NE BI, ki obstaja enkrat za vselej in vsakič.

Formula ima deset poglobitvenih prilik in pri vsaki se lahko pojavi večkrat, ponovljena ali različna. Bartleby je prepisovalec v advokatski pisarni: neprestano prepisuje, »tiho, blede, mehanično«. Pri prvi priliki mu advokat reče naj primerja in ponovno prebere rokopis dveh pisarjev: RAJE NE BI. Druga prilika je, ko mu advokat reče naj pride ponovno prebrati svoj lastni rokopis. Tretja, ko ga advokat povabi, naj z njim na samem ponovno prebere. Četrta ga advokat pošlje po nakupih. Petič ga prosi, naj gre v sosednjo sobo. Šestič hoče advokat nekega nedeljskega jutra vstopiti v svojo pisarno in opazi, da v njej spi Bartleby. Sedmič advokatu zadostuje, da postavi vprašanje. Osmič je Bartleby nehal prepisovati, se sploh odpovedal vsakemu prepisovanju in ga advokat odpusti. Devetič ga advokat že drugič poskusi odpustiti. Desetič je Bartleby že vržen iz pisarne, vsede se na stopniščno ograjo in prestrašeni advokat mu predlaga druge priložnostne zaposlitve (računovodstvo špecerijske trgovine, barman, blagajnik, spremljevalec mladeniča iz dobre družine...). Formula brsti in se razcveta. Ob vsaki uporabi zavлада okrog Bartlebyja začudenje, kot če bi zaslišali Neizrekljivo ali Neubranljivo. In Bartleby molči, kot bi bil vse povedal, kot bi naenkrat izčrpal vso govorico. Vsakič se nam zdi, da norost narašča: ne »izrecno« Bartlebyjeva norost, ampak okrog njega in zlasti advokatova, ki se vrže v čudne predloge in še čudnejše vedenje.

Nedvomno formula uničuje, pustoši in ničesar ne pušča za seboj. Najprej opazimo njeno nalezljivost. Bartleby »obrne jezik« drugih. Nenavadne besede, *I would prefer*, se vrinejo v jezik pisarjev in advokata samega (»tudi vi ste se našli te besede!«). Toda okužba ni bistvena, bistven je vpliv na Bartlebyja: kakor hitro je rekel RAJE NE BI (primerjal), tudi res *ne more* več prepisovati. Vendar ne bo nikoli rekel, da raje ne bi (prepisoval): preprosto je opustil (»give up«) to stopnjo. In prav gotovo tega ne opazi takoj, ker še naprej prepisuje vse do šeste prilike. Ko pa to opazi, je to tako očitno, kot zapoznel rezultat, ki je nastal že pri prvem izreku formule: »Ali ne dojamete vzroka sami

od sebe«? pravi advokatu. Formula—blok ne le prepreči to, česar Bartleby raje ne bi storil, ampak tudi onemogoči tisto, kar je že delal, kar bi naj bil rad počel.

Opazili so že, da oblika *I prefer not to* ni niti trditev niti zanikanje. Bartleby »ne odklanja, pa tudi ne sprejme; stopi korak naprej in se pri stopanju potegne nazaj, nekoliko se izpostavi v rahlem umiku govora«.³ Advokatu bi odleglo, če Bartleby ne bi hotel, toda Bartleby ne odkloni, samo odbije tisto ne-ljubo (ponovno prebiranje, nakupe...). Prav tako Bartleby ničesar ne sprejme vnaprej, ne zatrjuje ničesar, kar bi mu bilo ljubše in bi pomenilo nadaljevanje prepisovanja, temveč postavi samo nemožnost tega. Skratka, formula, ki zaporedoma odklanja vsako drugo dejanje, je že pogoltnila prepisovanje, ki ji ga sploh ni več treba odklanjati. Formula je uničujoča zato, ker enako neusmiljeno izloči tako tisto, kar bi mu bilo ljubše, kot tudi sleherno ne-ljubo. Uniči izraz, na katerega se nanaša in ki ga odklanja, pa tudi drugi izraz, za katerega se zdi, da ga ohranja, a ki v resnici postane nemogoč. Pravzaprav povzroči, da ju ni mogoče raziskovati: izdolbe področje nerazločljivosti, nedoločnosti, ki neprestano raste med ne-ljubimi dejavnostmi in med najljubšo dejavnostjo. Vsaka posebnost, vsaka referenca odpade. Formula izniči »prepisovanje«, edino referenco, glede na katero bi nekaj lahko bilo ali ne bilo ljubše. *Rajši ne bi nič kot nekaj*: to ni želja po niču, ampak rast niča volje. Bartleby si je pridobil pravico do preživetja, to se pravi, da nepremično in pokonci stoji pred slepo steno. Biti kot bitje in nič več. Silijo ga, naj reče da ali ne. Toda, če bi rekel ne (primerjanju, nakupovanju...), če bi rekel da (prepisovanju), bi bil hitro poražen, obsodili bi ga, da je nepotreben, tega ne bi preživel. Preživi lahko le, če se vrti v nedoločenosti, ki vse drži v oddaljenosti. Njegov način preživetja je, da raje *ne* primerja, s tem tudi že *ne*-rad prepisuje! Eno je moral odkloniti, da je lahko onemogočil drugo. Formula je v dveh fazah in neprestano obnavlja samo sebe tako, da gre ponovno skozi enaka stanja. Zato ima advokat vsakič vrtoglav občutek, da se vse znova začne iz nič.

Sprva bi rekli, da je formula kot slab prevod iz tujega jezika. Toda, ko ji bolje prisluhnemo, njen sijaj zanika to hipotezo. Mogoče ona sama v jeziku izkoplje nekakšen tuj jezik. Kar se tiče ne-slovničnosti pri Cummingsu, so predlagali, da bi jih obravnavali kot posledico narečja, ki je drugačno od standardne angleščine, iz katerega pa lahko izluščimo ustvarjalna pravila. Isto velja za Bartlebyja: pravilo bi lahko bilo v tej logiki negativne preference, v negativizmu onkraj vsake negacije. Toda, če je res, da leposlovne umetnine vedno tvorijo neke vrste tuj jezik znotraj jezika, v katerem so napisane, kateri nor veter, katera psihotična sapa zaveje takole skozi jezik? Za psihozo je značilno, da uprižarja nek *postopek*, ki je v tem, da obravnava običajen, standarden jezik tako, da mu »vrne« neznan, prvotni jezik, ki naj bi bil morda projekcija božjega jezika in ki bi potegnil za seboj vso govornico. Taki postopki se pojavljajo v Franciji pri Rousselu in pri Brissetu, v Ameriki pri Wolfsonu.⁴ Ali ni prav to shizofrenično poslanstvo ameriške književ-

³ Philippe Jaworski, *Melville, puščava in cesarstvo*, Presses de l'Ecole normale, str. 19.

⁴ Michel Foucault je naredil komparativno študijo teh treh postopkov: uvod v Brissetovo *Logično slovnico*. Ed. Tchou.

nosti, da takole z odkloni, s stranpotmi, z zmanjševanjem ali povečanjem (glede na standardno skladnjo) uničuje angleščino? Ali hoče vpeljati malo psihoze v angleško nevrozo? Si hoče izmisliti novo univerzalnost? Po potrebi bo v angleščino povabil še druge jezike zato, da bo ta božanski jezik neviht in groma še bolje zvenel. Melville si izmislil tuj jezik, ki se odvija pod angleščino in ki jo odnaša: to je OUTLANDISH ali Raz-zemljeni jezik, to je jezik Kita. Od tod izvira zanimivost študij o *Moby Dicku*, ki se naslanjajo na Številke in Črke ter njihov kriptični pomen, da bi iz njih izpeljale vsaj ogrodje nečloveškega ali nadčloveškega prvotnega jezika.⁵ Zdi se, da si sledijo tri operacije: določena obdelava jezika; rezultat te obdelave, ki si prizadeva znotraj jezika zgraditi nek izvirni jezik; in učinek, ki potegne za seboj vso govornico, jo prežene, potisne jo do njene lastne meje zato, da tam odkrije Zunanost, tišino ali glasbo. Tako je velika knjiga vedno zrcalna slika druge knjige, ki se piše v duši, s tišino in s krvjo. To ni samo *Moby Dick*, to je tudi *Pierre*, kjer Isabelle najeda jezik z nerazumljivim mrmranjem, ki je kot nepretrgan bas, ki vso govornico uglaši z akordi in zvoki njene kitare. Pa *Billy Bud*, angelska ali Adamova narava, ki trpi zaradi jecljanja, ki pači jezik, a vendar z njim povzdigne glasbeni in nebeški Onstran vse govornice. Tako kot pri Kafki, kjer »žalostno cviljenje«⁶ zabriše zvok besed, medtem ko sestra že pripravlja violino, ki odgovarja Grégoiru.

Tudi *Bartleby* je angelska, Adamova narava, a je njegov primer videti drugačen, ker nima na razpolago splošnega Postopka, pa četudi zgolj jecljanja, da bi z njim obdelal jezik. Zadošča mu kratka, na videz pravilna formula, največ lokaliziran tik, ki se pojavi ob določenih prilikah. In vendar sta rezultat in učinek ista: zvrtni v jezik neke vrste tuj jezik in primerjati vso govornico s tišino, jo zvrtni v tišino. *Bartleby* naznanja dolg molk, v katerega bo zabredel Melville; molk, ki ga bo tu in tam zmotila samo glasba pesmi, in iz katerega bo prišel le še za *Billy Budda*.⁶ Tudi samemu *Bartlebyju* ni preostalo drugega, kot da obmolkne in se umakne za svojo špansko steno vsakič, ko izgovori formulo — vse do končnega molka v ječi. Po formuli ni več kaj reči: velja toliko kot postopek, presega svoj videz partikularnosti.

Advokat sam ustvari teorijo razlogov, zaradi katerih *Bartlebyjeva* formula uničuje govornico. Vsaka govornica, nam predlaga, ima reference oziroma predpostavke (»assumptions«). To ni čisto to, kar govornica označuje ampak tisto, kar ji omogoča označevanje. Ena beseda vedno predpostavlja druge besede, ki jo lahko nadomestijo, jo dopolnijo ali pa z njo tvorijo alternative: pod tem pogojem se govornica razporedi tako, da označuje stvari, stanja stvari in dejanja, izhajajoč iz množice objektivnih, eksplicitnih konvencij. Mogoče pa so še druge, implicitne in subjektivne konvencije, neka druga vrsta referenc ali predpostavk? Ko govorim, ne označujem samo stvari in dejanj, ampak že delam dejanja, ki zagotavljajo odnos s sogovornikom glede na najine ustrezne situacije: poveljujem, sprašujem, obljubljam, prosim, izražam »govorna dejanja«⁶ (*speech-act*). Govorna dejanja so avto-referenčna (ukazem, s tem ko rečem »ukazujem vam...«), medtem ko se konstativni stavki nanašajo

⁵ Cf. Viola Sachs, *Melvillova Proti-Biblija*, Mouton.

⁶ O *Bartlebyju* in Melvillovem molku cf. Armand Farrachi, *Na strani molka*, Ed. Barrault, str. 40–45.

na druge stvari in na druge besede. Bartleby spodnaša natanko ta dvojni sistem referenc.

Formula I PREFER NOT TO izključuje vsako alternativo in pogoltno tisto, kar misli da ohranja, ravno tako kot oddalji vse drugo; implicira, da Bartleby neha prepisovati, to se pravi ponavljati besede; tako poveča področje nedoločnosti, da se besede nič več ne razločijo, v govorici ustvari praznino.

Vzame pa tudi moč govornim dejanjem, s katerimi gospodar lahko poveljuje, dobrohoten prijatelj postavlja vprašanja, mož besede obljublja. Če bi Bartleby odklonil, bi ga še lahko spoznali kot upornika ali puntarja in bi imel kot tak družbeno vlogo. Toda formula izklopi govorno dejanje, istočasno pa iz Bartlebyja naredi izobčenca, ki mu ni mogoče več prisoditi nobenega družbenega položaja. Tega se advokat s strahom zave: vsa njegova upanja, da bi Bartlebyja spravil nazaj k razumu, se porušijo zato, ker temeljijo na *logiki predpostavk*, po kateri gospodar »pričakuje«, da se ga uboga, dobrohoten prijatelj da se ga posluša. Bartleby pa si je izmislil novo logiko, *logiko preference*, ki zadošča, da minira predpostavke govorice. Mathieu Lindon je opozarjal, da formula »razveže« besede in stvari, besede in dejanja, pa tudi dejanja in besede: govornico odreže od sleherne reference — v skladu z Bartlebyjevim absolutnim poslanstvom, *biti človek brez reference*, tak, ki se pojavi in izgine, brez reference do samega sebe ali do druge stvari.⁷ Zato formula kljub temu, da je videti pravilna, deluje kot resnična neslovničnost.

Bartleby je kot Samec, tisti, o katerem je Kafka rekel: »samo toliko tal ima, kolikor jih njegove noge potrebujejo in toliko opore, kolikor lahko pokrijeta njegovi roki« — ki se pozimi vleže v sneg in umre od mraza kot otrok — ki ni bil nikoli počel drugega kot se sprehajal, kar pa je lahko storil kjerkoli, ne da bi se premaknil.⁸ Bartleby je človek brez referenc, brez lastnine, brez posestev, brez kvalitete, brez posebnosti: preveč je gladek, da bi mu lahko obesili katerokoli posebnost. Brez preteklosti in bodočnosti, on je trenuten. I PREFER NOT TO je kemična ali alkimistična Bartlebyjeva formula, lahko pa jo preberemo tudi v obratni smeri, I AM NOT PARTICULAR, nisem poseben, kot njen nujen dodatek. Celotno XIX. stoletje preči to iskanje človeka brez imena, morilca kralja in očeta, Odiseja modernih časov (»Jaz sem Nihče«): uničen in mehaniziran človek velikih velemest, od katerega pa mogoče pričakujemo, da bo iz njega prišel Človek prihodnosti ali novega sveta. Z enako mesijansko vlogo ga opazimo včasih pri Proletarcu, včasih pri Američanu. Tudi Musilov roman bo nadaljeval to iskanje in si bo izmislil novo logiko, v kateri je *Človek brez posebnosti* hkrati njen mislec in njen proizvod.⁹ Mislimo, da od Melvilla do Musila vodi zanesljiva izpeljava, čeprav je ne gre iskati *Bartlebyju*, ampak raje pri *Pierre ali dvoumnosti*.

⁷ Mathieu Lindon, »Bartleby«, *Delta* 6, maj 1978, str. 22.

⁸ Veliki Kafkov tekst (*Dnevnik*, Ed. Grasset, str. 8–14) je kot druga verzija Bartlebyja.

⁹ Blanchot je dokazal, da Musilov junak ni le brez kvalitete, ampak tudi »brez posebnosti«, saj nima substance prav nič več kot kvalitete (*Knjiga bodočnosti*, Gallimard, str. 203). Dejstvo, da se tema Moža brez posebnosti, Odiseja modernih časov, pojavi na začetku XIX. stoletja, vidimo v Franciji ob zelo nenavadni knjigi Chateaubriandovega prijatelja, Ballanchea, *Eseji o družbeni palingenezi*, zlasti »Mesto spokornikov« (1827).

Krvoskrunski zakon Ulrich-Agathe je kot ponovitev para Pierre-Isabelle: v obeh primerih tiha, neznana ali pozabljena sestra ni substitut za mater, ampak obratno, ukinitve spolne razlike kot posebnosti — v korist dvospolnega odnosa, po katerem Pierre tako kot Ulrich sta oziroma postaneta ženska. Ali je mogoče, da je v Bartlebyjevem primeru odnos do advokata ravno tako skrivnosten, ali morda tudi ta po svoje zaznamuje možnost nekega postajanja, možnost novega človeka? Ali bo Bartleby lahko osvojil kraj svojih sprehodov?

Mogoče je Bartleby res norec, blaznež, psihopat (»prirojen in nezdravljiv nered« v duši). Toda, kako naj to vemo, če ne upoštevamo anomalij advokata, ki se neprestano čudno vede? Advokat je ravnokar imel važno poklicno promocijo. Spomnimo se, da tudi predsednik Schreiber sprosti svoj delirij šele po promociji, kot da bi mu le-ta dala pogum za tveganje. Toda kaj naj advokat tvega? On že ima dva prepisovalca, ki sta, tako nekako kot Kafkova trgovca, obrnjena dvojnika, eden normalen zjutraj in pijan popoldne, drugi pa dopoldne vedno s prebavnimi motnjami, popoldne pa skoraj normalen. Ker torej potrebuje dodatnega prepisovalca, najame po kratkem pogovoru Bartlebyja, brez vsakršne reference, ker se mu zdi, da njegova bledest priča o vztrajnosti, ki bi lahko nadomestila nerednost drugih dveh. Toda že prvi dan Bartlebyja dovolj čudno razporedi (»arrangement«): bival bo v sami advokatski pisarni, pri zadnjih vratih, ki ga ločujejo od pisarne pisarjev, med oknom, ki gleda na bližnji zid in travnato zeleno špansko steno, kot da bi bilo važno, da Bartleby sliši, njega pa ni mogoče videti. Ali je bil to advokatov navdih ali posledica dogovora med njunim kratkim pogovorom, tega ne bomo nikoli izvedeli. Dejstvo je, da je v tej razporeditvi Bartleby neviden in opravlja precej »mehaničen« posel. Kakor hitro torej advokat zahteva, da zapusti špansko steno, Bartleby izreče svojo formulo. In ob tej prvi priliki, tako kot v vseh naslednjih, je advokat nemočen, zmeden, začuden, šokiran, brez odgovora, brez obrambe. Bartleby preneha prepisovati in ostane neustrašen na svojem mestu. Vemo v kakšne skrajnosti je prisiljen advokat, da bi se znebil Bartlebyja: gre domov, odloči se, da zamenja lokal, zbeži za nekaj dni in se skriva, da bi pobegnil pred pritožbami novega najemnika advokatske pisarne. Kako nenavaden beg, med katerim blodeči advokat živi v kabrioletu... Vse, od začetne razporeditve do tega neustavljivega Kajnovega bega, je skrajno čudno in advokat se vede kot norec. V njegovi duši se izmenjujeta želja, da bi ubijal in želja, da bi Bartlebyju izpovedal ljubezen. Kaj se je zgodilo? Je to norost v dvoje, tudi tu odnos dvojnika, skoraj priznan homoseksualen odnos (»da, Bartleby... samo takrat se počutim res jaz, kadar vem, da si tu... prispel sem do vnaprej usojenega smisla svojega življenja...«)?

Lahko si zamislimo, da je bila zaposlitev Bartlebyja neke vrste pogodba, s katero se je advokat po promociji odločil, da bo iz tega človeka brez pravih referenc naredil zaupnika, ki bi mu bil vse dolžan. In njega hoče narediti *svojega* človeka. Pogodba je taka: Bartleby bo prepisoval blizu svojega gospodarja, ki ga bo slišal, ne pa tudi videl, tako kot nočni ptič, ki ne prenaša, da ga ljudje vidijo. Torej ni dvoma: s tem, ko hoče advokat (nehote) potegniti Bartlebyja izza španske stene, da bi popravljaj kopije z drugimi, prekrši pogodbo! Zato Bartleby istočasno ko »raje

ne bi« popravljaj, že tudi ne *more* več prepisovati. Bartleby se bo sicer pokazal — celo bolj, kot to od njega zahtevajo, zasidran prav v pisarni — vendar ne bo več prepisoval. Advokat ima hudo slutnjo, saj domneva, da je Bartleby nehal prepisovati zato, ker ima težave z vidom. In res, ko je vsem na očeh, Bartleby sam ne vidi več, celo sploh ne gleda več. Dobil je nekaj, kar mu je bilo na določen način prirojeno, bajeslovno bolezen, je enook in enorok in zaradi tega je avtohton, tisti, ki izvira iz mesta in ostane na mestu, medtem ko advokat nujno izpolnjuje funkcijo izdajalca, ki je obsojen, da beži. Mračna krivda se skriva za advokatomimi protesti, vsakič ko se sklicuje na človekoljubje, usmiljenje, prijateljstvo. Pravzaprav je advokat preklical razporeditev, ki jo je bil sam osnoval; in zato Bartleby potegne iz ostankov *izrazno potezo*, RAJE NE BI, ki se bo nujno razraščala, okužila druge, pregnala advokata, vendar tudi govorico, povečala bo področje nedoločnosti ali nerazločnosti tako, da se besede ne razlikujejo več med seboj, in liki ravno tako ne: bežeči advokat in nepremični, okameneli Bartleby. Advokat se začne klatiti, medtem ko Bartleby ostane pri miru, toda zato, ker ostane pri miru in se ne premika, bodo z Bartlebyjem ravnali kot s klatežem.

Ali med advokatom in Bartlebyjem obstaja razmerje identifikacije? Kakšno pa je to razmerje in v katero smer gre? Najbolj pogosto se zdi, da identifikacija vplete tri elemente, ki se sicer lahko menjujejo, spreminjajo: formo, podobo ali predstavitev, portret, model; vsaj virtualnega subjekta; in napore subjekta, da bi dobil formo, se polastil podobe, se ji prilagodil in jo prilagodil sebi. To je zapleten postopek, ki gre čez vse dogodivščine podobnosti in ki vedno tvega, da bo padel v nevrozo ali pa se sprevrgel v narcisizem. Pravijo, da je to »mimetična rivaliteta«. Na splošno mobilizira očetovsko funkcijo: podoba je par excellence podoba očeta in subjekt je sin, čeprav se določila izmenjujejo. Vzgojni roman (»le roman de formation«), lahko bi tudi rekli roman reference, daje številne take primere.

Seveda se številni Melvillovi roman začenjajo s podobami ali s portreti in zdi se, da pripovedujejo zgodbo o vzgoji pod očetovsko funkcijo: tako *Redburn*. *Pierre ali dvoumnosti* se začne s podobo očeta, s kipom in sliko. Celo *Moby Dick* nakopiči najprej podatke, s katerimi da kitu formo in ustvari njegovo podobo, vse tja do temačne slike v gostilni. *Bartleby* ne uide temu pravilu in oba pisarja sta kot podobi iz papirja, obrnjeni simetriji, in advokat tako dobro opravlja očetovsko funkcijo, da komaj verjamemo, da smo v New Yorku. Vse se začne kot v angleškem romanu, v Londonu in pri Dickensu. Samo nekaj čudnega se vsakič zgodi, kar zmede podobo, jo prizadene z bistveno negotovostjo, formi prepreči, da bi »se prijela«, pa tudi subjekta pokvari, prepusti ga toku in ukine sleherno očetovsko funkcijo. Šele tukaj stvari začnejo postajati zanimive. Očetov kip nadomesti njegov veliko bolj dvoumen portret, nato še drug portret od bogve koga ali nikogaršnji. Reference se izgubijo in formacijo človeka zamenja nov neznan element, skrivnost nečloveškega informnega življenja, Squid. Vse se je začelo na angleški način, nadaljuje pa se po ameriško, sledeč bežiščnici, ki se ji ni mogoče upreti. Achab lahko upravičeno govori, da beži od vsepovsod. Očetovska funkcija se zgublja v korist najtemnejših dvoumnih sil. Subjekt izgublja svojo teksturo in postaja patchwork, ki se neskončno razrašča: ameriški patchwork po-

stane zakon melvillovskega dela, ki je tako razsrediščen, brez razvidne sprednje in hrbtne strani. Zdi se, kot bi izrazne poteze pobegnile formi, kot abstraktne črte neznane pisave, kot gube, ki se krivijo z Achabovega čela na Kita, kot gibljivi trakovi v »strašnih krčih«, ki se vijejo skozi trdne vrvi in ki vedno lahko potegnejo mornarja v morje, subjekta v smrt.¹⁰

V *Pierre ali dvoumnosti* vznemirljivi nasmešek neznanega mladeniča na sliki, ki je tako podobna očetovi sliki, deluje kot izrazna poteza, ki se emancipira in že samo s tem uspe podreti sleherno podobnost, obenem pa zamaje samega subjekta. I *PREFER NOT TO* je tudi izrazna poteza, ki okuži vse in pobegne lingvistični formi, vzame očetu njegovo zgledno besedo, sinu pa možnost, da reproducira oziroma prepisuje.

To je sicer še vedno proces identifikacije, toda zdaj je postal psiho-tičen, namesto da bi sledil avanturam nevrose. Iz nevrose starega sveta uide nekoliko shizofrenije. Razločimo lahko tri različne značaje. Prvič, neformalno *izrazno potezo*, ki se zoperstavlja podobi ali izraženi formi. Drugič, ni več subjekta, ki bi se dvignil do podobe, najsi bi pri tem uspel ali ne. Prej bi rekli, da se med obema členoma ustvari *področje nerazlikovanja, nerazločnosti, dvoumnosti* — kot da bi dosegla točko, ki neposredno predhodi njunemu vzajemnemu razlikovanju: to ni podobnost, ampak drsenje, skrajno sosedstvo; absolutna neposredna bližina; ne naravna povezanost, ampak proti-naravna povezava. To je področje »skrajnega severa«, »arktike«. To ni več stvar Mimesis, ampak postajanja: Achab ne oponaša kita, on postane Moby Dick, preide v tako sosedno področje, da se ne more več razlikovati od Moby Dicka in s tem, ko udarja po kitu, udarja po samem sebi. Moby Dick je »najbližja stena« s katero se izenači. Redburn se odpove podobi očeta in rajši, preide na dvoumne poteze skrivnostnega brata. Pierre ne oponaša svojega očeta, ampak doseže sosedno področje, kjer se ne more več razlikovati od svoje polsestre Isabelle in postane ženska. Medtem ko se nevrosa otepa v mrežah krvoskrunstva z materjo zato, da bi se bolje identificirala z očetom, psihoza sprosti krvoskrunstvo s sestro kot postajanje, kot svobodno identifikacijo moškega in ženske: enako Kleist uporablja atipične, skoraj živalske izrazne poteze, jecljanje, škripanje z zobmi, spačenke, ki jih je njegov strastni pogovor s sestro poln.¹¹ Tretjič pa psihoza nadaljuje svoje sanje, da bi ustoličila *funkcijo univerzalnega bratstva*, ki ne gre več preko očeta; ki se zgradi na ruševinah očetovske funkcije in ki celo predvideva popolno uničenje vsake očetove podobe in nadaljuje neodvisno pot povezave ali sosedstva; ki iz ženske naredi sestro, iz drugega moškega pa brata, tako kot je strašna »opičja vrv« povezovala kot mladoporočca Ismaela in Queequega. To so tri značilnosti ameriškega sna, ki sestavljajo novo identifikacijo, novi svet: Poteza, Področje in Funkcija.

Pravkar smo pomešali tako različne junake kot sta Achab in Bartleby. Ali si nista vendar v vsem nasprotna? Melvillovska psihiatrija stalno opozarja na dva pola: na *monomaniake* in na *hipohondre*, na

¹⁰ Régis Durand je opozoril na na vlogo podivjanih linij na kitolovcu kot nasprotja formaliziranih vrvi: *Melville, znaki in metafore*, Ed. L'Age d'homme, str. 103–107. Durandova knjiga (1980) in Jaworski (1986) sta najgloblji analizi Melvilla, ki sta izšli v novejšem času.

¹¹ Kleist, *O postopni izdelavi misli v pogovoru*, («Anekdote in krajši spisi», Ed. Payot, str. 76.

demone in na angele, rablje in žrtve, na Hitre in na Počasne, na Udarne in na Udarnjene, Nekaznljive (onstran vsake kazni) in na Neodgovorne (na tej strani vsakršne odgovornosti). Kaj stori Achab, ko sprosti svoje nore in goreče poteze? On prekine pogodbo. Izda zakon lovcev na kite, ki zahteva, da se ujame vsakega zdravega kita, na katerega naletimo, brez izbire. Ker se še naprej enači z Moby Dickom in ker postaja nerazločljiv, on izbira — in s tem postavi svojo posadko v smrtno nevarnost. In prav to strašno preferenco mu polkovnik Starbuck zagrenjeno očita in celo pomisli, da bi izdajalskega kapitana ubil. Izbiranje je prometejski greh par excellence.¹² Tak je primer Kleistove Penthésileje, Achab-ženske, ki je za svojega sovražnika izbrala nerazločljivega dvojnika, Ahila, zakonu Amazonk navkljub, ki prepoveduje »preferirati«¹³ sovražnika. Svečenica in Amazonke v tem vidijo izdajo, ki se v norosti kaže kot identifikacija z ljudožerstvom. Sam Melville v svojem zadnjem romanu *Billy Budd* uporabi drugega monomaniškega demona, mojstra orožja Claggarta. Podrejena Claggartova funkcija nas ne sme preslepiti: natanko tako kot Achab tudi on ni primer psihološke krutosti, temveč metafizične perverzности, ki je v tem, da izbira plen, da s svojevrstno ljubeznijo preferira izbrano žrtev, namesto da bi uveljavljal zakon ladjevja, ki mu zapoveduje, da za vse uporablja enako disciplino. Tako nam da misliti pripovedovalec, ko spomni na staro in skrivnostno teorijo, ki jo je razložil že Sade: zakon, zakoni vladajo neki drugi čuteči naravi, medtem ko prirojeno pokvarjena bitja sodelujejo s strašno, nadčutno in prvobitno, izvirno, oceansko Naravo, ki skozi nje zasleduje svoj lastni neracionalni cilj, Nič, Nič, ki ne pozna zakona.¹³ Achab bo prodril skozi steno, čeprav ni nič zadaj in bo iz nič naredil predmet svoje volje: »Zame je ta beli kit stena, čisto ob meni. Včasih mislim, da ni ničesar za njo, ampak saj je vseeno...« Tako mračna bitja, kot so globokomorske ribe, pravi Melville, lahko odkrije in diagnosticira le oko preroka, ne pa psihologa, pri tem pa ne more preprečiti njihovega norega podviga, »skrivnostne krivičnosti«¹⁴...

Torej smo sposobni razvrstiti Melvillove junake. Na eni strani monomaniaki ali demoni, ki imajo strašne preference, ki jih žene volja nič: Achab, Claggart, Babo... Na drugi strani pa angeli ali hipohondrični svetniki, ki so skoraj bedasti, naivna in čista bitja, ki imajo prirojeno slabost, pa tudi nenavadno lepoto, po naravi okameneli in ki imajo rajši... daleč od sleherne volje, bolj nič volje kot pa voljo po niču (hipohondrični »negativizem«). Preživijo lahko samo, če postanejo kamen, če zanikajo voljo in se v tej prepovedi posvetijo.¹⁴ To so Cereno,

¹² Georges Dumézil (uvod k *Charachidzé, Prometej ali Kavkaz*, Flammarion): »Grški mit o Prometeju je ostal skozi stoletja predmet razmišljanja in sklicevanja. Bog, ki pri borbi za dinastijo ne sodeluje s svojimi brati proti bratrancu Zevsu, ampak *popolnoma sam* izzove in osmeši samega Zevsa... ta antikrist nas prizadene in v nas prebudi mračna in občutljiva področja.«

¹³ O konceptu dveh Narav pri Sadu (papeževa teorija v *Novi Justini*), prim. Klossowski, *Moj bližnjik Sade*, Ed. du Seuil, str. 137 sq.

¹⁴ Prim. koncept svetosti pri Schopenhauerju kot dejanje, s katerim se zanika Volja skozi odpoved sleherni posebnosti. Pierre Leyris v drugem uvodu k *Billy Buddu* (Gallimard) spomni na globoko Melvillovo zanimanje za Schopenhauerja. Nietzsche je v Parsifalu videl tip Schopenhauerjevega svetnika, nekakšnega Bartlebyja. Toda Nietzsche meni, da je človek še vedno raje demon kot svetnik: »človek ima še vedno raje voljo po niču kot pa da je sploh nima...« (*Genealogija morale*, III, § 28).

Billy Budd in predvsem Bartleby. Čeprav nasprotujejo vsemu, eni rojeni izdajalci in drugi v bistvu izdani, eni pošastni očetje, ki žrejo svoje otroke, drugi zapuščeni sinovi brez očeta, strašijo isti svet in se menjavajo tako kot se v Melvillovem (pa tudi Kleistovem) pisanju izmenjujejo stacionarni in otrpli procesi z noro hitrimi postopki: *stil*, s svojim zaporedjem katatonij in naglice... Eni in drugi, obe vrsti junakov, *Achab in Bartleby, pripadata tej prvobitni Naravi*, v njej živita in sta njen sestavni del. Končno pa je še tretji tip junaka, tistega, ki je na strani zakona, čuvar božjih in človeških zakonov druge narave: to je prerok. Edinole kapitanu Delanoju manjka preroško oko, zato pa imajo Ismael v *Moby Dicku*, kapitan Vere v *Billyju Buddu* in advokat v *Bartlebyju* vsi po vrsti moč, da »Vidijo«: sposobni so, kolikor se le da, doumeti in razumeti bitja prve Narave, velike monomanične demone oziroma nedolžne svetnike, včasih pa celo oboje.

Vendar so tudi oni zelo dvoumni. Sposobni so sicer razumeti prvo Naravo, ki jih fascinira, vendar niso zaradi tega nič manj predstavniki druge narave in njenih zakonitosti. Nosijo očetovsko podobo: videti so dobri očetje, dobrohotni očetje (ali vsaj veliki zaščitniški bratje, kot Ismael do Queequega). Vendar jim ne uspe zaustaviti demonov, saj so le-ti za zakon prehitri, vse preveč presenetljivi. Nedolžnega, neodgovornega ne rešujejo: žrtvujejo ga v imenu zakona, izvedejo Abrahamovo žrtvovanje. Pod njihovo očetovsko masko se skriva dvojna identifikacija: z nedolžnim, do katerega čutijo resnično ljubezen, pa tudi z demonom, saj na njihov način prelomijo pogodbo z nedolžnim, ki ga ljubijo. Torej izdajajo, vendar na drugačen način kot Achab ali Claggart: slednji so prekršili zakon, medtem ko sta Vere in advokat v imenu zakona prekršila tih in skoraj nepriznan sporazum (celo Ismael se zdi, da se odvrne od svojega divjega brata Queequega). Še naprej ljubkujejo nedolžnega, ki so ga obsodili: kapitan Vere bo umrl z imenom Billyja Budda na ustnicah in zadnje besede advokata na koncu zgodbe bodo: »Ah, Bartleby! Ah, človeštvo!«, s katerimi poudari ne povezavo, ampak nasprotno, alternativo, kjer je moral proti Bartlebyju izbrati preveč človeški zakon. Ker so ti junaki v svojih protislovnih razpeti med obe Naravi, so sicer zelo pomembni, vendar nimajo teže drugih dveh. So bolj Priče, nasprotujoči, predstavljajoči (zato se nam tista branja *Moby Dicka*, ki poudarjajo vizijo Ismaela, ne zdijo ravno prepričljiva). Nek problem namreč uhaja temu tretjemu tipu junaka, nek višji problem, ki se ureja med dvema drugima.

Veliki Goljuf (The confidence-man, nekako tako kot se reče Medicine-man, Človek-zaupnik, Človek z zaupanjem) je poln Melvillovih misli o romanu. Prva misel je, da zahteva pravice do višje iracionalnosti (pogl. 14). Zakaj bi moral biti romanopisec prepričan, da mora razlagati vedenje svojih junakov in da jim mora dajati razloge, ko pa vendar življenje nikoli ničesar ne razloži o sebi in pušča v svojih bitjih veliko temnih, nerazločljivih, nedoločnih področij, ki se bojijo vsakršne razlage? Življenje utemeljuje, njega ni treba utemeljevati. Angleški roman in še bolj francoski roman čutita potrebo po tem, da morata racionalizirati, pa čeprav šele na zadnjih straneh, psihologija pa je nedvomno zadnja oblika racionalizma: zahodnjaški bralec pričakuje besedo konec. Psihoanaliza je v zvezi s tem znova dala poleta pretenzijam razuma.

Če psihoanaliza že ni prizanesla velikim romanom, vendarle noben romanopisec njene dobe ni v njej našel veliko zanimivega. Ustanovno dejanje ameriškega romana in prav tako tudi ruskega romana je bilo, da je roman postavilo daleč od razumskih poti in da je ustvarilo junake, ki se zadržujejo v niču, ki preživijo samo v praznini, ohranjajo prav do konca svojo skrivnost in izzivajo logiko in psihologijo. Celo njihova duša, pravi Melville, je »neizmerna in zastrašujoča praznina« in Acha-bovo telo je »prazna školjka«. Če že imajo formulo, ta prav gotovo ne razlaga, »RAJE NE« pa ostaja kabalistična formula — natanko tako kot formula Človeka iz podzemlja, ki sicer ne more prepričati, da 2 in 2 ne bi bilo 4, vendar se temu ne VDA (raje bi, da 2 in 2 ne bi bilo 4). Za velikega romanopisca, kakšni so Melville, Dostojevski, Kafka ali Musil, je važno, da stvari ostanejo enigmatične in vendar ne slučajne: skratka, nova logika, prav zares logika, ki pa nas ne pripelje nazaj k razumu in ne zajame intimnosti življenja in smrti. Romanopisec ima preroško oko, ne psihologov pogled. Za Melvilla tri velike kategorije junakov pripadajo tej novi logiki, natanko toliko, kolikor ta pripada njim. Ravno tako kot ni treba utemeljevati življenja, ni treba utemeljevati romana, kakor hitro doseže iskano **PODROČJE**, skrajno severno področje, daleč od umerjenih pokrajin.¹⁵ In po pravici rečeno, razuma ni, obstaja samo po koščkih. V *Billyju Buddu* Melville monomaniake označi kot Mojstre razuma — zato jih je tako težko presenetiti. Vendar jim prav zato, ker je njihov delirij aktiven in ker se poslužujejo razuma, razum služi za njihove vzvišene cilje, ki so pravzaprav zelo nerazumni. In hipohondri so Izobčenci iz razuma, čeprav ni mogoče zvedeti, ali se ne izločijo iz njega sami zato, da bi dosegli tisto, kar jim razum ne more dati, nerazločljivo, neimenovano, v katero se bodo lahko spojili. Končno pa so celo preroki le Utopljenici razuma: če se Vere, Ismael ali advokat tako močno oprijemljejo ostankov razuma, ki ga zaman poskušajo sestaviti v celoto, je to zato, ker so toliko *videli* in kar so videli, jih je za vedno prizadelo.

Neka druga Melvillova pripomba (pogl. 44) pa prinese bistveno razlikovanje med junake romana. Melville pravi, da predvsem ne smemo zamenjevati resničnih *Originalov* z zgolj pomembnimi ali nenavadnimi, posebnimi junaki. Kajti posebnosti, ki jih je v romanu lahko zelo veliko, imajo značaje, ki določajo njihovo formo, lastnosti, ki sestavljajo njihovo podobo; vpliv prihaja nanje iz njihove sredine in od enih na druge, tako da njihova dejanja in reakcije ubogajo splošne zakone, pri tem pa vsakič ohranjajo posebno vrednost. Prav taki so njihovi stavki, ki jih izrekajo, čeprav nič manj ne upoštevajo splošnih jezikovnih zakonov. Zato pa nasprotno sploh ne vemo, če razen prvotnega Boga, obstaja original, zaradi česar je lepo vsakič, ko naletimo na enega. Melville pravi, da ne razumemo, kako bi roman lahko vseboval več originalov. Vsak original je mogočna samotna Figura, ki prekaša vsako razumljivo formo: sproža goreče izrazne poteze, ki označujejo zagrizenost misli brez podobe, vprašanje brez odgovora, skrajne logike brez racional-

¹⁵ Primerjava med Musilom in Melvilom bi pripeljala na naslednje štiri točke: kritika razuma (»Princip Nezadostnega Razuma«); razkrinkanje psihologije (»velika luknja, ki ji pravimo duša«); nova logika (»drugo stanje«); Področje skrajnega se- vera (»Možno«).

nosti. Nimajo nič splošnega in niso nič posebnega, uhajajo znanju, izživajo psihologijo. Celo besede, ki jih izgovarjajo, prekoračujejo splošne zakone jezika (»predpostavke«), tako kot preproste posameznosti govora, saj so kot sledovi oziroma projekcije enotnega, izvirnega, prvega jezika in pripeljejo vsako govorico na rob tišine in glasbe. Bartleby nima nič posebnega, ravno tako pa nič splošnega, on je Original.

Originali so bitja prve Narave, ni pa jih mogoče ločiti od sveta ali od druge narave in v njih vršijo svoj učinek: razkrivajo praznino, nepopolnost zakonov, mediokriteto posamičnih bitij, svet kot maškarado (temu bo Musil po svoje rekel »vzporedno dejanje«). Vloga prerokov, njih, ki niso originali, je prav v tem, da so edini, ki prepoznajo njihove brazde in neizrekljiv nemir, ki ga le-ti sejejo po svetu. Melville pravi, da original ni podvržen vplivu okolja, ampak da, obratno, meče na okolico bledo belo svetlobo, ki je taka kot svetloba, ki v »Genezi spremlja začetek stvari«. Originali so včasih nepremični vir te svetlobe, kot mornar na vrhu jambora, kot obešeni zvezani Billy Budd, ki »se dviguje« ob jutranji zarji, kot Bartleby, ki stoji v advokatovi pisarni, včasih pa bliskovita pot, prehitra, da bi ji lahko sledili z očmi, Achabova ali Claggartova strela. To sta dve veliki originalni Figuri, ki ju najdemo povsod pri Melvillu, Panoramski posnetek in Travelling, stacionarni proces in neskončna hitrost. Čeprav sta to elementa, ki dajeta ritem, in čeprav postaje dajejo ritem gibanju ter iz negibnega prikličejo bliske, mar vendarle protislovje ne cepi originalov in njihovih dveh tipov? Kaj hoče povedati Jean-Luc Godard, ko v imenu filma trdi, da je med panoramskim posnetkom in travellingom »moralni problem«? Mogoče je to tista razlika, ki povzroči, da se zdi, da v velikem romanu ne more biti več kot enega originala? Slabi romani niso nikoli mogli ustvariti še tako majhnega originalnega junaka, kako bi jih torej mogel velik roman ustvariti več kot enega naenkrat? Achab ali Bartleby... Tako kot velike Figure slikarja Bacona, ki priznava, da še ni našel sredstva, da bi združil dve na eni sami sliki.¹⁶ In vendar bo Melvillu to uspelo! Če prekine svoj molk in končno napiše *Billyju Budda*, je to zato, da ta zadnji roman pod ostrim pogledom kapitana Vera združi dva originala, demonskega in okamenega: problem ni bil povezati ju z zapletom — to je vendar enostavno in brez posledic, saj zadošča, da je eden žrtev drugega —, ampak ju držati skupaj na sliki (v kolikor je *Benito Cereno* to že poskusil, je to storil le nepopolno, pod kratkovidnim in nejasnim pogledom Delanoja).

Kateri velik problem torej prevladuje v Melvillovem delu? Nedvomno to, da bi spravil oba originala in zato tudi *spravil original z drugim človeštvom*, nečloveško s človeškim. Toda dobrih očetov ni, kar dokazujeta kapitan Vere in advokat. So le strašni in pogoltni očetje in okameneli sinovi brez očetov. Če lahko rešimo človeštvo in spravimo originale, to lahko storimo le z razpustitvijo, z razstavljanjem očetovske funkcije. Zato je velik dogodek, ko Achab, ko moli k plamenom Svetega

¹⁶ Prim. Francis Bacon, *Umetnost nemogočega*, Ed. Spira, I, str. 123. In Melville je govoril: »mogoče nekoliko tudi zaradi tega, ker na določeni orbiti obstaja en sam planet, ne more biti v umetniškem delu več kot en originalen junak; dva junaka bi prišla v tako nasprotje, da bi nastal kaos«.

Elme, odkrije, da je oče sam izgubljeni sin, sirota, medtem ko je sin sin ničesar ali vseh, brat.¹⁷ Kot bo rekel Joyce, očetovstva ni, to je praznina, nič, ali raje področje negotovosti, kjer strašijo bratje, brat in sestra. Maska dobrega očeta mora pasti zato, da se prva narava pomiri in da se prepoznajo Achab in Bartleby, Claggart in Billy Budd, in v nasilju enih in začudenju drugih sprostijo plod, ki so ga nosili v sebi, čist in preprost bratovski odnos. Melville bo neprestano razvijal radikalno opozicijo bratstva s krščanskim »usmiljenjem« ali očetovskim »človekoljubljem«. Rešiti človeka očetovske funkcije, ustvariti novega človeka ali človeka brez posebnosti, združiti original in človeštvo tako, da ustvariš družbo bratov kot novo univerzalnost. V bratovski družbi zveza zamenja sorodstveno povezanost in krvno pogodbo, istokrvnost. Moški je resnično krvni brat moškega, ženska pa je njegova krvna sestra: po Melvillovem mnenju je to skupnost samcev, ki svoje člane potegne v neomejeno postajanje. En brat, ena sestra, tako zelo resnična, da nista več njegova, njena, vsako »lastništvo« izgine. Goreča strast, globlja od ljubezni, ker nima ne podlage ne lastnosti, samo sled nerazločljivega področja, kjer gre skozi vse stopnje v vseh smereh, se razširi tja do homoseksualnega odnosa med brati in gre preko krvoskranskega odnosa med bratom in sestro. To je tisti najbolj skrivnosten odnos, ki zanese Pierra in Isabelle, ki potegne za seboj »Roca« in Catherine v *Viharnem vrhu*, vsak je nekaj časa Achab in Moby Dick: »Naj bosta najini duši iz česar koli, njena in moja sta enaki... moja ljubezen do njega je podobna večnim podzemnim skalam izvor malo vidnega, toda potrebnega veselja... Jaz sem Heathcliff! vedno je prisoten v mojem duhu: ne kot užitek, tako kot jaz nisem vedno užitek sama sebi, ampak kot moje lastno bitje...« Kako bi se lahko ta skupnost uresničila? Kako bi bil lahko največji problem rešen? Toda, ali se ni že sam od sebe rešil prav zato, ker ni osebni, ker je zgodovinski, geografski, političen? To ni zasebna zadeva ali zadeva posameznika, ampak je kolektivna zadeva, to je zadeva nekega naroda ali bolje vseh narodov. To ni ojdipovska fantazma, ampak političen program. Melvillov samec Bartleby mora tako kot Kafkov najti »kraj za svoje sprehode«, Ameriko. Američan se je rešil angleške očetovske funkcije, on je sin zmravljenega očeta, vseh narodnosti. Že pred neodvisnostjo Američani mislijo na kombinacijo držav, na obliko države, ki bi ustrezala njihovi nalogi; toda njihova naloga ni ponovno ustvariti »staro Državno skrivnost«, en narod, eno družino, eno dediščino, enega očeta, njihova naloga je ustvariti svet, bratsko družbo, federacijo ljudi in dobrin, skupnost anarhističnih posameznikov, kot so jo učili Jefferson, Thoreau, Melville. Taka je deklaracija *Moby Dicka* (pogl. 26): če je človek človekov brat, če je vreden »zapanja«, to ni kot pripadnik ene narodnosti in ne kot lastnik ali delničar, ampak samo kot človek — takrat, ko je izgubil tiste lastnosti, ki tvorijo njegovo »nasilnost«, njegovo »neumnost«, »nizkotnost«; takrat, ko ima zavest o sebi samo še skozi poteze »demokratične časti«, ki gleda na vse posebnosti kot na ravno toliko odurnih madežev, ki vzbujajo strah ali usmiljenje.

¹⁷ Prim. R. Durand, str. 153. Jean-Jacques Mayoux je rekel: »Kar se tiče osebnega področja, je vprašanje očeta zaenkrat popravljeno, če ne urejeno... Toda ne tiče se samo njega. Vsi smo sirote. In zdaj je čas bratstva.« (*Melville sam o sebi*, Ed. du Seuil, str. 109)

Amerika je potencial človeka brez posebnosti, Originalnega Človeka. Že v *Redburnu* (pogl. 33): »Niti kaplja ameriške krvi ne more biti prelita, ne da bi se prelivala kri celega sveta. Anglež, Francoz, Nmec, Danec ali Skot, Evropejec, ki se roga Američanu, pravi Raca svojemu lastnemu bratu in izpostavlja svojo lastno dušo nevarnosti na dan poslednje sodbe. Nismo ozka rasa, nacionalistično in tercijsko pleme Hebrejcev, ki se jim je kri pokvarila, ker so jo hoteli preveč čisto in so obdržali direktno potomstvo in istokrvne poroke . . . Smo manj narod kot svet, kajti, ker ne pravimo celemu svetu oče, tako kot Melchisédech, smo brez očeta in matere . . . Smo dediči vseh stoletij vseh časov in našo dediščino delimo z vsemi narodi . . .«

Slika proletarca iz XIX. stoletja je taka: prihod komunističnega človeka ali družbe tovarišev, bodočega Sovjeta, saj brez lastnine, brez družine in brez naroda nima druge opredelitve kot da je človek, *Homo tantum*. Toda to je tudi slika Američana, z drugimi sredstvi sicer — in poteze enega in drugega se prepletajo ali pa se pogosto pokrivajo. Amerika je mislila, da bo naredila revolucijo, katere moč naj bi povzročila univerzalno priseljevanje priseljencev iz vseh dežel, tako kot bo boljševiška Rusija naredila svojo revolucijo, ki bi povzročila univerzalno proletarizacijo, »proletarci vseh dežel« . . . : dve obliki razrednega boja. Tako da ima mesijanstvo XIX. stoletja dve glavi in se izraža ravno tako v ameriškem pragmatizmu kot navsezadnje v ruskem socializmu.

Pragmatizma ne razumemo, če vidimo v njem zgolj površno filozofsko teorijo, ki so jo izdelali Amerikanci. Pač pa razumemo novost ameriškega mišljenja, če v pragmatizmu vidimo enega od poskusov, da bi spremenili svet in si izmislili nov svet, novega človeka, tako kot se *delajo*. Zahodna filozofija je bila lobanja ali očetovski Duh, ki se je realiziral v svetu kot totaliteti in v spoznavajočem subjektu kot lastniku. Ali se vesela Melvillova žalitev, »metafizična krastača«, ne naslavlja na zahodnjaškega filozofa? Kot sodobnik ameriškega transcendentalizma (Emerson, Thoreau) Melville že riše poteze pragmatizma, ki ga bo sam nadaljeval. Najprej je to afirmacija sveta v *procesu*, na *otočju*. Niti puzzle ni, katerega koščki z ujemanjem znova sestavijo celoto, ampak je bolj zid iz prostih, ne-zacementiranih kamnov, kjer je vsak element vreden sam zase in vendar v odnosu do drugih: izolati in spremenljivi odnosi, otoki in med-otoki, gibljive točke in vijugaste črte, kajti Resnica ima vedno »razcefrane robove«. Ne lobanja, ampak vrv iz vretenc, hrbtenični mozeg; ne uniforma, ampak Harlekinov plašč, isto belo na belem, patchwork, ki se nadaljuje v neskončnost, s številnimi povezavami, tako kot suknjič Redburna, White Jacketa ali Velikega kozmopolita: ameriška iznajdba par excellence, kajti Američani so izumili patchwork v enakem smislu kot pravimo, da so Švicarji izumili uro na kukavico. Ampak zato je tudi potrebno, da spoznavajoči subjekt, ta edini lastnik, odstopi prostor skupnosti raziskovalcev, točneje bratom z otočja, ki nadomestijo vedenje z verovanjem, natančneje, z »zaupanjem«: ne z verovanjem v drugi svet, ampak z zaupanjem v ta svet in v človeka kot v Boga (»poskusil bom vzpon na Ofo z upanjem, ne z vero . . . šel bom po svoji poti . . .«).

Pragmatizem je natanko ta dvojni princip otočja in upanja.¹⁸

¹⁸ Jaworski je natančno proučil ta svet otočja ali izkušnjo s patchworkom. Obe temi se bosta zopet pojavili v vsem pragmatizmu, zlasti na najlepših straneh Williama Jamesa: svet je kot »izstreljen iz pištole iz neposredne bližine«. Tega ni mogoče

Kaj mora biti skupnost ljudi, da bo možna resnica? *Truth in trust*. Pragmatizem se bo vedno boril na dveh frontah, tako kot se je že Melville: proti posebnostim, ki človeka postavijo proti človeku in gojijo nepopravljivo nezaupanje; ampak tudi proti Občemu ali Vsemu, združitvev duš v imenu velike ljubezni ali dobrote. Kaj vendar ostane dušam, ko se ne držijo več posebnosti, kaj jim preprečuje, da bi se združile v eno celoto? Ostaja jim prav njihova »originalnost«, to se pravi glas, ki ga vsaka oddaja, kot refren na robu jezika, ki pa ga izreče samo, kadar gre s svojim telesom po cesti (ali po morju), ko vodi svoje življenje, ne da bi iskala odrešitve, kadar se poda na svoje utelešeno potovanje brez posebnega cilja in sreča drugega potnika, ki ga spozna po glasu. Lawrence je rekel, da je v tem novo mesijanstvo ali demokratični donesek ameriške književnosti: proti evropski morali odrešitve in usmiljenja postavlja moralo življenja, kjer se duša uresniči samo, če gre na pot, brez drugega cilja, izpostavljena vsem kontaktom, ne poskuša nikoli rešiti drugih duš, se odvrača od tistih, ki imajo preveč avtoritativen ali preveč javkajoč glas, tvori s sebi enakimi akorde, čeprav bežne in neodločne, brez druge uresničitve kot prostost, vedno pripravljena, da se uresniči.¹⁹ Po Melvillovem ali Lawrenceovem mnenju je bratstvo stvar originalnih duš: mogoče se začne šele s smrtjo očeta ali Boga, toda ne izvira iz nje, to je čisto druga stvar — »vse subtilne simpatije neskončne duše, od najbolj trpkega sovraštva do najbolj strastne ljubezni«.

Potrebna je druga perspektiva, perspektivizem otočja, ki združi panoramski posnetek in travelling, tako kot v *Čarobnih otokih*. Potrebna je dobra percepcija, posluš in vid, kot je to dokazal *Benito Cereno*, in »percept«, se pravi percepcija v postajanju, je tisti, ki mora nadomestiti koncept. Potrebna je nova skupnost, katere člani bi bili sposobni »zaupanja«, to se pravi verovanja v same sebe, v svet in v postajanje. Samski Bartleby se mora podati na potovanje in najti svojo sestro, s katero bo zaužil ingverjev piškot, novo hostijo. Bartleby zaman živi poglobljen v študij in nikoli ne gre ven, on se ne šali, ko advokatu, ki mu predlaga nove zaposlitve, odgovori: »to je preveč zaprto...«. In če mu preprečijo, da bi naredil to potovanje, tedaj je njegovo mesto le še v ječi, kjer umre zaradi »civilne neposlušnosti«, kot pravi Thoreau, »edinem mestu, kjer svoboden človek lahko biva v časti«. William in Henry James sta res brata in *Daisy Miller*, nova ameriška mladenka, prosi samo za malo zaupanja in umre, ker ni dobila tisto malo, za kar je prosila. In kaj je Bartleby advokata prosil drugega kot malo zaupanja, on pa mu odgovori

ločiti od iskanja nove človeške skupnosti. V *Pierre ali dvoumnosti* se nam lahko skrivnostno delce Plotinusa Plinlimmona že zdi kot manifest absolutnega pragmatizma. Za zgodovino pragmatizma na splošno, filozofskega in političnega, se obrnite na *Ameriško filozofijo* Gérarda Deledalla, Ed. *L'Age d'homme*: zlasti pomemben je Royce zaradi svojega »absolutnega pragmatizma«, zaradi njegove »velike Razlagalne skupnosti«, ki združuje posameznike. Tam je veliko melvillovskih odmevov. In čudni Roycev trio, Avanturist, Koristnik in Zavarovalec, se zdi, kot da v nekaterih ozirih izvira iz Melvillovega tria Monomaniaka, Hipohondra in Preroka, ali pa celo opozarja na junake iz *Človeka z zaupanjem*, ki mu že vnaprej zagotavlja njegovo komično verzijo.

¹⁹ Lawrence, *Študije o klasični ameriški književnosti*, Ed. du Seuil, »Whitman«. Ta knjiga vsebuje tudi dve znani študiji o Melvillu. Lawrence Melvillu tako kot Whitmanu očita, da sta padla nazaj v to, kar sta razkrinkala, in vendar, pravi, si ameriška književnost utre pot prav zaradi njiju.

z usmiljenjem, s človekoljubjem, kar so vse maske očetovske funkcije? Edino advokatovo opravičilo je, da se umika pred postajanjem, kamor bi ga Bartleby že s samim obstojem lahko potegnil: že se širijo *govori-ce*... Junak pragmatizma ni poslovnež, ki je uspel, ampak je to Bartleby, je to Daisy Miller, to sta Pierre in Isabelle, brat in sestra.

Pogosto opozarjajo na nevarnosti »družbe brez očetov«, toda edina prava nevarnost je očetov povratek.²⁰ Pri tem ne moremo ločevati obeh revolucij, ameriške in sovjetske, pragmatične in dialektične. Vsesplošno priseljevanje ne uspe nič bolje od univerzalne proletarizacije. Že secesijska vojna je bila plat zvona, tako kot bo to pozneje likvidacija Sovjetov. Rojstvo naroda, obnoveitev Države-naroda — in pošastni očetje se naglo vrnejo medtem ko sinovi brez očeta ponovno začnejo umirati. Usoda Američana je tako kot usoda Proletarca le papirnata podoba. Tako kot je marsikateri boljševik že leta 1917 slišal trkati na vrata diabolične sile, so pragmatiki in Melville že videli prihajati maškerado, ki bo pobrala družbo bratov. Že precej pred Lawrenceom sta Melville in Thoreau diagnosticirala ameriško bolezen, tisto novo vezivo, ki postavi nazaj zid, očetovsko avtoriteto in odurno usmiljenje. Bartleby se torej prepusti smrti v ječi. Od samega začetka je Benjamin Franklin, hinavski *Trgovec s strelvodji*, tisti, ki osnuje magnetično ameriško ječo. Ladja-mesto ponovno vzpostavi najbolj opresiven zakon in bratstvo ostane le še pri tistih mornarjih, ki plezajo na vrh jambora in tam nepremično obstanejo (*Bel mornarski suknjič*). Velika skupnost samcev je le družčina uživačev, kar bogatemu samcu seveda ne preprečuje, da ne bi izkoriščal ubogih blelih delavcev in tako sestavil dva nespravljiva lika pošastnega očeta in deklica sirot (*Raj samcev in Tartar mladih deklic*). Pri Melvillu se povsod pojavlja ameriški goljuf. Katera zla sila je iz trusta naredila tako kruto podjetje kot je »univerzalen narod«, ki ga v *Čarobnih otokih* ustanovi Človek s psi? Človek z zaupanjem, kjer melvillovska kritika usmiljenja in človekoljublja doseže višek, upodobi cel niz skrotovičenih osebnosti, ki se zdijo, da izvirajo iz »Velikega Kozmopolita« z obleko iz patchworka in ki zahtevajo samo... malo človeškega zaupanja, da bodo lahko izpeljali večkratno in odskočno goljufijo.

Sta to lažna brata, ki ju pošilja diabolični oče, da obnovita njegovo moč nad *preveč lahkovernimi* Amerikanci? Toda roman je tako kompleksen, da bi lahko mirno trdili tudi obratno: ta dolga goljufiva teorija bi bila kaj lahko tudi komična verzija pravih bratov, kot jih vidijo *preveč nezaupljivi* Američani, ali pa so že postali nesposobni, da bi jih videli. Ta horda oseb vse do skrivnostnega otroka na koncu je mogoče družba Človekoljubov, ki skrivajo svoj demoničen načrt, mogoče pa tudi skupnost bratov, ki jih Ljudomrzniki ne znajo več mimogrede spoznati. Kajti prav sredi svojega neuspeha ameriška revolucija neprestano ponovno uveljavlja svoje fragmente, vedno še kaj prežene na obzorje, celo na luno se pošlje, poskusi prebiti zid, zopet začeti eksperiment, išče bratstvo v tem podvigu, sestro v tem nastajanju, glasbo v jecljajočem jeziku, čist glas in neznane akorde v vsej govorici. Kar bo rekel Kafka o »malih narodih«, pove Melville že o velikem ameriškem narodu, kolikor mora namreč biti

²⁰ Prim. knjigo Alexandra Mitscherlicha, *Družbi brez očetov naproti* (Gallimard), s psihoanalitičnega stališča, ki se ne zmeni za gibanja v Zgodovini in se spominja angleškega očetovskega ustroja.

prav patchwork vseh majhnih narodov. Kar bo Kafka povedal o majhnih književnostih, je Melville že povedal o ameriških književnosti svojega časa: ker je v Ameriki le malo avtorjev in ker je ljudem vseeno, pisatelj resda ne more uspeti kot priznan mojster, zato pa celo ob neuspehu ostane še toliko bolj nosilec *kolektivnega življenja*, ki ne izhaja več iz zgodovine književnosti, temveč ohranja pravice bodočega ljudstva oziroma človeškega postajanja.²¹ Shizofrenična naloga: čeprav je Bartleby katatonik in anoreksik, ni bolnik, ampak zdravnik bolne Amerike, Medicine-man, novi Kristus oziroma brat nas vseh.

Prevedla Jožica Pirc

Ka je emancipirajoča vrnitev politične vrstice sredine in druge polovice šestdesetih let v 20. stoletju pri črnih državljanih imenovani Black Revolution, na začetku sedemdesetih izpuščila skoraj tako nenadno kot se je prej pojavila,²² sta letala prva romana Alice Walker in Toni Morrison — dveh črnih pisateljic, ki sta postali znani predvsem kot zastopnici nečesa črnega, nečesa črnsko črnega. Avtorici, ki sta v osemdesetih črnsko črnsko imaginarij uveljavili kot pravi in da hočeta, ameriški success.²³ Severna kelja zapusti nekaj črnsko črnega se je zadržala na emancipaciji črnega — in (v km je ključ) v prepuzanju ter odporu sekularnemu in posredovanju črnih močnej črnsko skupnosti (zadržanje črnega se je najprej izkazalo prav znotraj ranje navidez emancipatoričnih gibanj) kot prvi dvojni vzpon. Zvijateljstvo uma (Hegel) je znova dokazala vstopom vloga voh, odzval na revolucionarnem duhu Evrope in Amerike — uprli v kateri črnega ni dosti več kot lahko gibljiva snov, ki je na svoji prvi spoznavniški dovolj močno ip natanko opredeljeno oporo kelja, skupne vzponov v zadržanju feminizma v sedemdesetih, tako belskega kot črnega in katerega koli drugega, feministični teoriji, politiki in literaturi, repozit črnega drugega.

Uporna uspeha

Kljub temu, da je Alice Walker do leta 1932, ko je izšla roman *Nekaj vijoličastega*,²⁴ imela za seboj že dva romana, štiri zbirke pesmi in

²¹ Citat je vreden navesti v prvi del knjige omenih avtoric Alice Walker in Toni Morrison *Search of Our Mothers' Gardens*, Houghton Mifflin Harcourt, New York 1982 (navajam po izdaji: The Women's Press, London 1984).

²² Bennett Jr., *Lorraine, a History of Black America*, Johnson Publishing, Chicago 1982, v *Black revolution*, str. 387–392. — Varnostjo, politično vrstice se je začelo 1962, ko se vračajo do začetka sedemdesetih, ko je, kot Lorraine Bennett Jr. uvidela, izpuščila dovolj tako nenadno kot se je prej pojavila.

²³ Alice Walker je prvica Pulitzerjevo nagrado za roman *Nekaj vijoličastega* (*The Color Purple*) leta 1982 (mednarodni popravek in popravek leta 1984) je roman doživel, ko je Spenser po romanu pravič *črnsko črnsko* Alice, Toni Morrison pa 1983 za roman *Beloved* in 1984 za knjigo *Sula*, da se je v 1980-ih najprej vrnila kot vzpon v uspehu.

²⁴ Prim. Melvillov tekst o ameriški književnosti v »Hawthorne in njegovi mor narčki« (Od kod prihajaš, Hawthorne?, Gallimard, str. 237–240). Primerjaj s Kafkovim tekstom, *Dnevnik*, str. 179–182.

NEKAJ VIJOLIČASTEGA

I come out of a tradition where those things are valued; where you talk about a woman with big legs and big hips and black skin. I come out of a black community where it was all right to have hips and to be heavy. You didn't feel that people didn't like you. The values that /imply/ you must be skinny come from another culture... Those are not the values that I was given by the women who served as my models. I refuse to be judged by the values of another culture. I am a black woman, and I will stand as best I can in that imagery.

Bearnice Reagon

BLACK WOMEN AND LIBERATION MOVEMENTS¹

Ko je emancipirajoče, vrtoglavo politično vrenje sredine in druge polovice šestdesetih let, v ZDA pri črnskih državljanih imenovano *Black Revolution*, na začetku sedemdesetih izpuhtelo skoraj tako nenadno kot se je prej pojavilo,² sta izšla prva romana Alice Walker in Toni Morrison — dveh črnških pisateljic, ki sta postali znani predvsem kot zastopnici nečesa ženskega, nečesa črnško ženskega. Avtorici, ki sta v osemdesetih³ črnško ženski imaginarij uveljavili kot pravi, in če hočete, ameriški, *success*.³ Suverena želja zapisati *nekaj črnško ženskega* se je zarisala na emancipaciji črnškega — in (v tem je ključ) v prepoznavanju ter odporu seksizmu in podrejanju žensk znotraj črnške skupnosti (zatiranje žensk se je najbolj izrazilo prav znotraj zanje navidez emancipatoričnih gibanj) kot tudi družbe nasploh. Zvijajčnost uma (Hegel) je znova dokazala ostrino svojih zob, tokrat na revolucionarnem duhu Evrope in Amerike — optiki, v kateri ženska ni dosti več kot lahko gibljiva snov, ki je na svoji poti sproducirala dovolj močno in natanko opredeljeno oporo želje, skupne celotnemu razmahu feminizma v sedemdesetih, tako belškega kot črnškega in kateregakoli drugega, feministični teoriji, politiki in literaturi: zapisati žensko drugače.

Uganka uspeha

Kljub temu, da je Alice Walker do leta 1982, ko je izšel roman *Nekaj vijoličastega*,⁴ imela za seboj že dva romana, štiri zbirke pesmi in

¹ Citat je uvodni navedek v prvi del knjige zbranih esejev **Alice Walker** *In Search of Our Mothers' Gardens*, Harcourt Brace Jovanovitch, New York 1983 (navajam po izdaji: The Women's Press, London 1984).

² **Bennett Jr., Lerome**, *A History of Black America*, Johnson Publishing, Chicago 1982, o Black revolution cf. str. 387—433. — Natančneje, politično vrenje se je začelo 1963. leta in trajalo do začetka sedemdesetih, ko je, kot Lerome Bennett Jr. izrecno zapiše, izpuhtelo skoraj tako nenadno kot se je prej pojavilo.

³ **Alice Walker** je prejela Pulitzerjevo nagrado za roman *Nekaj vijoličastega* (*The Color Purple*) leta 1983 (množično popularnost in paper back izdajo je roman doživel, ko je Spielberg po romanu posnel istoimenski film), **Toni Morrison** pa 1988 za roman *Beloved*. In če za koga velja, da se je njegova najavtentičnejša želja nazadnje uspešno prodajala, je Alice Walker pravi naslov.

⁴ V slovenskem prevodu Zoje Skušek-Močnik: *Nekaj vijoličastega* (*The Color Purple*), Mladinska knjiga, Ljubljana 1987.

dve knjigi kratkih zgodb, je bila Pulitzerjeva nagrada in izjemna popularnost romana vendarle presenečenje, še zlasti, ko je Spielberg (enako presenetljivo) po njem posnel film. Upoštevanja vreden je prav odziv, ki je nihal od hudih obtožb in zaničevanja predvsem s strani črnskih pisateljev in kritikov do vsaj toplega sprejema in celo evforije — kakor se pritožuje Trudier Harris,⁵ sama črnka, ki je po dveh letih dvomov skozi fascinacijo in nelagodje⁶ o romanu vendarle poskusila napisati zares ostro kritiko — evforije, ki kot da je sprejemu, s črnsko žensko kritiko vred, utopila občutek za podrobno, skrbno pretehtano presojo. Sama svoj obširni zapis začinja z naslednjimi stavki:

Nekaj vijoličastega je bil kanoniziran. Mislim, da ne bi smel biti. Pripoved o popularnosti romana je pripoved o zmožnosti medijev, da še enkrat diktirajo okus bralstva in poskušajo zarisati, kaj je za ameriške črnske pisatelje sprejemljiva stvaritev. Zalostno, knjiga, ki bi bila lahko prezrta, če bi bila natisnjena deset let prej ali kasneje, je sedaj postala klasični roman črnske ženske. ... Alice Walker je čakala na krilih feminističnega gibanja ter moči, ki jo je to proizvedlo, dovolj dolgo, da je dočakala klic pred zastor ...

Roman je postal tako popularen, da je Alice Walker skoraj obče priznana kot govornica za črnsko ljudstvo, zlasti za črnske ženske ... (Harris, str. 155)

Kar Trudier Harris naniza kot vrsto osti, bi Alice Walker bržčas brala v nasprotnem smislu. Na kratko, resignirano priznanje popular-

⁵ Trudier Harris: 'On *The Color Purple*, Stereotypes, and Silence' (okr. TH), *Black American Literature Forum*, (Winter 1984). — Tekst Harrisove je v precejšnjem delu registracija s prahom časa še neprekritega odziva na roman, pokazati skuša kar največ njegovih šibkih točk, konceptualni dispozitiv podlage za kritiko se bistveno razlikuje od dispozitiva 'črnske feministične kritike'. Še več, z izjemo jezika, ki ga hvali, in kolikor jezik zvuja na formo romana, same forme (čeprav formo tudi kritizira z 'realističnim' argumentom, da je oblika romana v pismih, sicer privilegirane teme feministične literarne teorije, preveč sofisticirana za Celie kot lik kmečke ženske), je njena kritika usmerjena, kot bi sama rekla, na sporočilo in moralo romana; nekoliko posplošeno, kar kritizira, so ravno feministične poante.

⁶ *Fascinacija in nelagodje*, Trudier Harris posredno ali neposredno registrira oboje. Kot piše neke črnska feministična kritičarka Barbara Christian, karkoli naj že trdijo o romanu, pa se vsi kritiki strinjajo, da je jezik v romanu izreden. Ne glede na 'sporočilo' in 'moralo', vse in še posebej črnske bralce, sploh če so vsaj del otroštva preživeli na jugu ZDA, dobesedno fascinira jezik, in Harrisova je na nek način še preciznejša, fascinira njegov »glas«: 'Silen je v romanu Celiejn glas, prikupen, v podtonu humoren, in jedko analitičen na osnovni ravni človeške interakcije. Glas liku izvrstno ustreza in Walkerjeva je vanj vdihnila življenjsko silo, ki v romanu na trenutke zatemni problematična, zaskrbljujoča področja. Na primer, ko sem decembra 1982 sedela v več sto članskem občinstvu v kampusu Radcliffe College in poslušala Walkerjevo, kako oživlja Celie, so se vsi moji ugovori proti Celie v trenutku razgubili, medtem ko je Walkerjeva spredla slišen urok /spell/ nad poslušalstvom. Sama sebe sem moral opomniti, da sem bolj odobraval kontrolirano, a dinamično moč Walkerjeve kot bralke, kot pa Celiejno zgodbo. Branje je povzelo enega osrednjih problemov v romanu — boj med formo in vsebino. Forma, kolikor navezuje na pogovorni jezik (folk speech), vzorce in odtenke v Celiejnem glasu, je v knjigi absolutno čudovita« (TH, str. 156). — Hkrati trdi, da v svojem občutku *nelagodja* ni osamljena: »Ko sem začela spraševati črnske ženske, kako čutijo do knjige, je zadržano izbruhnilo neugodje, zadržana tendenca kritiziranja, toda nobena od njih tega ne bi počela prav agresivno. Vse smo se soočale z mislijo, da kritiziranje tako univerzalno hvaljenega romana pomeni nekako, da dezertiramo raso ter črnske ženske pisateljice. Vendar pa, ob romanu je obstajal občutek nelagodja« (TH, str. 155).

nosti in medijskega diktata bralskega okusa ter očitek historično ozke določenosti je bil zanjo (in večini črnskega feminizma) triumf, ki bralcem ob podpori medijev — ker je tako, kakor je bil napisan, nastopil natanko ob pravem času, in ne po naključju v črnski angleščini, s tako skopim, a obenem konciznim imaginarijem — za spremembo diktira fantazije črnske ženske. S poudarjanjem popularnosti Harrisova paradoksnopozori na ključno točko, od koder bi na nek način morala začeti vsaka analiza tega romana. Ne le prek feminističnega gibanja, roman je prodril na krilih tipično postmodernega obrata: umetniško se tu pokrije z množičnim. Kakor je značilno za mnoga tovrstna dela, ki so prekoračila pregrado umetnosti le za elitno bralstvo, je *Nekaj vijoličastega* izjemno provokativen roman, kar nakazujejo vprašanja kot denimo, kako je lahko roman, ki se poslužuje ljudskega idioma, pri čemer je pogovorni jezik v primerjavi s tistim, kar se običajno pojmuje pod umetniškim, dovolj preprost, roman, katerega imaginarij je razberljiv do prozornosti, roman, ki kot citatni prototekst privzame mrežo eksplicitno političnih referenc⁷ — kako je tak roman prepričal najprej lep del t. i. šolanih bralskih krogov? Ali pa, kako da so ga najbolj ostro napadali črnski kritiki in pisatelji, medtem ko je bil v belskih krogih ne glede na spol večinoma dobro sprejet, kar pomeni, da se je odziv recepcije neobičajno ostro porazdelil glede na seksualno ali 'nacionalno' razliko!? Tovrstna sklopa vprašanj se ne bi zastavljala, če roman ne bi bil *success* v širokem in izbranem bralskem krogu, z njima pa se ponuja hkrati že dvoje izhodišč. Če se odziv na roman ravna glede na spolno ali 'nacionalno' razliko, in če je iz odzivov dovolj razvidno, da si določene skupine lastijo posebne pravice do interpretacije, je, kolikor sprejmemo to stališče, privilegiran odziv skupine, ki je postavljena na mesto, na katerega se postavlja subjekt, ki naj bi se v tem romanu zapisoval, to pa je po izjavah pisateljice črnska ženska. Zanimivo pa je, da se v odzivih na *Nekaj vijoličastega* s strani 'črnske feministične kritike' in 'črnske ženske kritike' soočata dva načina pristopa do romana, ki po svojem izvoru nista tako zelo specifična: črnska feministična kritika svojo pozornost usmerja na analizo reprezentacij, še posebej črnske ženske (pri čemer roman v svoji analizi nenazadnje *цени* ravno skozi ta pogled), je pomemben del ugovorov, ki jih daje Trudier Harris (ki se postavlja natanko na stališče 'črnske ženske'⁸) in skušajo razveljaviti vrednost romana, posredovana z določenim pojmovanjem umetniškega. Njeni proti argumenti se vsaj posredno opirajo na določen pojem 'umetniške vrednosti'. Resda niti prvi niti drugi pristop ne more razrešiti uganke uspeha: prvi ga dojame kot posledico

⁷ Trudier Harris v najbolj zaostrenem delu glede političnih referenc meni naslednje: »S svojo mešanico sporočila, forme in oseb se *Nekaj vijoličastega* bere kot politična nakupovalna lista vseh 'dolgujem ti', za katere je Walkerjeva čutila, da je prišel njihov čas poplačila. Tribut daje feministkam s portretiranjem ženske, ki se bori se proti nesrečam, da bi se dokazala v skoraj nemogočih težavah. Tribut daje lesbijkam s portretiranjem razmerja med dvema ženskama, ki se s svojo končno vdanostjo konvenciji srečne rešitve bere kot pravljica šolarke. Tribut daje črnskim nacionalistom z nasprotovanjem kolonializmu, in pan-afrikanizmu z namigovanjem, kako da, zares, črnski Američani razumejo in simpatizirajo z mizerijo svojih črnih bratov in sestra tisoče milj preko oceana. In dodaja še nekaj drugih priklonov: ženskam-skrbečim-za-kariero z osebami kot sta Mary Agnes in Src, znova-rojenim moškimi feministom v osebi Alberta, in črnski kulturi nasploh z uporabo bluesa in ljudskega idioma«. (TH, str. 160)

'notranjih kvalitet' in si ga niti ne postavlja kot problem, medtem ko se drugi nad njim čudi ter jezi, razloge za črnsko pisateljico ekscesni uspeh pa v prvi vrsti išče pri 'zunanjih dejavnikih' (historični trenutek, diktat medijev, *vnaprejšnja simpatičnost* ne toliko črnskimi ženskam, marveč predvsem glasnim belskim in feminističnim 'bralskim krogom', vključno s črnskimi feministkami, ki ga kujejo v zvezde in utišajo črnsko žensko). Vendar sta nam dala dvojé izhodiščnih propozicij: če naj razrešimo uganko uspeha, v *Nekaj vijoličastega* mora biti, prvič, nekaj umetniškega, in drugič, nekaj črnsko ženskega. Vprašanji si bomo zastavili takole: prvič, kako dojeti umetniško ob romanu *Nekaj vijoličastega*, in drugič, kako se v romanu zapiše seksualna razlika.

Zelja resnice, resnica želje

Kot izhodišče konceptualnega okvirja za prvo vprašanje smo izbrali neko posebno verzijo t. i. idealističnega pojmovanja umetnosti. Dispozitiv, ki ga daje Joyce Carol Oates, je še posebej prikladen, ker za razliko od večine analiz feministične provenience vzame umetniškost v bran pred ženskim, in sicer ravno v odgovoru na vprašanje, ki meri na žensko željo. *Zelja zapisati žensko drugače* je namreč na strani teorije zelo lahko zdrsnila v fantazmatsko vprašanje: ali ženske pišejo drugače?⁹

Raziskave reprezentacij ženske so se izkazale kot eden najproduktivnejših pristopov do ženskega v literaturi.¹⁰ V raziskavi reprezentacij je izhodiščno vprašanje običajno preformulirano: kako so ženske reprezentirane? Rezultat so različne podobe ženske, kar je logični in pričakovani izid tovrstnih analiz. Drugost se zarisuje v procesu kot bistveno drugotni rezultat (essentially by-product). — Kjer ostaja vprašanje nespremenjeno: ali ženske pišejo drugače? je pričakovani izid opredelitev, definicija *drugosti* (»nekaj ženskega«). *Zelja*, zgolj obrnjena v vprašanje, stori, da vprašanje samo že postavi žensko na mesto Drugega in odtod poskusi, najti 'ženski stil', 'ženske metafore', 'žensko pisavo' itd., entitet, katerih pa nikdar ni mogoče 'do konca' opredeliti (in so same avtorice tovrstnih tekstov varčne glede sklepov) ali pa zapadejo očitkom (znotraj samega feminizma), da je definicija 'preveč ozka'. Če s stališča tovrstnih raziskav oziroma konceptov kot je 'ženska pisava', ni ničesar bolj prikladnega kot vztrajanje na slabi neskončnosti (ali celo tvegano utemeljevanje pobočja izjave zgolj na subjektu izjavljanja, v golem zatrjevanju), je razlog v tem, da *Ženska*, ki jo je analiza predpostavila

⁹ Ne gre zgolj za potrebo, da eksplicitno vzame v bran 'črnsko žensko' (kar je razvidno iz nekaterih naših navedkov). Na določenih mestih, kjer gre za golo zatrjevanje svoje resnice, ji mandat za oporekanje pisateljicini reprezentaciji črnske ženske daje zgolj to, da je subjekt izjave: Trudier Harris, črnska ženska, t.j. vsa resnica izjave Harrisove je utemeljena na subjektu izjavljanja, ki je črnska ženska.

¹⁰ Tako je naslovljeno 5. poglavje priročnika *Feminist Literary Theory*, ur. **Mary Eagleton**, Basil Blackwell, Oxford 1986 (navajam iz tretjega ponatisa leta 1988), kjer se nahaja tudi argumentacija Joyce Carol Oates kot izhodišče za konceptualizacijo umetnosti.

¹¹ Cf. **Messer-Davidow**, Ellen (1989), 'The Philosophical Bases of Feminist Literary Criticisms', *Gender & Theory*, ur. **Linda Kauffman**, Oxford: Basil Blackwell. Najprej so odkrivale popačene ter odvrtačoče podobe žensk v literaturi moških avtorjev, novejšje se ukvarjajo z reprezentacijami žensk v delih pisateljic.

na mestu Drugega, že zagotavlja iskani objekt. Če se iskanje 'ženskega stila' vedno znova iskaže za 'nedokončno', nič ni lažjega kot to 'drobno pomanjkljivost' spregledati: Drugost (že vnaprej simbolno zaznamovana kot 'ženski stil' itd.), ki ga analiza išče, je že tu kot dozdevek (imaginar-na Ženska, objekt-razlog želje, ki ga nikakor ni mogoče ujeti). Drugače rečeno, da bi se proces analize, ki naj potrdi ali ovrže domnevo (da ženske pišejo drugače), sprožil, je moral biti tisti odgovor, katerega le-ta šele išče, že dan kot tiha podmena. Ne le da želje, ki je tako svoj objekt že našla v sami formi vprašanja, ne moti, če se 'definicije' na tak ali drugačen način izkažejo za nezadostne, nasprotno, podmene, ki je vmeščena v interregnum med je-že in še-ni, ne sme nič zamajati, še najmanj uspešen konec analize (neizpodbiten dokaz, da ženske pišejo drugače), saj bi s tem ravno dokončno izgubila objekt. Analiza takorekoč v neskončnost vztraja med nekim 'je-že', tj. presežno vednostjo (je 'ženski stil', je ženska metafora', je »l'écriture feminine«...), in še-ne', tj. verovanjem, da je pravzaprav najti *eno samo samcato potezo* (Freud), in bo. Zgolj forma vprašanja je želji že pred vsakršnim spraševanjem našla objekt, in daleč od tega, da bi bil nedosegljiv: neujemljivi objekt je subjektu analize preblizu.

Joyce Carol Oates¹¹ v soočenju z evokacijo želje (*ali obstoji ženski glas?*) postopa z nasprotnega izhodišča. Njen odgovor je po eni strani emfatično negativen, izhajajoč iz obrambe umetniškega, po drugi v literaturi ženskost nekako vendarle obstoji. Njena teza je (na kratko), da literatura ni »spolno določena«. V literaturi ne gre za 'ženskam simpatično vsebino', gre za »resno umetnost«:

Vsebina ne more ustvariti resne umetnosti. Dobre intence ne morejo ustvariti resne umetnosti. 'Liki, s katerimi se ženske identificirajo' ne ustvarjajo resne umetnosti. Nihče ne bi zamešal propagande z umetnostjo... Kar je pomembno pri resni umetnosti, je v zadnji instanci spretnost izvedbe in edinstvenost umetnikovega pogleda... Če imam /kot kritik, op. J. K./ povedati le malo takega, kar bi bilo (milo rečeno) dobrodošlo, mislim, da je najbolj razumno, če sploh ničesar ne rečem, ali če razpravljam o zanimivi in dragoceni vsebini dela. Kot da bi bila literatura stvar vsebine in ne jezika. (JCO, str. 208)

Kolikor že izhajata iz različnih izhodišč, oba odgovora na lastno vprašanje želje ne vesta odgovoriti. Kot prej o ženskosti nazadnje ni bilo mogoče 'ničesar reči', sedaj o tistem, »kar je pomembno«: o umetniškem, ni mogoče vedeti ničesar. Pač, da gre za nekaj spretnega in edinstvenega. Na mesto ženskosti, izločenega objekta-razloga želje, je postavljena umetniškost.

Dispozitiv vsebuje tri simpatično razporejene elemente. Ključno je, prvič, da sta dva elementa, forma in vsebina, neposredovana drug z drugim. Alternativa je izključujoča: da bi mislili umetniško, ne moremo misliti ženske. In: četudi v literaturi mislimo žensko, zgrešimo umetniško. Drugič, natanko v razcepu med formo in vsebino vznikne tretji element,

¹¹ Joyce Carol Oates: 'Is There a Female Voice?' (okr. JCO), *Feminist Literary Theory*, ur. Mary Eagleton, Basil Blackwell, Oxford 1986.

umetniško. Vseskozi pa je na delu logika 'kot da', ki, prvič, omogoča, da so vsi trije elementi hkrati posredovani in neposredovani drug z drugim, in drugič, omogoča dvojne nelegitimnih istovetnosti: (1) jezik kot da je na strani forme; ker pa: »kot da bi bila literatura stvar vsebine, in ne jezika«, forma kot da je na strani umetnosti; (2) žensko kot da je na strani vsebine; ker pa: »kot da bi bila literatura stvar vsebine, in ne jezika«, žensko kot da ni na strani umetnosti.

Naša teza je naslednja: če naj dojamemo umetniški uspeh, ki ga je imela Alice Walker z romanom *Nekaj vijoličastega*, ga je treba dojeti kot literarno realizacijo določene ženske želje, določene ženskosti. Kar zanika Joyce Carol Oates, je ženska želja kot taka (v prid želji umetnice, sama je namreč pisateljica), kar Trudier Harris odreja Walkerjevi, je njena reprezentacija črnske ženske, upodobitev prav določene ženskosti (sama je črnska ženska). Če prva izhaja iz dispozitiva umetniškega, in zaradi dispozitiva mora potlačiti žensko željo, druga govori z mesta lastne identifikacije s 'črnsko žensko', z mesta lastne 'ženske' želje potez ženskosti, in zaradi ženskosti mora zanikati romanu umetniškost. Dojeti žensko željo v romanu *Nekaj vijoličastega* in njegovo reprezentacijo 'črnske ženske' pa zahteva, da premislimo družbeni stereotip 'črnske ženske' kakor ga je zapisala literatura.

'Črnska ženska'

Teza morda najvidnejše predstavnice črnske feministične kritike Barbare Christian v enem njenih temeljnih tekstov, ki že v naslovu pove, da se ukvarja s podobami črnskih žensk, je, da je ta podoba v literaturi črnskih pisateljev in pisateljic doživela razvoj *od stereotipa do osebe*, tj. do pravega literarnega lika.¹² Teza na določeni ravni kajpada povsem vzdrži in je na nek način hkrati izhodiščna podmena celotne črnske feministične kritike. Ta črnske junakinje v sodobni literaturi, in še zlasti v delih izpod peres črnskih pisateljic, obravnava na ravni literarnega lika, t. i. 'žive, kompleksne značajske figure'. Z *Nekaj vijoličastega* pa je Walkerjeva ustvarila roman, ki zamaje najbolj trdno sprejeto predpostavko črnske feministične literarne kritike, polja, znotraj katerega sama avtorica ni docela nepomemben del. Namreč, ustrezen dostop do *Nekaj vijoličastega* si omogočimo šele z obrnjenim branjem omenjene teze, in če zoperstavljena pojma (stereotip/oseba) beremo skupaj. Formula romana je navidez preprosta: ustvariti osebo skozi stereotip.¹³

¹² Barbara Christian: 'Images of Black Women in Afro-American Literature: From Stereotype to Character', *Black Feminist Criticism (Perspectives on Black Women Writers)*, The Athene Series, Pergamon Press, New York 1985.

¹³ Kolikor je bilo kritik, le-te romanu niso očitale, da so njegove junakinje in junaki zgolj stereotipi, pač pa (ta predvsem za črnsko moško kritiko značilen odziv kot očitek ponavlja tudi Harrisova), da Walkerjeva *nevede* ponavlja 'bele' ali 'moške' stereotipe o 'črnskih moških' in 'črnskih ženskah'. Vendar je po našem mnenju ta očitek le 'ustrezna' reakcija na natanko določene poteze oseb, ki so koncipirane tako, da merijo na določeno fantazmo (denimo, glavni moški lik G.- je pretežni del romana strahopetna, v bistvu šibka, a ravno zato nasilna in brezsrčna, in povrh vsega neznanstvo lena karikatura 'samega sebe', namreč karikatura *macho*-ja, ki pa se v zadnjem, utopičnem delu romana, pokesa — takrat šele dobi ime Albert — in nenedoma postane nenasilna, pohlevna 'delavna ročica...'), in v romanu nimajo osnove,

Podoba črnske ženske, kakor je zarisana v tem romanu, je nedostopna iskanju skozi običajno podmeno 'kompleksnosti' osebe, ali literarnega lika, nasprotno, sestopiti je treba natanko do stereotipnih podob, ki jih Barbara Christian odkriva v črnski in belski literaturi bolj ali manj kot preteklost, podob, ki jih družba reproducira v sedanjosti. Osebe romana so kompleksne v smislu, da ima vsaka svojo senco, nevidnega dvojnika v 'stereotipu', in kako so vpletene v strukturo zgodbe. Predelana teza ne spreminja le pomena »osebe«, drugače pojmuje tudi »stereotip« (Harrisova bi jo uporabila denimo v zvezi: 'stereotipi o črnih', 'stereotipni liki' ipd.). Iz »stereotipnega lika« ne more nastati izvirna literarna oseba; za to to treba »stereotip« dojeti s pojmom fantazme.

Ko je Alice Walker začela pisati svoj najuspešnejši roman, je bila že profilirana pisateljica, in med drugim znana po tem, da je potegnila iz pozabe Zoro Neale Hurston z njenim romanom *Their Eyes Were Watching God*, ki ga Christianova označi kot predhodnika črnske ženske literature sedemdesetih' in osemdesetih'.¹⁴ Za lastno literarno dejavnost Walkerjeve je bilo vseskozi ključno ukvarjanje z vzori črnske ženske.¹⁵ Kot je rekla po izidu *Nekaj vijoličastega*, »naši literarni in življenjski vzori so bili v največjem delu pogubni«.¹⁶ »Da bi izločili¹⁷ fantazmo (zatiralčeve 'stereotipne' črнке(ca), op. ., K.), moramo prodreti do realnosti, do tega, kar *me* vemo, kar *me* čutimo, kar *me* mislimo o življenju. Zaupajoč našemu lastnemu izkustvu in našim lastnim življenjem...« (*Essence*, str. 121). Drugače rečeno, da bi izločila fantazmo, ni smela popustiti glede lastne želje (kot da bi vedela za Lacanovo formulo etike). Prodreti do fantazme in jo izločiti je dvojni proces izolacije in izločitve, meč, ki reže na obe strani. Naj spomnimo, vse osebe v romanu so reducirane na nekaj izjemno skrbno izbranih in še preveč spregledljivih, razvidnih potez, in te tvorijo 'strukturo' zgodbe — *plot* ni zasnovan toliko na standardnih konfliktnih situacijah, ključna je *differentia specifica*, zgodba se v romanu razvije prav iz »stereotipnih lastnosti' njegovih likov. Meč najprej reducira, zareže do 'ključnih potez', tj. stereotipnih podob črnske ženske in črnkega moškega; v naslednjem vnazajskem zamahu *restavracije fantazme* reducirane poteze razporedi ustrezno lastni 'ženski želji', lastni realnosti. Dvojni zamah ne prodre do realnosti, prodre do lastne 'ženske' fantazme, in le skozi okno fantazme restavrira 'žensko' realnost. Povratni zamah obenem izloči določene 'moške' fantazije 'ženskosti' oziroma 'črnske ženske'. Po eni strani

prvič, ker je povezava literarnega lika in zgodbe drugačna od običajne, in drugič, očitki običajno letijo na 'del značaja' (denimo, na G.-da kot šibkega, podlega, ... ki je prevladujoči lik moškega v 'prvem' delu knjige; če bralec G.-da vzame v celoti, med podobo G.-da in Alberta zazija odprt prostor vprašanja, in 'stereotip' nenadoma nima več opore).

¹⁴ **Barbara Christian:** "Trajectories of Self-Definition: Placing Contemporary Afro-American Women's Fiction" (1983), *Black Feminist Criticism*, str. 175.

¹⁵ **Alice Walker:** *In Search of Our Mothers' Gardens*, glej esej: 'Saving the Life That Is Your Own: The Importance of Models in the Artist's Life', ter istoimenski esej kot je naslov celotnega zbornika in še nekatere druge eseje, predvsem tiste, kjer govori o svojem odkrivanju Zore Neale Hurston.

¹⁶ Ta in temu sledeči citat navajamo iz članka Trudier Harrisove; sta iz intervjuja, ki ga je dala Alice Walker po izidu *The Color Purple* za *Essence*, julij 1982, str. 118.

¹⁷ Beseda, ki jo Walkerjeva uporabi, je »to isolate«, s svojima dvema pomenoma »izolirati« ter »izločiti«.

so v strukturi zgodbe poteze, zaradi katerih je ženska (ali črnska ženska, ali individuum, ali moški) v družbi običajno depriviligirana, zatirana ali zaničevana, postavljene na tako mesto v pripovedi, da se bralec/ka z njimi bolj ali manj identificira; postopek konstrukcije 'ženske' realnosti je navidez elementarno preprost: zgodba natanko te poteze, heglovsko rečeno, zgolj prepozna po pozitivni plati. Po drugi strani so poteze 'moškosti', ki ne ustrezajo 'ženski' želji Walkerjeve, postavljene v izrazito slabo luč, in sicer ne le zato, ker so njihovi nosilci osebe, postavljene na tako mesto v zgodbi, da se z njimi bralec le težka identificira, marveč so te poteze same karikirane.

Walkerjeva s svojim romanom ne bi imela uspeha, če — z zvestobo svoji individualni ženski želji, na podlagi katere je prodrla do 'ženske' realnosti, do podob svojih junakinj in junakov, neskladnih z 'moškimi' fantazijami — ne bi zajela običajnih, takoj prepoznavnih stereotipov, katerim se niti literatura ni izmaknila. Če mora biti črnska ženskost, 'ženska' realnost *Nekaj vijoličastega* zapisana natanko v razliki do stereotipov, so tisti, ki jih je Barbara Christian popisala na začetku zgoraj omenjenega teksta, najprimernejše izhodišče za analizo 'ženske želje' in črnske ženskosti v *Nekaj vijoličastega*. — »Do 1940' so črnskimi ženskam tako v anglo- kot v afro-ameriški literaturi navadno pripisovali stereotipne vloge«. Po tem začetku Christianova popiše dvojice ključnih podob, *lik mamice* (mammy figure) in *tragične mulatke* (tragic mulatta); prvi opis povzemamo skoraj dobesedno, drugega v skrženi in prirejani obliki.¹⁸

Lik *mammy* je najizrazitejši lik črnske ženske v južnjaški belski literaturi, pravi Christianova, in je direktno nasprotje ideala bele ženske (ideal slabotne, alabastrno bele ženske, nesposobne težkega dela). Črnska *mammy* je črne barve, debela, vzgajajoča, verna, prijazna, predvsem močna, in kakor je Faulkner označil Dilsey, *enduring*: utelešenje neskončno-potrežljive-trpežnosti. Medtem ko je do ostalega sveta vse-sprejemajoči lik, sama le malo potrebuje ali zahteva. Njena identiteta bolj ali manj izhaja iz službe do jilje. Je okrogla, 'plohačasta' bunka, ima obsežne prsi in velike roke. Za razliko od ideala bele ženske je kar naprej neznanško zaposlena: s kuhanjem, ribanjem tal, nenehno mora skrbeti za otroke. Medtem ko ideal bele ženske izključuje vso 'umazano fizičnost' telesa, je črnska *mammy* veličastno fizična, njeno telo je čutno in ranljivo. Je neškodljiva že zaradi svojega položaja sužnje, nesposobna zla v svoji dobroti naravi z izpostavljeno čutnostjo ni nikomur nevarna.

V istem obdobju, pravi Barbara Christian, je afroameriška literatura šla po drugi poti. Medtem ko je belska literatura proizvajala *mammy* kot glavno podobo črнке, z nekaj skoki na priležnico in vračarko, se je črnska literatura osredotočala večinoma na podobo *tragične mulatke*. Najprej, mulatka je svetla. Tragedija mulatke izhaja iz položaja na meji med dvema okrožjema Zakona, enega za belce in drugega za črnce. Nikdar ne more doseči 'drugega brega': ne more 'postati' zares bela; postavljena je v privilegiran položaj, a nikoli ne more imeti moči in užitkov gospodarjeve Hiše in če hoče biti neodvisna, je v velikih težavah; če želi biti uglašena in rafinirana, brezdjelje, ki bi ji to omogočalo, sužnji

¹⁸ Barbara Christian: 'Images of Black Women in Afro-American Literature: From Stereotype to Character' (1975), *Black Feminist Criticism*, str. 2—5.

ni dosegljivo. Lahko je 'nezvesta' črnski skupnosti zaradi privilegija zveze z gospodarjem, ali je vsaj tujek v skupnosti zaradi možnosti relativne samostojnosti. Romani kot je *Clotell* (1850) in sledeči te vrste so predstavljali mulatko kot osebo, vredno, da je svobodna — ker je lepa, srčna in rafinirana: lepa je, ker njena polt in poteze ustrezajo belim merilom ideala lepe ženske; je rafinirana, ker se je v gospodarjevi Hiši naučila manir Hiše; srčna, ker pozna in obvlada vedenje gospodarja.¹⁹

Kako Alice Walker v romanu zapiše nekaj črnsko ženskega!? — V središču je razmerje dveh žensk Celie in Src, ter ključna 'moškost' romana v podobi Celiejinega moža G.-. Prej smo rekli, da je *plot* romana zasnovan na izbranih potezah oseb. Iz danih dveh podob 'črnske ženske' je razvidno, da dvoje reprezentacij ženskega predstavlja obenem dva položaja v razmerju moči, razmerje hlapca in gospodarja: subjekt prve podobe je postavljen na mesto sužnja(e) in druge na mesto gospodarja(ce). Iz naslednjega navedka bo prvo nekoliko postalo razvidno, kot tudi osnovno razmerje razporeditve mesta moči med Celie in Src. Na G.-dovo zasmehovanje Celie (ki je njen mož): »Črna si, revna, grda in še ženska. Mater, ... saj sploh nisi nič.«, se prepir čez nekaj časa sklene z besedami:

Potem začutim, da me Src tresе. Celie, reče. In spet pridem k sebi.

Sem revna, sem črna, morebit sem res grda in ne znam kuhat, ... Ampak — tukaj sem.

Amen, reče Src. Amen, amen. (NV, str. 181)

Po teh prelomnih besedah Celie — ki prek skrbno poiskanih in skupih potez postane subjekt *Te ženskosti* — pretrga zvezo, ki jo je vezala na moža, in se s Src (pevko bluesa) preseli v Memphis. — Obe reprezentaciji 'črnske ženske' kot ju je opisala Christianova, ustrežata Celie(*mammy*) in Src (*mulatta*) kot nosilkama depriviligiranih oziroma privilegiranih 'intelektualnih, telesnih in značajskih' potez. Walkerjeva ju nedvomno postavi na mesto nemoči oziroma moči. Ker pa je Celie hkrati postavljena na mesto nemočne žrtve in kot subjekt naracije privilegirani objekt bralčeve identifikacije, bralec natanko zaradi Celiejinega mesta v strukturi zgodbe postane subjekt depriviligiranih potez. — Ključni so kajpada ravno drobni odmiki od 'stereotipa'. Pri teh odmikih ne gre za vprašanje 'aktivne' ali 'pasivne' ženskosti; vprašanje je, kakšne poteze nanese Walkerjeva na podobo črnske ženskosti (te obrate v podobi slovenski prevod izvrstno ujame). Celie ni 'debela' — konotacija na 'debelost' je prvič uvedena z besedama »široka sem«, pomen 'debelosti' je takorekoč rezerviran za nosečnost. V romanu vseskozi poteka 'zgodba v zgodbi' o *kolorizmu* ('rasno' razlikovanje znotraj črnske skupnosti, kjer je privilegirani tisti, ki ima bolj svetlo kožo). Celie nima ravno dimnikarsko črne kože, toda ko dela na polju, zadovoljno priznava, da dobi njena polt temno barvo pražene kave — v *Nekaj vijoličastega* je bralcu črno 'nehote' objekt identifikacije (včasih tako črno, da je že kar modro).

¹⁹ Christianova opis sklene s pripombo, da vrhunec stereotip tragične mulatke doseže z mulatko, kot jo predstavlja Jean Toomer (sam je bil 'črnc', ki se je lahko predstavljal za belca v *Caneu* (1923), in v romanih Nelle Larsen (ki je ena znanih pisateljic t. i. harlemske renesanse), denimo v romanu *Passig* (1929).

Src, ekonomsko neodvisna kot pevka, privlačnega telesa, uglajena in rafinirana, z vedenjem Gospodarja (Celie nekje 'naivno' komentira, da se obnaša in govori 'kot moški'), hkrati zaradi nebrzdanih strasti, tj. lastne presoje glede pravil ljubezni in spolnosti *tujka* znotraj črnske skupnosti, z vsemi naštetimi potezami postavljena na mesto *realizacije želje* tragične mulatke, 'črnske ženske', ki je zgolj spričo 'bele' kože na drugi strani črnega okrožja — je tu poudarjeno črna. Stereotip črnske *mammy* vključuje čutnost kot ranljivo telo in dobroto značaja. Metafori, s katerima Celie, ki jo (črnski) mož pogosto pretepa, ohranja svoje telo, sta trdota lesa in neobčutljivost drevesa. Njena čutnost je od prve strani naprej pod udarom represije, njene ljubezenske vezi so omrtvičene (razen v zaljubljenosti sprva zgolj v Srčino sliko) — in vendar G.- se jezi nanjo, ker s svojo 'dobrotno naravo' otrokom nikdar ne more ničesar odreči... Po drugi strani s Src vdre v roman simpatičnost erotike, užitek (naj navedemo le, kako z drobnim premikom pojem devišтва dobi docela drug pomen: ko Celie pravi, da v seksu sploh ne uživa, Src vzklikne, »Celie, ... ti si še devica« (NV, str. 76), 'nezakonita ljubezen — in tu kritike spregledujejo neko ključno razsežnost njenega razmerja: če *lezbična zveza* — ki je očitno (glede na kritike) obenem spontano dojeta kot 'neresnična', denimo, Harrisova trdi, da »predstavlja višek neumnega romanticizma« (TH, str. 157) — Celie prinaša *pravljico* rešitev, zgodba ne proizvede le identifikacije z 'nespodobno' žensko homoseksualno ljubeznijo, poanta je ravno v 'zakoniti' zvezi med Celie in Src: poroke med dvema ženskama zakon ne sankcionira, je lahko danes zgolj pravljica, toda: da bi se rešila represivne zakonite vezi, Celie *mora* stopiti v libidinalno vez. Libidinalna vez je na mestu zakonite in obenem prisilna: zgodba nekaj najbolj intimnega predstavi kot 'življenjsko nujno'. To *vstop* je 'neresničen', je tisto, kar se 'ne more' razviti po nujnosti same zgodbe ljubezni, je kot Zakon (ali Zahteva avtorice) v zgodbo vnešeno 'od zunaj'. Libidinalna vez subjekt spontano dojame kot 'notranjo'; če je v zgodbi predstavljena kot 'zunanja' nujnost (kot edini način, da se Celie lahko osvobodi moške represije), je nujno 'neresnična'. — Celie in Src sta jedro imaginarija, iz katerega bi detajlna študija lahko zajela še druge osebe v romanu, tudi moški like. Poteze glavnega moškega lika G.- (čeprav naša opomba daje nepopolno podobo) najbolj razvidno kažejo, da 'črnska ženskost' vključuje obenem 'črnsko moškost'.

Nekaj vijoličastega kajpada s svojo podobo 'črnske ženskosti' (ki je 'aktivna' in 'pasivna') seksualno razliko eksplicitno obravnava kot družbeni konstrukt (ki ima določene temelje v biološkem). Morda pa je še pomembneje, da seksualno razliko prikaže oziroma konstruira skozi subjektivacijo: tu je subjektivacija individua subjektivacija ženske (Celie postane subjekt skozi depriviligirane poteze določene 'ženskosti').

Nekaj vijoličastega

Za razliko od aristokratskega *Beloved* Toni Morrisonove (kjer je glavna junakinja sužnja) je *Nekaj vijoličastega* demokratičen: pripada *demosu*, vendar ga aristokracija še kako razume. V tem razponu je moč dojeti umetniški uspeh Alice Walkerjeve. Kako torej k zagonetki uspeha

skozi žensko željo?! Ključni odmik od predloge 'stereotipov' črnske *mammy* in tragične *mulatke* zadeva tragično. *Nekaj vijoličastega* v tragični dimenziji ugleda podobo črnske *mammy*: prvič, kot žrtve represivne 'moškosti' znotraj črnske skupnosti; in drugič kot reprezentanta nemoči. Kar so črnski avtorji, katerih ciljna publika so bili belci, prisojali »tragični mulatki«, velja za Celie prignano do konca: ni rafinirana, ker brezdelje, ki bi ji omogočilo rafiniranost, sužnji moškega (in 'brezdušnih' otrok) ni dosegljivo, in še več, to pač ni v njeni naravi; ni lepa, ker njene poteze ne ustrezajo (črnskimi) moškim merilom ideala lepe ženske; in vsaki lastni želji se mora odpovedati. — V črnski ljudski pesmi je kajpada obstajala podoba črnske *mammy*, vendar, kot trdi Christianova, v njej *mammy* ni nemočna, nasprotno, zvita je, pripravljena zastrupiti svojega gospodarja in niti najmanj ni zadovoljna s svojo usodo (BC, str. 5). Pisateljica pa Celie ohrani v pasivnosti, še celo stopnjuje pasivnost do neznosnosti; ker pa paradokсно umanjka vsakršno uživanje subjekta v njegovi pasivni poziciji, se pasivnost sprevrne v nemoč. »Edinstvenost umetniškega pogleda« je natanko brezpogojna, nelagodna vztrajnost glede pasivnosti do čiste nemoči (tj. do trenutka, ko se zgodi prej navedeni obrat), pasivnosti, ki Harrisovo, nemara še posebej kot subjekta neposredne identifikacije s podobo črnske ženske, najbolj iritira. Realistično trdi, da tako ekstremno pasivne črnske ženske v realnosti ni najti. A *Nekaj vijoličastega* s pasivnostjo seveda meri na nekaj, kar je bolj realno od realnosti. Pasivnost vzeta v pregnantni obliki, zgolj ločena od uživanja, je avtoričin odgovor na fantazije o nemočni črnski *mammy*.

Celie je kot oseba izvedena iz določenega političnega stališča: čeprav docela nemočna, ima pravico do obstoja, tj. do svoje želje. Vsa ta leta in leta in leta, če se izrazimo z besedami Harrisove, vdaje, sprijaznjena 'z realnostjo' (a ne gre za čas, marveč za neko večkrat potrjeno 'gesto'); kot Celie sama pravi: »Jaz se ne upiram, ostanem, kjer mi rečejo. Sem pa zato še živa.« (NV, str. 28), to naredi iz Celie žensko, ki je popustila glede svoje želje v najbolj emfatičnem pomenu — v svoji globoki intimi je Celie uničena, ni več oseba. V tem je ravno poanta: 'kot' fantazmatska podoba, kot tisto, kar je želja 'belih' oziroma 'moških' fantazij o črnski *mammy*, je glede svoje želje morala popustiti. Toda po drugi strani, kot izraz istega političnega stališča, je želja avtorice, da jo nekako vendarle ohrani kot osebo, kot subjekta, ki vendarle ni popustil glede svoje želje. In, še enkrat, povsem v skladu s tem stališčem kot političnim je delegiranje zastopstva; tako je tisti subjekt, ki za Celie ne popusti glede njene želje, sama avtorica. Brez pomoči avtorice, njenih usodnih posegov v zgodbo, Celie ne more preživeti kot želeči subjekt. Cena 'pomoči' pa je razcep subjekta pripovedi, razcep na Celie in avtorico.

Če *Nekaj vijoličastega* interpretiramo kot utopijo,²⁰ torej (pogojno rečeno) razločitev na začetni del kot kritiko in sklepni del kot utopično vizijo, če torej subjekt pripovedi preživi zgolj v svojem razcepu na kri-

²⁰ Robin Bates: 'Getting Man Off the Eyeball: Alice Walker's Utopian Project', *Cross-Cultural Studies*, ur. Mirko Jurak, filozofska fakulteta, Ljubljana 1988. — Bates trdi, da je knjiga globoko utopična v pozitivnem pomenu besede, kakor so jo uporabljali marksistični teoretiki kot Georg Lukacs, Ernst Bloch in Frederic Jameson. »Za Jamesona ima utopično mišljenje dve dimenziji, kritično in vizionarno.« (Str. 93.)

tiko in utopijo, je (vsaj v *Nekaj vijoličastega*) resnico utopije, tj. resnico 'neke druge realnosti', ki jo nudi utopija vključno s svojim koncem strašne sreče, vendarle možno izgovoriti le s podmeno o *nerazcepljenem* subjektu onstranske, u-topične realnosti (kar morda pušča iluzijo, da utopičnost spodnaša hkrati samega subjekta pripovedi). Kot da bi že sama fantazma nepopačene Celote, v kateri se ugleda utopija, priredila realnost tako, da je govoreči subjekt od vsega začetka, že v realnosti, predpostavljen kot cel. Inherentno notranjo razcepljenost govorečega subjekta (\$) roman že od začetka zapiše kot zunanji razcep dveh notranje nezaprečenih identitet naracije; utopija v *Nekaj vijoličastega* da je videti utopičnost svoje resnice, ne pa prav tako resnice zaprečenega subjekta.²¹ — Preberimo začetek *Nekaj vijoličastega*, kjer je že navzoč 'samorazcep' subjekta naracije. Sicer kratko, a razvpito prvo pismo (navedeč izpušča le zadnji odstavek) bralca sooči z razmerjem nasilja, zatiranja in spolne zlorabe:

Najboljše je, da nikoli nobenemu ne poveš, samo Bogu. To bi sesulo tvojo mamo.

Ljubi Bog,

štirinajst let sem stara. Sem Zmerom sem bila pridna. A bi mi ti lahko poslal kakšno znamenje in mi povedal, kaj je z mano.

Lani pomladi, ko se je rodil ta mali Lucious, sem slišala, da se kregata. Drežnjal je vanjo. Ona pa, Prekmalu je, Fonso, nisem še čisto ta prava. Potlej jo je pustil pri miru. Čez en teden je spet drežnjal vanjo. Ona pa, Ne, to pa ne, ne bom. A ne vidiš, da sem že čisto preč od vseh teh otrok.

Šla je k sestrinemu zdravniku tam čez v Macon. In me pustila, da skrbim za vse. Nikoli ni imel prijazne besede zame. Samo rekel je, Zdaj boš pa ti naredila, kar tvoja mama noče. Najprej mi je tisto reč dal na trebuh in jo malo pomečkal naokoli. Potlej me je prijel za joške. Potlej ga je porinil vame. Bolelo me je, pa sem jokala. Zgrabil me je za vrat in rekel, Rajši zapri in se lepo privadi. (NV, str. 9)

Na ravni 'sporočila' ta začetek komajda potrebuje razlago. Vprašanje pa je, kako subjekt naracije pove, da je na delu brutalna in perverzna avtoriteta Očeta (perverzna v najbolj običajnem pomenu), ki Žensko zreducira v 'objekt'? Naša nakana je namreč bila, da pokažemo na žensko željo, vendar je ne gre vzeti le v njenem 'sporočilu'. Kar bi nemara za Oatesovo bilo zanimivo (vendar ne gre tako daleč), bi namreč bila šele želja *forme*. Čigava želja je želja *forme*!? Glede na dispozitiv bi želja *forme* bila želja avtorice, kajti ona je tisti subjekt, ki zapiše, kar je pomembno, namreč *obliko* sporočila. Če je torej pomembna oblika sporočila, ali ni tisto, kar je pomembno, šele sporočilo *oblike*?! — V ta namen perverzijo, kot je bilo sicer prek Lacana na drugih primerih že večkrat pokazano, lahko vzamemo v psihoanalitičnem pomenu besede. Kako *de sadovski* rabelj pride do svojega užitka? Ne s tem, da žrtev obravnava kot objekt, nasprotno, *sam* se ...

²¹ Ob tem velja pripomniti, da subjekta naracije kot ena ključnih opredeljuje fantazma *Spremembe*.

postavi v pozicijo izvrševalca, instrumenta, objekta ... — ves zastavek je ravno v subjektivaciji žrtve, v njenem razcepu, ki je ravno razcep subjekta želje; nujen je zgroženi pogled žrtve, njen sram, groza, moledovanje, kar prinaša na dan ravno evokacijo užitka v ponižanju in trpljenju. Sam rabelj pa se je s postavitvijo na pozicijo objekta s tem trikom zmožen otresti razcepa, ga preložiti na Drugega.²²

Ženska na mestu žrtve v uvodnih odstavkih *Nekaj vijoličastega* pa kot da ni na ravni svoje naloge — očem rablja Fonsa prav nemarno v celoti umanjka natanko subjektivacija žrtve, njen razcep, zgroženi pogled, njen sram, njeno moledovanje; 'ko Fonso to dela', trenutkov njene groze (tj. subjektivacije) roman preprosto ne popisuje, izpušča jih, torej moškemu na mestu fikcijskega rablja umanjka prav njegov pogled, tj. njegov lastni užitek. Ampak, še enkrat, prekratko bi bilo žensko željo ugledati zgolj v redukciji moškega užitka. Osnovno 'sporočilo' začetka je resda očitno: »ženska (vendarle) ne uživa v užitku moške perverzije«, in v tem je, zakaj ne bi temu tako rekli, vsebinska plat sporočila ženske želje v *Nekaj vijoličastega*. Vendar, kako Ženska na mestu pripovedovalke pove svoje sporočilo; z drugimi besedami, kakšen je njen način pripovedi, kaj je sporočilo subjekta naracije? In, če anticipiramo odgovor, ali ni tu osnovna gesta subjekta naracije, da sam zgolj ponavlja gesto de sadovskega rablja — da se kar dvakrat postavi v pozicijo objekta in v tem kratkem začetku tako rekoč podvojeno preloži razcep na Drugega!? Najprej, drugoosebni *nagovor* evocira željo, toda sledi prehod v intimno *prvoosebno* pripoved, ki vnzaj zamaje mesto, od koder se izgovarja (ali je prej govorila avtorica? ali je ženska žrtev nagovarjala smo sebe?). Avtoričin glas v trenutku, ko se je pojavil, že izgine; pojavi se natanko zato, da se distancira od samega sebe: ta, ki govori, je Druga. Sama avtorica se tako postavi v pozicijo objekta, v položaj instrumenta, katerega naloga je zgolj, da govori za Drugega. Resnica je na strani Drugega, Ženske, ki je 'znotraj', in avtorica je zgolj 'nevtralni medij' njegove prezentacije. In subjekt naracije je razcepljeni subjekt želje le tako, da razcep preloži. Uvodno gesto *ločitve* avtoričinega in Celiejinega glasu, s katero se avtorski glas objektivira, sklepne besede avtorice: »Zahvaljujem se vsem v tej knjigi, da so se prikazali.«, s podpisom »A. W., pisateljica in medij« (NV, str. 244), le dokončno potrjuje. Če se avtorica kot subjekt pripovedi lastnega razcepa otrese že v izhodišču in ga prenese na Celie, kaj pa ona sama!? Presenetljivo glede na vse, kar se ji kot žrtvi dogaja, o vsem skupaj po eni strani govori nenavadno 'brezosebno', 'objektivno', fikcijskemu rablju Fonsu ničesar 'ne podtika', zgolj nekoliko eliptično in skopo popisuje, kaj se je zgodilo; vendar po drugi ni nekakšen realistični »objektivni pripovedovalec«, ki bi zadevo popisal z vso njeno »kompleksno raznovrstnostjo«, v stvarni deskripciji brez afekta, nasprotno, pripovedovalka je docela subjektivna, naivna, nevedna, nemočno tiči v svoji ozki ogradi. Kdo pa vidi nemoč, potisnjeno v brezosebno, kdo vidi ta razcep, ki je razcep subjekta želje!? In: kdo ob tem lahko uživa?! Fikcijski Fonso ga ne more videti in je v tem pravzaprav tragična figura, počne vse tiste grozovitosti, in v njih niti uživati

²² Mladen Dolar, 'Pourquoi pas', Problemi-Eseji 10, 1988.

ne more — da bi videl ta razcep, bi moral poznati njeno pripoved, natančneje, moral bi vedeti, *kako ona pripoveduje*, poznati bi moral formo, njen stil pripovedi. Šele mesto *bralca* je tisto, od koder je moč Celie videti kot žrtev. In če šele forma Žensko postavi na mesto žrtve, smo se nemara na ta način približali avtoričini želji. Vendar, ob brezosebni objektivnosti na eni, ali naivna nevednost na drugi strani ni le hrbtina iste strategije, namreč, kako subjekt želje (pripovedovalka) preloži lastni razcep na Drugega, v tem primeru torej na bralca?! Bralec tako postane zadnja opora Ženske želje, in nemara gre sporočilo oblike dojeti v njegovi politični dimenziji. Celo v tem, da avtorica bralca oziroma bralko postavi pred izsiljeno izbiro: zgolj s tem, da bere, je, kot nje, ki piše, tudi njegov/njen užitek le užitek Drugega.

Post scriptum: le za tiste, ki želijo vedeti, v čem je uganka uspeha, bo sporočeno, da je količina umetniškega uspeha premosorazmerna spretnosti prevare, ki združuje nemogoče: v pogovornem črnskem jeziku kot krinki za womanistični imaginarij; v womanističnem imaginariju kot krinki za črnski jezik; in: v womanističnem imaginariju kot krinki za nespodobno preprostost jezika; v nespodobni preprostosti jezika kot krinki za womanistični imaginarij. Itd.

Janez Krek

KRITIČNA KONDICIJA

V *Advance Publications* je skoncentriran kapital nekaj več kot \$ 3 milijarde, korporacija Advance je eden izmed petih največjih medijskih imperijev v Združenih državah (med ABC, CBS, Time-Warner in RCA), obenem pa velja za eno najbolj intenzivnih privatnih podjetij v hurikanih Wall Streeta. Korporacijo je ustanovil Samuel Irving Newhouse Sr., emigrantski Žid iz Vzhodne Evrope, takrat naseljen v newyorškem Lower East Sideu, vendar se je družina kmalu preselila v Bayonne, New Jersey, kjer je (takrat še teenage pop) S. I. Newhouse postal lastnik dnevnika *The Bayone Times* ter ga naredil za profitnega. Potem je kupil *The Staten Island Advance* (leta 1922, ko je bil star 27 let), ta Advance pa je postal del nastajajoče grande rotacije Advanceovih publikacij in elektronskih divizij industrije. In kaj je Advance? Predvsem njen del *Condé Nast Publications*, ki tiska dvanast magazinov.

Najprej je to *Vogue* (s francosko, nemško, italijansko, britansko, avstralsko, mehiško in brazilsko verzijo), potem po so na vrsti *HG* (pred integracijo z *Advance House & Garden*), *Mademoiselle*, *Glamour*, *Bride's*, *Vanity Fair* *GQ* (ali *Gentlemen Quarterly*, čeprav magazin izhaja mesečno), *Self*, *Quarterly*, *Condé Nast Traveler*, *Gourmet* in *Details*. (Ko je S. I. Newhouse Sr. kupil *Condé Nast Publications*, je rekel, da sploh ni pričakoval, da bodo vsi ti magazini prav tako njegovi: pravzaprav je hotel kupiti samo *Vogue*, ki je bil všeč njegovi ženi Mitzi). V ta konglomerat dvanajstih sodi tudi prestižni tednik *The New Yorker*, ki ga je S. I. Newhouse Jnr. (ki je leta 1979, po očetovi smrti, prevzel vodstvo v Advanceu) od družine Fleischmann kupil po seriji korporativnih trikov in folij, s tem pa začel z enim največjih intelektualnih šokov in škandalov v zgodovini Združenih držav po SV 2.

V sistem *Condé Nast/Advance* sta še britanska magazina *Tatler* in *The World of Interiors*, masivnih 29 dnevnikov, družina Newhouse pa ima velike deleže še v založbah *Random House*, *Alfred A. Knopf*, *Pantheon*, *The New York Times Books*, *Ballantine*, *Fawcett* in *Villard*; nekatere založbe so divizije drugih, recimo *Pantheon* in *Knopf Random Housea*, vendar to v tem primeru ne spremeni ničesar.

Značilno za obe generaciji Newhouseov je, da se nikoli ne lotijo ustanavljanja novega magazina (kot recimo nekdanji *Time Inc.*), ampak da ku-

pijo že uveljavljen magazin, ga predelajo, mu spremenijo profil in ga potem prodajajo kot novo-s-starim (čeprav je starega zelo malo), platforma pa je slejkoprej stvar konzuma. Tako je Mademoiselle bil, recimo, kvaliteten ženski (kasneje tudi neofeminističen) magazin za intelektualke 18—35, značilen pa je bil tudi študentski aktivizem. Mademoiselle je bil v sezonah 1937—1971, pod uredništvom Betsy Talbot Blackwell, tudi magazin, v katerem je bilo objavljene nekaj najboljše literature (vključno s fikcijo Trumana Capoteja, Joyce Carol Oates), po okupaciji Mademoiselle s Condé Nastom (in Advance, jasno) in zaposlitvi Amy Levin v vlogi urednice, pa je Mademoiselle postal glamourozen in transparenten magazin, v katerem so bili na naslovni strani objavljeni naslovi pomembnih tekstov, ti pa so bila à la Vibrator: Naša ljubezenska igračka. V Condé Nastu so celo cirkulacijo postavili na glavo in refundirali bralno publiko. Vpeljevanje Condé Nastovega senzacionalizma in tretjeliških atrakcij, kakršne so v zgodnjih 1980ih potopile ne samo Mademoiselle ampak še serijo drugih magazinov, je stvar intenzivne kolaboracije med vsemi divizijami medijske industrije na eni ter formiranjem nove magazinske kondicije na drugi strani. Kabli in sateliti so na TV pripravili teren za novo revolucijo, magazin in založbe pa so bile samo »odraz« vsega tega jazza. Kar pomeni, da je Advance, ki je, mimogrede, tudi lastnik večih kabelskih sistemov, prevajal socialni kontekst TV v tiskane medije ter organizirano telenoveliziral bralno publiko. Ki je na začetku zaradi tega divjala od navdušenja, potem pa se je navdušenje spremenilo v skepsa in revolt. Zadnja condénastizacija v Advanceovem imperiju je stvar magazina Details, očitno edinega kvalitetnega newyorškega odgovora na invazijo britanske trendovske publicistike. Septembrska številka je katastrofa: iz stabilnega mesečnika za kulturo, trende in modo je nastal konzorcij za promocijo trendovske druge lige.

Po drugi strani pa so arogantna 1980ta prinesla v ameriški medijski sistem četrto TV mrežo. Kar je po sebi konservativno podjetje, polno nostalgijske in podobnih stvari, vendar jasno, če vemo, da za njim stoji Rupert Murdoch. In da je cinizem še večji: glede na to, je danes, ko pišem ta tekst o condénastizaciji, obletnica Nietzschejevega rojstva. Ja, drži: Človek res potrebuje vedno nove resnice, ker je njihov izreden potrošnik in jih porabi vse sproti. Condé Nast ne ponuja resnic. Tudi Murdoch jih ne, vendar pa je primer Foxove TV mreže toliko bolj atraktiven.

Ameriška televizija je, jasno, imela svojo Zlato dobo. Po vseh kriterijih so to bila 1950ta, ko je v Združenih državah prišlo še do nekaj podobnih socialnih fenomenov: najprej so to bila predmestja, ki so se širila (šlo pa je tudi za davčne olajšave) in potlačila sistem centra mesta, historičnega downtowna (z vsemi atrakcijami, ki so bila del zabavne industrije, vse od kina do barov in plesnih dvoran), potem pa je šlo še za za baby-boom generacijo Američanov, politične frustracije in depresije (vključno z ekspoziciji senatorja McCarthyja in njegovega asistenta Dicka Nixona), ekonomsko ekspanzijo in rock'n'roll (ki je demontiral senzacije standardov s Tin Pan Alley). Vojna je bila stvar preteklosti in nostalgije. Leta 1951 je bil končan prvi direktni televizijski link med Vzhodno in Zahodno obalo, s tem pa je televizija postala nacionalna. S tem je televizija postala stvar nacije.

Kakorkoli obrnemo, je bila ameriška televizija bazično stvar ameriškega radia. NBC, CBS in ABC iz dela NBC so televizijske mreže, ki so bile

influks treh nacionalnih radijskih mrež (*DuMont* pa je bil posledica radio-difuznih laboratorijev). Radio je bil rekrutni center tako za talente kot programe, ki so kasneje postali televizijska klasika. Pri tem gre tako za najboljšo ameriško serijo vseh časov *I Love Lucy* (Rad imam Lucy), ki je (delno) televizijska verzija radijskega programa *My Favourite Husband* (Moj najljubši soprog), v katerem je že nastopala Lucille Ball, kot za *Gunsmoke* (Vroči revolverji), hit western serijo, ki je bila na programu mreže CBS od 10. septembra 1955 do 1. septembra 1975. Tudi prve televizijske informativne odaje so bile bolj stvar radia: s to razliko, da smo lahko napovedovalca tudi videli. Pravzaprav televizija po sebi ni nekaj originalnega (sicer pa, kaj pa je od 1950ih naprej sploh originalno?), vendar pa je od vsega začetka postavljala kriterij za »odraz« neke realnosti, postavljene v bolj ali manj kompakten haute culture potrošniškega diskonta. Socialni teoretiki v 1950ih, 1960in in 1970ih so od televizijskega šoka padali v nezavest, ratingi televizijskih programov pa so bili masivni in ogromni. Zakaj le? In zakaj ne? Seveda je lahko reči, kako je televizijski program nekaj banalnega (Nathalie Sarraute je, ne glede na to, kaj si mislimo o njenih romanih, dodala, da se je normalna, manufakturna banalnost via televizija spremenila v industrijo banalnosti), trivialnega in bizarnega, po drugi strani pa je vprašanje, in ogni senso, zakaj je televizija relevantna tako kot socialni kot kulturni in politični lokus aktualnega civilnega koncepta? Odgovor je slejkoprej preprost: zaradi agresivne promocije (socialnega, kulturnega, političnega) konsenza. Torej zaradi komunikacijske sintetičke, ki jo televizija proizvaja v ekscesu. Smisel je verjetno naslednji: če mislimo, da je televizija zaradi nas, gre za obsedenost, če pa mislimo, da smo mi zaradi televizije, je to shizofrenija. Televizija je zaradi profitnih margin.

Prva baza za televizijski program sta bili poleg radia še filmska industrija in, že od konca 1950ih naprej, reciklaža televizijskih programov, serija spin-offov. Pri tem gre za televizijsko predelavo filmske klasike (iz klasične televizijske produkcije *The Odd Couple* (Čuden par) kot M.*A.*S.*H. etc) ali pa aktualne hollywoodske produkcije. Tako so, recimo, za sezono 1990/91 različne televizijske mreže realizirale pilote po naslednjih filmih: *Ferris Bueller's Day Off* (Nori dan Ferisa Buellerja), *Big* (Velik), *Steel Magnolias* (Jeklene magnolije), *The Witches Of Eastwick* (Čarovnice iz Eastwicka), *Uncle Buck* (Stric Buck), *Taps* (Upor v vojaški akademiji) in *K-9*. Brez večjih problemov. Filofax rotirajočih spin-offov je neskončen.

Hollywood je bil nad televizijo šokiran. In je ni imel ne za konkurenco ne za karkoli drugega, ampak za kratko romanco. Za katero pa se je izkazalo, da bo že na začetku konfliktna. Hollywoodski studiji so kmalu pokazali averzijo in odkrito aroganco do nove ameriške atrakcije (posebej potem, ko je njihova publika ostajala v svojih dnevnihih sobah in ob ponedeljkih gledala *I Love Lucy*, ob torkih Miltona Berlea, ob sobotah Jackieja Gleasona in njegov *Show*, ob nedeljah pa Eda Sullivana in njegov program *The Toast Of The Town*). Konflikt pa je trajal manj časa, kot so si želeli v takrat razpadajočem hollywoodskem sistemu: kolaboracija je boljša od paranoje. Posebej glede profitov. Skratka, če skrajšam, Hollywood in komercialna televizija sta odkrila skupne interese. To je bila nova publika.

In če odštejemo konec operacij mreže *DuMont* (ki je s svojim podjetjem končala predvsem zaradi tega, ker ni imela radijske baze talentov

in ker se ni uspela transformirati v nacionalno mrežo), se je ameriška nacionalna televizija spustila v južnjaški komfort za naslednjih trideset let. Rupert Murdoch in njegova korporacija *News Intl.* pa je stvari postavila drugače. To je bilo leto 1985, Fox pa je na vsak način del generalne dinamike v 1980ih.

Problemi z ameriško televizijsko publiko niso samo stvar socialnega konsenza (in pozitivnega »odraza« morale na ameriški televiziji), ampak stvar redistribucije programske politike. To pomeni naslednje: po aktualni FCC regulativi nobena izmed ameriških televizijskih mrež ne sme imeti toliko pridruženih afiliacij, da bi z njimi pokrila več kot 25 % nacije. Glede na to, da je delež gledalcev primarnega termina na ameriških televizijskih mrežah padel z 80 % leta 1983 na vsega 60 % leta 1988 (s sporadično negativno perspektivo), je bilo vprašanje publike prvo, ki se je postavilo ob formuliranju četrte televizijske mreže, namreč *Fox TV*. Vendar pa, kot postaja vedno bolj jasno, problem glede televizijskih mrež ni v konkurenci vide in kabelskih kanalov, problem je normalne, tehnične narave: gre za daljinski upravljalca, za remote control. In obenem ni več problem brezinteresnega komforta televizijskega programa.

Rating programa je slejkoprej odvisen od alternative in reakcije nanjo (kar je konservacija Hegla ali nekako tako). Gre, skratka, za diferenco. Tako je bil v 1960ih alternativa idiotskim situacijskim komedijam v maniri *The Beverly Hillbillies* (Gorjanci z Beverly Hillsa) hilaričen program *Rowan & Martin's Laugh In* (Komično gledališče Rowana in Martina), v 1970ih je bila situacijska komedija *Happy Days* (Srečni dnevi) očitno reakcija na eksplozijo serije *M*A*S*H*, na začetku 1980ih (tudi glede realizma) je bila MTV policijska drama *Miami Vice* (Detektiva iz Miamijsa) reakcija na naturalizem serije *Hill Street Blues* (Fantje s Hill Streeta), in, nazadnje, na začetku 1990ih Lyncheva serija *Twin Peaks* reciklaža cele zgodovine ameriškega televizijskega programa, njene dialektike in njenega raisona. Vendar pa od sredine 1980ih ameriške televizijske mreže niso bile relevantne iz enega samega razloga: ker je tudi Peoria igrala hitreje od televizijske birokracije.

Fox je startal kot drugačna mreža. Start je bil stvar Barryja Dillerja in Ruperta Murdocha, ne pa kakšne intuicije. Glede na to, da je o Murdochu znano praktično vse (tudi o njegovih akvizicijah po britanskem novinarstvu in elektronskih medijih), je Diller večja atrakcija. Barry Diller je namreč predsednik in CEO *Fox Inc.*, ta pa je del Murdochovega sistema *News Intl.* S tem je Diller predsednik Foxove televizijske in filmske divizije. »Tri mreže so postale ena sama mreža,« pravi Diller. In ima prav. To namreč pomeni, da je bila aroganca ameriških televizijskih mrež stvar negativne postavitve bistvene ameriške fiksacije, namreč svobodnega podjetništva. Ki je stvar konkurence in kompeticije.

Diller je to vedel. Študiral je na UCLA, vendar pri 19ih pustil študij in se zaposlil v *William Morris Agency*, kjer se je sistematično lotil teorije in prakse v industriji. Pri 23ih je bil podpredsednik programa na televizijski mreži ABC, pri 32ih (leta 1974) je postal predsednik *Paramounta* (in ga revitaliziral, s tem pa velja za enega izmed glavnih rektorjev Hollywooda), leta 1985 pa je prišlo do transferja v *20th Century Fox*, ki je tik pred tem postal del Murdochove organizacije. Prva Fo-

xova televizijska produkcija je bila — televizijska mreža. Čeprav, glede na regulacijo, Fox ni mreža v pravem smislu besede: prvič, ne operira vsak dan, in, drugič, ne glede na pridružene afiliacije, s signali čisti vsega 80 % teritorija Združenih držav Amerike. Diller in Murdoch sta od Johna Klugeja za \$ 2,000,000.000 kupila 60 televizijskih postaj, združenih v sistem *Metromedia* (leta 1990 je bilo Foxovih postaj 133). Marca 1986 je Diller zaposlil komaj-polnoletnega Gartha Anciera in Kevina Wendela ter se plansko izognil ogromni birokraciji: bila sta brez posebnih tristesse titlov (recimo podpredsednikov in podobnih stvari), neposredno odgovorna Dillerju in odgovorna za program, ki bo po definiciji in po sebi hip hop reakcija na »eno samo mrežo«. Dillerjeva desna roka je postal Jamie Kellner, še en čudežni komaj-polnoletni poslovnež. Vendar pa je ta demonstracija krasnega pop programiranja (extraordinarie), dillerjanskega »procesa« postala konfliktna zaradi Dillerjeve agresivnosti na eni strani in nerentabilnosti originalnega programa (ki zaradi potlačene inventivnosti ni uspel postati alternativa »eni mreži«) na drugi strani. Prvi originalni program, *The Late Show Starring Joan Rivers* (Pozno zvečer z Joan Rivers) je bil disaster, ne samo zaradi tega, ker je bila Joan Rivers neposredno del (in posledica) enakega programa, ki ga je vodil Johnny Carson. Carson in Riversova sta bila preveč časa v istem programu, da bi se lahko izognili vsem primerjavam in izpeljavam; Riversova je imela do Foxa sicer pozitiven odnos, vendar pa to ni bilo dovolj. Naslednja sezona je bila boljša. Riversova se je poslovila, Ancier in Wendle pa sta postala bolj radikalna. Držala sta se platforme, ki je bila v tem, da je edini način, da demontiraš postan komfort »ene mreže« ta, da to isto mrežo demontiraš od znotraj. Ali, kot pravi Diller: »Mi delamo program oportunistično in ne konservativno.«

Vendar pa so se stvari na Fox TV začele stabilizirati. Wendle in Ancier sta začela s prvo ligo ameriške televizijske produkcije in veteranom Jamesom L. Brooksom, ki sta mu ponudila četrto mrežo za njegovo igrišče. Brooks, ki je v zadnjih dveh desetletjih dostavil seriji *The Mary Tyler Moore Show* (Show Mary Tyler Moore) in *Taxi* (ter film *Terms Of Endearment* (Čas nežnosti, 1983)), je organiziral produkcijo komedijskega anti-varieteja *The Tracy Ullman Show* (Show Tracy Ullman), ki pa je bil (celo) slab schmuck in niche ter je flopnil. Bistven pa je bil animirani segment *The Tracy Ullman Show* — namreč *The Simpsons* (Simpsonovi), katerega prva baza je bil strip Matta Groeninga *Life In Hell* (Življenje v peklju) in katerega je Brooks izoliral iz originalnega programa. Simpsoni so, jasno, ordinarie ameriška družina, ki se zapleta v ordinaire situacije, situacije pa so bizarne in (razmeroma) rigorozne: rezultat je hip hop skeč. In eden najbolj inovativnih programov, kar jih je naplavilo v 1980ih. V sezoni 1990/91 so na Foxu Simpsoni programirali nasproti *The Cosby Show* in serijo prestavil z nedelje na četrtek zvečer. Kar je riskantno, vendar obenem tudi dobra opcija.

Potem sta Wendle in Ancier najela še bolj veteranska televizijska avtorja: Rona Leavitta in Michaela G. Moyea, tekstopisca glavnih epizod serij *Happy Days* (Srečni dnevi) in *The Jeffersons* (Jeffersonovi), spin-offa hilarične serije *All in The Family* (Vse ostane v družini). Njun ekspoze za Fox je *Married... With Children* (Poročen... z otroci), kot projekt znan samo kot *Not-The Cosbys* (Ne-Cosbyjevi). *Married... sicer*

ni moja skodela čaja, humor je trivialen, kompulziven in ne ravno ekskluziven (ter brutto), vendar so situacije z družino Bundy del ameriške psihografije (in so bili zato tudi rezultati zelo dobri).

Vse te Wendle-Ancier akvizicije so popularne šele v zadnjih dveh sezonah, začetek programiranja pa je bil klavrn in vegast. Tudi zaradi neznosne nature Baryja Dillerja, ki pa je, kot trdi sam, samo del »procesa«, ki je bil stvar Fox TV. Če sta bila Wendle in Ancier ne ravno pasivna yuppieja, malo kaotična in malo preveč hutzpah, potem je Diller postavil instrumentalno birokracijo in nastavil Petera Chernina, protégéja producenta Davida Gerberja (prej pa je delal v založništvu). Najprej je odšel Ancier (ki zdaj dela kot producent za *Quincy Jones Entertainment*), čez pol leta pa še Wendle (ki je zdaj predsednik televizijske devizije pri *Walt Disney Company*). Chernin je Fox TV organiziral kot televizijsko mrežo s pozitivnim-odnosom-do. Kar je pomenilo, da je Fox postal stvar kvantitativnega »odraza« televizijskih mrež CBS (ki jo organizacijsko vodi Jeff Sagansky) in NBC (z Brandonom Tartikoffom). ABC tokrat ni bistven. Fox tako ni bil več gverila, ampak se je organiziral po (precej nedeljivem) modelu ameriške televizijske mašinerije. S tem pa je, jasno, prišlo do demontiranja dillerjanske difference, ki je iz Foxa naredila alternativo dogmatski Americani in ameriški hygiéne publique: Fox je z delom programa postal stvar praktičnega uma, z delom pa normalna programska ekshibicija. Demografija Foxove publike je obenem postala stvar splošnosti in institucionalnosti. Čeprav je to, po drugi strani, tudi dober twist. Fox je v imageriji ameriškega televizijskega marketa (če odštejemo kable in satelite) kljub vsemu zaposlil program, ki zabava 'nas' ne pa 'vsakogar'. Od leta 1988 je to tudi sanitetni (in delno denunciantski) program *America's Most Wanted* (Najbolj iskani v Ameriki), v katerem gre za kolaboracijo med TV-publiko in policijo (gledalci pomagajo policajem pri lovu na velike in male kriminalce), varietejski program *In Living Color* (V živih barvah/Dobesedno) ter izjemna in vigorozna serija kratkih-video-romanov *American Chronicles* (Ameriška kronika), ki ga za Fox pripravljata David Lynch in Mark Frost (in je program z dobrim naturalizmom; hvala bogu, da je Lynch že s *Twin Peaks* priplesal tudi na TV). Medtem pa so dumpirali kvaliteto teenie-pop policijsko serijo *21 Jump Street* in njen realizem (ter Johnnyja Deppa kot glavnega igralca) plus serijo ostalega programa (seriji *Alien Nation* (Druga nacija) in *Booker*, recimo). Fox TV je formalno postal kompaktna institucija (s cenzuro vred in regulirano skatologijo: v *In Living Color* lahko tekstopisci uporabijo besedi *butt* (zadnjica) in *ass* (rit) samo po enkrat na posamezni show), ki je avtor incidentov z Barryjem Dillerjem ter korporativne orogance Ruperta Murdocha (katerega britanska Sky Television, organizirana na štirih kanalih (*Sky Movies*, *Sky News*, *Sky One* in *Eurosport*), še vedno prinaša reportažno izgubo £ 2 milijona (\$ 3,2 milijona) na teden (ameriška kronika). (V novembru 1990 pa se je združila z BSB, britanskim satelitsko/kabelskim konzorcijem; profil vseh segmentov je ostal isti); uvoz ameriškega modela televizijskega programiranja je za Britance še vedno nekaj Drugega). Anahronizem treh televizijskih mrež kot »ene mreže« je stvar preteklosti. Agresija in stihija kablov/satelitov je stvar praktičnega TV terorja. Četrta mreža, torej Fox TV, s katero je prišlo do restavracije pozitivne konkurence, pa je del fundamentalistične condénastovske revolucije, ogromnega, v tem primeru postindustrijskega modela gouvèrnementilité v industriji. Torej Druge kor-

porativne identitete, jasno. (Čeprav, kot je že bilo rečeno, Condé Nast za razliko od Murdocha ne ustanavlja novih sistemov; vendar pa so med rekreacijo starih sistemov investicije praktično enake Murdochovi bazi. Buu, kakšno življenje!) Prihodnost je v kablji in Condé Nostu.

Tadej Zupančič

MEJNOST HISTERIJE*

Za nevrotika je dejstvo, da nima svojega deleža v užitku — saj od nikogar ne moremo zahtevati nemogočega — skrajno problematično, o čemer priča histeričarka, ki v strogosti svoje strukture kar najnatančneje izprašuje očetovsko funkcijo, skozi falično funkcijo in problematiko meje, ki jo vzpostavlja. Mejna pozicija, ki jo zavzema, jo vodi k identifikaciji z objektom (a), v kolikor je ta resnično zadnje realno v užitku izvornega Očeta, katerega obstoj tako podpira in katerega mesto zavzema v mnogih pogledih. Če se nam tukaj v zvezi s histerijo zapiše ženski spol, se to zgodi zato, ker so ženske, ki jih bolj neposredno zadeva nezadostnost tistega, kar naj bi v simbolnem določalo njihovo bitje, prisiljene radikalneje izpraševati strukturo simbolnega in to izpraševanje je temelj histerične pozicije.

Izhajali bomo iz klasične teme, ki se je začela s Freudom, teme o privilegiranem mestu nezadovoljenosti v ekonomiji histerije. Opomnimo najprej, da ima nezadovoljenost univerzalen pomen za tistega, ki živi v govorici, tisti govorici, ki se izogne našim potrebam in tako zapira pot naravni zadovoljitvi. Zahteva, vsebovana v vsaki besedi, povzroča neskladje med tistim, kar sproži sporočilo in tistim, kar odgovarja na njegov poziv: to nikoli ni tisto. Prav nad tem v bistvu, v svojem univerzalnem pomenu, toži histeričarka. Toda histerije ne moremo omejiti samo na bovarizem*: Freud nam je razkril še drugo razsežnost te nezadovoljenosti. Ob analizi sanj neke pacientke, ki je postala slavna pod imenom »Lepa Mesarica«, je poudaril potrebo te histeričarke, da si ustvari neko nezadovoljeno željo. Na tej točki je njegovo delo nadaljeval Lacan in tej strukturi določil njen splošnejši pomen: histeričarka, pravi, vzdržuje svojo željo kot nezadovoljeno.

Lacan o paradoksu, ki ga je izpostavil Freud, govori na podlagi dialektike zahteve in želje. Zahteva je obsojena na neuspeh in iz tega izvira želja, ne da bi se pri tem zvedla zgolj na tisto, kar je v zahtevi nedoumljivega, saj želja pripada drugemu registru. Kot take je ni mogoče formulirati, vendar se zato nič manj ne kaže preko takoimenovanih nezavednih tvorb: lapsusov, sanj, neuspelih dejanj, simptomov. Po zaslugi spotikanj diskurza jo lahko

* iz knjige »NOBODADDY — L'HYSTERIE DANS LE SIÈCLE«

* bovarysme (iz Flaubertovega romana *Madame Bovary*): »romaneskna nezadovoljenost«.

razbiramo med vrsticami. Ravno ta ločitev registrov zahteve in želje za histeričarko predstavlja problem, ločitev, ki jo običajno opravi očetovska metafora in falični pomen, ki ga le-ta poraja, namreč falusovo simboliziranje tega, kar v želji ni zvedljivo na zahtevo.

Vsaka zahteva, kolikor stremi k absolutni zadovoljitvi, meri na incestuozno. Zajema iskanje idealnega označevalca, ki bi bil identičen s svojim pomenom, torej označevalca, ki bi mu uspelo označiti samega sebe v tautologiji, kakršne govorica ne dopušča. Ime Očeta uvaja razsežnost prepovedanega skupaj z dvoumnostjo, ki jo implicira. Prepoved incesta hkrati označuje in simbolizira strukturalno nemožnost zadovoljitve zahteve in falični pomen svoje mesto, kot mesto želje, podeljuje tistemu, kar je prepovedano, povedano med vrsticami, med tistim, česar besede ne bi mogle nikoli povedati — torej ravno tistemu, kar se izraža v dvoumnosti. V dvoumnosti samega jezika, torej v dejstvu, da označevalec vedno pomeni drugo stvar — in zato je zahteva obsojena na neuspeh — in se tako loči od samega sebe. Ta razcepljenost je razcepljenost Drugega kot Drugega govorice in subjekt je podvržen njenim učinkom, ko je sam v vsaki svoji besedi razcepljen med svojo izjavo in izjavljanje.

Nevrotik odklanja ta razcep, katerega zakon določa falična funkcija. Tam, kjer ga struktura obsesionalca vodi k zanikanju tega razcepa, k poskusu, da bi diskurz očistil dvoumnosti — pri čemer neprestano zadeva ob tisto, kar se mu kaže kot nezvestoba in celo laž Drugega — v želji doseči besedo, ki bi resnično izražala tisto, kar pravi, tam histeričarka naspromptno razglša svojo subjektivno razcepljenost, rade volje kaže svojo nezvestobo. Ko tako vzame nase temeljno dvoumnost označevalca, oz. jo celo personificira, s paradoksi svojega obnašanja izraža nezvedljivost želje na zahtevo. S tem razkazovanjem svoje razcepljenosti se obrača na Drugega z izzivom, da je ni zmožen razrešiti.

Sanje Lepe Mesarice so zgleden primer takega ravnanja, sanje, ki jih predstavi Freudu kot ugovor njegovi teoriji, po kateri naj bi bile sanje izpolnitev želje. Hotela bi pripraviti večerjo, toda ostalo ji je samo malo prekajenega lososa. Hoče iti nakupovat, toda spomni se, da je nedelja popoldan in da so vse trgovine zaprte. Poskusi telefonirati, toda telefon ne dela. Navsezadnje se mora večerji odpovedati.

Pokvarjen telefon je tu dobra ponazoritev neuspeha zahteve. Kot lahko sklepamo iz konteksta, skušajo te sanje doseči tudi neuspeh Freudove zahteve, da bi se potrdile njegove teorije glede sanj. Ost njene želje je torej povzročiti neuspeh zahteve, zahteve subjekta in zahteve Drugega. Toda ravno ta mali ostanek prekajenega lososa nas pri sanjački spominja na rezine kruha s kaviarjem, ki si jih močno želi, vendar jih noče sprejeti od svojega moža — ki si želi edino to, da bi ji jih lahko ponudil. Freud naj bi razrešil to uganko in, če bi bilo to le mogoče, poiskal zdravilo za to razcepljenost njene želje in zahteve.

V svojem izpraševanju notranje razpoke simbolnega, histeričarka preko analitika zahteva zadoščenje od Očeta, kajti on je za to pristojen, saj ojdipska metafora njegovo ime kaže kot razlog. Toda ta razlog, kot tudi na njem temelječ falicizem, se ji bo vedno zdel nezadosten: z njim ne bo nikoli zadovoljna.

Lacan je kasneje premaknil poudarek in željo povezal ne samo z zahtevo oziroma z označevalno verigo, ampak z užitkom kot notranjo mejo simbolnega. Struktura se zvede na nepopolnost Drugega, ki jo simbolizira

matem S (A), ki označuje mesto užitka kot manjkajočega. Iz nje izhajajo vse posamezne strukture in tudi ravno toliko načinov, ki lahko sprožijo njihovo delovanje, jih onemogočijo ali izprašujejo.

Nezadovoljenost je tu pojmovana drugače, kot način užitka: tem manj zadovoljitve, tem več užitka. Nezadovoljenost je tu, paradokсно, omilila strukturno pomanjkanje užitka, ga kompenzirala. Poudariti moramo, da Freud ni spregledal tega mesta nezadovoljenosti: začetna travma histerije — izbruh užitka v obliki neugodja — se nahaja v nekem premalo, v nekem preveč tega, kar je odsotno, v neki prvotni nezadostnosti, kar je v nasprotju s čezmernim preveč bodočega obsesionalca.

V luči teh novih postavk se Lacan ponovno loti prvotnih primerov Lepe Mesarice in Dore in glede prve pokaže, da z umeščanjem svoje nezadovoljenosti v presežek — male kruhove rezine s kaviarjem, ki jih noče sprejeti od svojega moža — spregleda, da bi s prepustitvijo bistva genitalne zadovoljitve (ki ji je ne primankuje) drugi ženski, na primer prijateljici iz svojih sanj, našla svoje lastno presežno uživanje. V nasprotju z njo pa Dora — ki uživa, da je ne zadanejo usluge, ki bi jih gospod K. prav rad nudil in si zato prizadeva, da bi se le-ta vrnil k gospe K. — to dobro ve.

Užitek Drugega lahko postavimo za končni vzrok procesa ponavljanja, ki opredeljuje tudi vztrajnost želje. Ni samo njen izvor ampak tudi končni cilj. Vztrajno iskanje vselej izgubljenega užitka Drugega je vnaprej obsojeno na neuspeh in v tej vztrajnosti se stalno ponavlja neuspeh teh iskanj ter s tem rojeva izguba.

Ravno o tem govori Freud v *Orisu znanstvene psihologije*. Svoj model psihičnega aparata gradi na osnovi izkustva primarne zadovoljitve, ki izhaja iz začetnega srečanja z notranjo nagnosko vzbujenostjo in z zunanjim objektom, ki v skladu z načelom ugodja omogoča razbremenitev te vzbujenosti, tako da omogoči ustrezno zadovoljitev. Ta izkušnja pušča v psihičnem aparatu mnezične sledi objekta, ki so povezane s spominom na primarni užitek in ta bo odslej usmerjal vsako psihično aktivnost, namenjeno iskanju koordinat ugodja in realizaciji istovetnosti zaznavanja prvotnega objekta in tistega, kar ga bo nadomestilo. Toda ponovno najdeno ni nikoli popolnoma istovetno s primarno izkušnjo. Freud daje ime *želja* tisti napetosti, ki skuša doseči izravnavo tega diferencialnega razmika s ponavljanjem, vnaprej obsojenim na neuspeh.

Lacan je, za Freudom, povezal ta neuspeh z naravo označevalca, ki prepoveduje vsako tautologijo. Na nivoju govornice je A vedno drugačen od A, kot ponazarjajo dozdevne tautologije tipa: »mačka je mačka«. V seminarju *D'un Autre à l'autre* Lacan s tem v zvezi pravi, da je — če z 1 zapišemo izkušnjo prvega užitka, ki ima pomen enotujoče (unitif) 1 — druga 1, s katero skušamo ponovno zapisati prvo 1, popolnoma drugačnega značaja: postane število, odslej števno znamenje, ki zgolj zapisuje izgubo užitka. Prehod od 1 enotenja (union) k števeni 1, torej prehod k simbolnemu, je treba plačati z izgubo, ki jo Lacan zaznamuje z (a), ki je razlog nujnosti ponavljanja tega vpisa. Ta izguba, razlog želje, je obenem edino kar ostane od užitka, ki tako postane užitek izgube, užitek te entropije, na katero meri gon smrti.

Seksuacija, ki izhaja iz ojdipske strukture, naknadno interpretira to temeljno strukturo. Užitek Drugega je pri vsakem spolu podprt z užitkom drugega spola, ki tako zavzame strukturno mesto tega, zaradi seksuacije izgubljenega dela užitka, ki ga je treba spet osvojiti. Za žensko bo torej

ciljna točka užitek moškega — objektivni in subjektivni genitiv — ki ga bo morala udejaniti, četudi bi ga morala utelesiti. Ženska tu ravna kot pri sublimaciji: ustvarja tisto, kar ji manjka. Ne iz nič, ampak iz izgube, izgube lastnega užitka, ki, pravi Lacan, »nima nič skupnega s tistim užitkom, ki ga je deležna kot ženska nekega moškega«. Ta izguba je vložek v igri, katere dobiček je obstoj užitka Drugega, v tem primeru užitka moškega.

Paradoksalno lahko ženska pristopi k moškemu le pod pogojem, da sprejme izgubo svoje ženskosti. E. Jones¹ je domneval, da ženska lahko izbira med svojim očetom in svojim spolom, kajti če hoče obdržati očeta, lahko samo izgubi svojo ženskost, v kolikor ji lahko edino identifikacija z očetom omogoči obdržati libidinalno vez z njim. Lacan v nasprotju s tem trdi, da ženska izgubi tako očeta kot spol, če se začne zanimati za željo moškega. Ta paradoks se razjasni, če upoštevamo, da se želja moškega ne nanaša na nedoločljivost njene ženskosti, ampak na to, da bi ženska izpolnjevala funkcijo delnega objekta, fetiša, ki povzroča njegovo željo.

S to zastavitvijo svojega užitka ženska odvarja poguben cikel serije, v kateri se mora stalno ponavljati to dejanje in ki vsakič zahteva večji vložek, serije, katere meja je zgolj neskončnost, kar lahko dobro ponazorimo s sodom Danaid. Lacan to serijo opre na Fibonaccijevo serijo, ki je sestavljena na podlagi prištevanja dveh neizmerljivih količin: Enega, ki ponazarja iskani užitek, in (a), ki predstavlja zastavljeni užitek.

In ta vložek histeričarka odklanja. Noče sprejeti igre. Na nek način stavka: v tem smislu bi lahko govorili tudi o ugovoru vesti. Ne zato, ker ne bi hotela vzpostaviti neke določene zveze z užitkom moškega, ampak ker se temu izmika, v skladu z drugim nagibom Fibonaccijeve serije, kjer se (a) ne dodaja ampak odšteva od Enega. Ta serija ima, v nasprotju s prvo, neko mejo — predstavlja jo sam (a), ki ga histeričarka uteleša.

Kaj pomeni to odštevanje? Ponazorimo ga še enkrat s primerom Dore, ki hoče ostati zunaj tega užitka, ki ga prepušča gospe K... Pri tem pa, kot jo je opozoril Freud, vseeno igra svojo vlogo: z izgovorom, da se ji izmika, vpelje funkcijo odsotnosti in uteleša tisto, kar manjka užitku moškega, hkrati pa uteleša njegovo mejo. Na ta način razkriva omejeno naravo faličnega užitka, neki premalo glede na absolut užitka, ki ga vzdržuje na obzorju, premalo, iz katerega si zase vzame le čisto malo. Ta meja je zgolj kastracija moškega kot resnica faličnega užitka, resnica, ki jo uteleša. Toda ta meja je hkrati tudi točka, na kateri falični užitek ne velja več.

Toda v svojih takoiimenovanih »formulah seksuacije« Lacan na to isto mesto postavlja očetovsko funkcijo — v njeni dvojni, simbolni in realni razsežnosti — kot mejo simbolnega.

Formule seksuacije nam logično razjasnijo očetovsko funkcijo, ki jo je treba natančneje določiti — še posebej kar zadeva njen učinek na moške in ženske spolne pozicije — da bi tako lahko umestili posebnost histerične pozicije.

prevedla Suzana Koncut

¹ E. Jones, »Le Développement précoce de la sexualité féminine«, 1927 v *Théorie et pratique de la psychanalyse*, Pazot 1969, str. 406—407.

HISTERIJA KOT RAZLAGALNI MODEL

*Zgodovina zahodne medicine in znanosti
je zgodovina razmejitev od vsake oblike nereda,
je zgodovina postavljanja norm in normalnosti,
normalnosti telesa, narave, spolov.*

Christina von Braun, 1988

Prav gotovo je dualna ekonomija takrat, ko je začrtala meje med zunanjim in notranjim ter jima v ideološkem in dejanskem smislu pripisala določene vrednosti, markirala tudi žensko in moško telo. Začetki ostrega ločevanja dveh področij, produkcijskega in konsumskega, so konec 18. stoletja sovpadli z »odkritjem« notranjih lastnosti ženske in moškega, katerih manifestant je postalo njuno telo. Če se je v začetku 19. stoletja uterjal govor o dveh različnih naravah, pa je z vse večjo psihologizacijo družbe v 19. stoletju prevladalo prepričanje o dveh značajskih strukturah, o dveh karakterjih, ki so jima skupaj z določenimi biološko-psihičnimi značilnostmi pridani tudi določeni bolezenski simptomi. **ODKRITJE ŽENSKEGA KARAKTERJA JE TEMELJ ZA ODKRITJE ŽENSKIH SIMPTOMOV IN BOLEZNI.**

Nova ekonomska situacija je torej potrebovala novo organizacijo družbe, nove kulturne značaje. Ideologija ženske histerije, ki se je kot epidemija začela širiti v 19. stoletju, je utrjevala stereotipne predstave o ženski, ki so jih začele razvijati filozofija, literatura, psihologija in medicina. Tako je začela nastajati nova podoba ženske, ki jo je nova družba potrebovala in ki so jo v 19. stoletju utrjevale tako državne institucije kot tudi tiste, ki so prisegale na svojo avtonomnost.

Ker je bila za nemoten razvoj kapitalističnega gospodarstva družinska ekonomija ključnega pomena, je bilo nujno potrebno opravičiti in s tem utrditi položaj ženske v njej. Družinska ekonomija je obsegala tako skrb za vsakdanje življenje in vsakdanjo reprodukcijo, za seksualnost in rojevanje otrok, kakor tudi za njihovo vzgojo, ki je z nastankom pedagogike postala ena od pomembnih družinskih funkcij. Tistim, ki postanejo nosilke trdnega družinskega sistema in ki so obenem odrinjene iz sfere produkcije, se znotraj ideološke utemeljitve nove družbene situacije pripiše lepa, a šibka narava, dober in žrtvujoč se za druge, pa hkrati labilen in neuravnotežen značaj. Ženska narava ni postala le občutljivejša in bolj nagnjena k romantičnim razpoloženjem kot moška, temveč tudi bolj nagnjena k boleznim, okužbam, pa tudi k najrazličnejšim patološkim vedenjem, kot so nemoralnost, lažnivost in perverznost, ki izhajajo iz njenega neracionalnega značaja.

Poleg ekonomskih so k podobi novega kulturnega karakterja pripomogle tudi politične, socialne, kulturne in znanstvene spremembe, ki so se

začele kazati v populacijski ideologiji in v nastanku novih institucij, povezanih tako z ideologijo rojstev kot z vprašanjem žensk, njihovih bolezni ter z vprašanji vzgoje otrok.¹ Medicina je s tem, ko je svojo skrb usmerila na vprašanja seksualnosti in zdravega otroškega razvoja in si tako zagotovila vstop v novo meščansko družino, dobila tudi možnost nadzorovanja žensk. Najprej je do stika med zdravniki in meščanskimi ženskami prišlo prav zaradi vse večjega medicinskega obravnavanja otrok, ki je kasneje v nekem nivoju izzvenelo v patologiziranje ženskega telesa.

Kot pokaže Michel Foucault (1978), sta v začetku 19. stoletja medicina in njena veja socialna medicina (psihiatrija) začeli urejati vsa pomembna področja seksualnega življenja. Žensko telo je bilo vse bolj raziskovano in nadzorovano zaradi svojih reproduktivnih sposobnosti (še zlasti v zadnji tretjini 19. stoletja, ko pride do razvoja šolske medicine in postanejo pomemben predmet raziskovanja ženski jajčniki in maternica), po drugi strani pa je bil govor o njem vse bolj povezan s patološkim, bolnim, šibkim. Zdravniki so v neposredni odvisnosti od državnega aparata, katerega del so postali, vodili kampanje za povišanje števila rojstev ali pa za njegovo zmanjševanje. Hkrati pa je postalo pomembno področje medicine vprašanje otroške nege in še zlasti otroške seksualnosti, ki so jo začeli pojmovati kot veliko nevarnost, proti kateri se je usmeril plaz prepovedi. Vedno več medicinskih člankov je posvečalo pozornost otroški onaniji, ki ni pomenila le moralne izrojenosti, temveč tudi nevarnosti za zdrav razvoj otrok, še zlasti dečkov, ki so jim pripisovali onanijo najprej in v največjem številu.² Prav tako sta medicina in še zlasti psihiatrija prevzemali nadzor nad perverzimi užitki odraslih, ki so bili vse bolj psihologizirani. Homoseksualnost, ki je bila označena kot psychopathia sexualis, je postala pomemben predmet psihiatričnih raziskav. Stare moralne kategorije, kot so razuzdanost in prešuštvo, so zamenjali novi medicinsko-psihološki diskurzi, ki so vse pogosteje govorili o izrojenosti in degeneriranosti ter o potrebi po njenem zdravljenju.

Z medicinizacijo seksualnosti, h kateri je spadal tudi pomemben govor o higieni, se je vedno bolj utrjeval ideološki stereotip ženske kot brezspolnega bitja, katerega seksualnost je tabuizirana in postavljena v službo reprodukcije.³ Z diagnosticiranjem najrazličnejših ženskih bolezni, simpto-

¹ Jacques Donzelot (1980) poudarja, da je bil pogled novih institucij na vzgojo otrok usmerjen zlasti na njihovo »patologijo«. Po eni strani je bila problematična »patologija«¹ ogroženih in zapuščenih otrok, ki so bili prikrajšani za nego in vzgojo, po drugi strani pa je bila z razvojem pedagogike in kasneje specialnih pedagogov in socialnih služb raziskovana »patologija«² nevarnih in hudobnih otrok, ki morajo biti kaznovani.

² Kot opisuje Margita Lipping (1986), se je »protionanijsko gibanje«³ začelo v Angliji že v začetku 18. stoletja ko se je v Londonu pojavilo anonimno delo o onaniji, ki je doživelo mnogo ponatisov in tudi predelav. Vseeno pa se je interes javnosti za onanijo vnel šele po delu francoskega zdravnika Tissota, ki je svoje poglede na onanijo izdal leta 1758 v latinščini in že leta 1760 v francoščini. Če je bilo v začetku zanimanje še obrnjeno k dečkom in moškimi in se je o onaniji deklic govorilo znotraj razmišljanja, da je ženska onanija prav tako nevarna kot moška, pa se je leta 1778, ko je doživelo angleško delo *Onania* v Nemčiji peti ponatis, že poudarjeno, da gre za epidemijo, ki je silno razširjena med deklicami (cf. pp. 28–43).

³ Leta 1793 je v Nemčiji izšel medicinski članek z naslovom Hygea (pisec je bil anonimen, danes je znano, da je članek napisal zdravnik August Vogel), ki je bil namenjen specialno ženskam. Avtor, ki se ukvarja z vprašanjem čistega in zdravega telesa, med drugim poudarja, da je na zdravem ženskem telesu vse nekoliko drugačno,

mov, nenavadnega obnašanja kot ženske histerije se je utrjevalo prepričanje, da je zaradi svojega specifičnega karakterja predisponirana za bolezen. Ženska je postala, kot to označi Regina Schaps (1982, p. 123), »domesticirana in disciplinirana narava«. Pogled nanjo se je z njenega telesa premaknil v njeno notranjost. Če se je v začetku 19. stoletja še govorilo o »lepši duši« in se je znotraj mlade znanosti — psihologije — uveljavljal koncept dveh karakterjev, se je proti koncu 19. stoletja ta proces zaključil z vkomponiranjem histerije kot tipične bolezni žensk v koncept ženskega značaja. Socialna kontrola in segregacija, ki sta bili konstitutivni del psihiatričnega diskurza, sta tudi histerijo, ki je bila že s svojo etimološko enoznačnostjo skozi zgodovino nedvoumno pripeta na žensko in njeno telo, uporabili kot dokaz za problematično naravo ženske, kateri se je potrebno znanstveno posvečati in jo čim temeljiteje zdraviti.

Da je bila naravoslovno-znanstvena diagnoza histerije družbeni konstrukt in mehanizem discipliniranja žensk, se kaže tudi v tem, da se je histerija pojavljala najprej v višjih slojih, katerih ženske so bile zaznamovane z »brezdelnostjo« in uživaškim življenjem, ter med neporočenimi in prostitutkami, ki jih je zaznamovala njihova ekonomska samostojnost. Vse te ženske so bile za nastajajoče meščanske sloje »zglede« moralne pregrehe in utelešenje vseh tistih lastnosti, ki jih prava gospodinja, dobra žena in skrbna mati ne more imeti. Ideološki govor, ki je meril zlasti na ženske delavskih slojev in še posebno na tiste, ki so se želele brezdelnemu višjemu sloju s svojim načinom življenja približati, je posredoval tudi nevarnost duševne norosti kot posledice prav takšnega življenja, ki so ga nekatere ženske nižjih slojev gojile kot svoj ideal.

Tako so torej pripadnice višjih in nastajajočih meščanskih slojev razvile prav posebno »somatsko kulturo« (M. Rodenstein, 1984), ki je na prelomu stoletja dosegla svoj vrhunec. Somatska kultura teh žensk, ki je dokazovala občutljivost njihovega telesnega in psihičnega ustroja in se tako začela radikalno razlikovati od moške, je ustrezala ideološki polarizaciji spolov in služila legitimaciji novega patriarhalnega reda. Razvoj ideologije ženskih bolezni je potrebno razumeti v zgodovinskem procesu patologiziranja ženskega telesa, na katerega so le-te odgovarjale z bogato bolezensko simptomatiko bodisi zaradi upora in protesta proti vsiljenim vlogam in normam ali pa zaradi njihovega sprejema.

Pripadnice nižjih delavskih in kmečkih slojev, med katerimi se tudi histerija ni imela nikoli priložnosti razširiti, se niso upirale le šolanim zdravnikom in njihovim visokim računom, temveč tudi prevzemu same bolezenske vloge. Zato so bile, kot poudarja M. Rodenstein (1984), njihove bolezni, ki so si jih zaradi nujnosti zaslužka komajda lahko privoščile, posledica infekcij, težkega fizičnega dela v nezdravih delovnih pogojih in slabe prehrane.

Tako histerija ni bila le eden od pomembnih elementov ekstremnega polariziranja spolov, temveč eden od mehanizmov, ki so z brutalnimi načini poskušali disciplinirati tiste ženske, ki so zato, ker so se znašle v situaciji popolne depersonalizacije in v situaciji, kjer je njihovo življenje postalo »totalna samonaloga«, iskale ekstremne načine izhoda iz takšnega položaja. Za mnoge, katerih delo je bilo ekonomsko razvrednoteno in ki so bile po-

kot naj bi na zdravem telesu bilo; skorajda vsak pogled na njegove posamezne dele, pravi avtor, kaže odklon: ali je preveliko, ali premajhno, ali je premeško, ali preveč ali premalo vidno (Cf. Christa Karpenstein-Essbach 1984, p. 251).

tisnjene v »čebelje panje« nepriznanega dela, ki so ga začele opravljati »iz ljubezni« in zaradi svoje »lepe duše«, je bila bolezen edini način izražanja njihovih konfliktov in hkrati edini možni način odklonitve nove vloge in kulturnega karakterja, ki jim je bil vsiljen.

Analiza hysterije kot razlagalnega modela je mogoča šele s pogledom na tri različne nivoje interpretacij: kliničnega, kulturnega in metaforičnega. Hysterija je s kliničnega nivoja postala ena od orodij za znanstveno formulacijo spolnih karakterjev. Razlike med spoloma je medicina tako le še bolj markirala. V času, ki ga Robert Castel označi kot »zlati dobi psihatrije«, je postalo telo organizem, skozi katerega so prihajale na dan psihične motnje. Politika psihatrije pa dokazuje, da je bilo telo vedno del socialnega, »mejna struktura«, ki je sprožala bogastvo spekulacij in ne nazadnje znašla pod plaščem naravoslovja. Telo je postalo podrejeno določenemu normativnemu redu, psihatrija pa je postala institucionalizirana teorija telesa.

Z nivoja kulturnega, je hysterija znotraj koncepta definiranja ženskega značaja (female sexual character), služila produkciji neke podobe ženske, ki je veljala kot ideal viktorijanske in vilhelmske kulture in je znotraj srednjeevropskega kulturnega bazena zavladala tudi na Slovenskem.

Hysterija pa je bila hkrati tudi metafora za ženska trpljenja (menstrualne in porodne bolečine) in za specifično zvezo med žensko, boleznijo in zdravljenjem. Po eni strani so ženske do nastopa šolske medicine opravljale dela babic, zeliščark, šamank, bile so varovalke medicinskih znanj, ki so jih prenašale iz roda v rod. Po drugi strani pa so same potrebovale pogosto zdravniško pomoč zaradi porodov in številnih okužb, za katerimi so zbolele največkrat prav tiste, ki so opravljale vloge zdravništva in skrbništva. Kot poudarja Edward Shorter (1984), je mogoče iskati korenine ideološke zveze med žensko in boleznijo v nezavednem zgodovinskem spominu, ki izhaja iz konkretnih življenjskih situacij določenih ženskih mentalitet v zgodovini. Kot prežitek nekega zgodovinskega spomina se je v čas razmaha moderne psihatrije ohranilo prepričanje, da je žensko telo povezano z boleznijo in trpljenjem, slejkoprej pa je le izraz šibke in bolne notranjosti.

Od potujoče maternice do lažnive hysteričarke

*Pravilneje bi bilo reči,
da je ženska vsa popolna iz živcev,
kakor pa neprestano ponavljati,
da je vsa popolnoma iz uterusa.
Legrand du Saulle, 1883*

Žensko bolezen, katere vzrok je bilo »premikanje, gibanje maternice«, so poznali že v starem Egiptu, čeprav so ime zanjo našli šele Grki.⁴ Maternica je bila živ organizem, katerega premikanje se je kazalo v najrazličnejših boleznih in simptomih: težavah z očmi in sluhom, boleznih zob in ustne votline, govornih težavah, bolečinah v členkih in tilniku, menstrualnih anomalijah, nezmožnosti stati na nogah ipd. Ženske so zdravili z

⁴ Za izčrpn prikaz zgodovine hysterije glej zlasti: Regina Schaps, 1982; Christina von Braun, 1988; Esther Fischer-Homberger, 1979.

rastlinami, kopelmi, inhalacijami, vtiranji in masažami, veliko postopkov pa je temeljilo na magično-religioznih tehnikah. Organsko težavo, ki jo je sprožala potujoča maternica, je bilo mogoče premostiti tako, da se je maternico vrnilo v njen anatomsko normalni položaj.⁵

Prepričanje o potujoči maternici se je ohranilo vse do 2. stoletja; tako je tudi Hipokrat, v čigar tekstih se je pojem histerija prvič pojavil, s prepričanjem pisal o »zadušitvi, ki jo povzroči maternica«. Ime histerija je izšlo torej iz materničnih anomalij (hystera, grško ime za maternico). V Corpus Hippocraticum je histerija označena kot ena najpogostejših bolezni žensk, zlasti neplodnih in sterilnih, mladih vdov in starih devic. Za Hipokrata sta bila glavna vzroka za premikanje maternice pomanjkanje vlažnosti ter posebnosti v mesečnih krvavitvah, bolezenski simptomi pa so bili odvisni od tega, v smeri katerih organov se je maternica premikala in nanje pritiskala (na jetra, želodec ali glavo). Ne samo, da je ženska izgubila govor in glas, da se je znašla v stanju tesnobe in strahu, temveč se je kot ena največjih nevarnosti pojavila zadušitev. Simptom zadušitve se je pojavil tik pred konvulzivnim napadom, ki je bil analogen epileptičnemu in je mnogo kasneje, v znanstveni medicini 19. stoletja predstavljal spektakularni prikaz ženske duševne bolezni.⁶ Čeprav je bila analogija med epileptičnim in histeričnim napadom vedno poznana, ni bila histerija nikoli enakovredna epilepsiji in božjemu izvoru te »svete bolezni« (morbus sacer), katere korenine so bile v možganih, medtem ko je bilo središče histerije v spodnjem delu telesa.

Hipokratova seksualna etiologija histerije se je kazala tudi v njegovih terapevtskih prijemih, saj je kot oblike zdravljenja zahteval sklenitev zakonske zveze in nosečnost, kot podporo tem terapijam pa prisilno fiksiranje maternice, njeno čiščenje in vlaženje.

Hipokratski tradiciji so sledili tako Platon kot rimski enciklopedist Aulus Cornelius Celsus (ok. 30 n. š.) in zdravnik Areteus iz Kapadokie (ok. 50 n. š.). V Timaju je Platon sklepal, da je premikanje in potovanje maternice posledica neuresničenega materinskega poklica. Maternica hlepi po otroku in ga zahteva, neuresničitev njene naravne potrebe pa sproži kopico ženskih bolezni. Sam zapiše: »Maternica je žival, ki goreče zahteva otroke. Če ostane po puberteti dalj časa neplodna, se razjezi, prežame vse telo, zamaši dihalne poti, ovira dihanje in na ta način privede telo v velike nevarnosti ter povzroči vse mogoče bolezni, dokler končno želja in ljubezen ne združita moškega in žensko in pustita, da nastane plod, ki ga utrgata kot z drevesa.«⁷

Platon je tako že odpiral pot tudi tistim razmišljanjem, ki so ženski reproduktivni sposobnosti etiološko začela pripisovati pomanjkljivo dušo in neko specifično patologijo.

⁵ Opisi maternice, ki zapusti žensko medenico, so ohranjeni v dveh egipčanskih medicinskih priročnikih: KAHUN-PAPYRUS (o. 2000 pr. n. š.) in EBERS-PAPYRUS (o. 1550 pr. n. š.). Regina Schaps, 1982, p. 18.

⁶ Slavni Jean-Marie Charcot je v ženski psihiatrični bolnici Salpetriere prirejal prave gledališke predstave, v katerih so njegove histeričarke manifestirale mnogovrstne, v tistem času veljavne simptome. Georges Guinon, Charcotov privatni tajnik, je v svojih spominih poudarjal, da se na torkovih predavanjih slavnega psihiatra niso zbirali le njegovi stanovski kolegi, temveč tudi slikarji, arhitekti, literati, kardinali, policijski prefekti (cf. Christina von Braun, 1988, p. 62).

⁷ Platon, Timaios, cit. po Regina Schaps, 1982, pp. 22–23.

A. C. Celsus je o histeriji govoril kot o »zlobnih boleznih maternice«, Arteus pa je maternico označil kot živo bitje, ki se pri ženski obnaša kot bitje v bitju, se premika sem ter tja in spreminja smeri svojega gibanja. Za Arteusa je bila histerija tipična bolezen mladih žensk, ki se pri starejših le redko pojavi, saj sta njihovo življenje in njihova duša mirnejši in zato tudi maternica ostaja na svojem mestu.

Teorijo o potujoči maternici in njeni živalski naravi sta prekinila šele Soranus iz Efeza (ok. 100 n. š.) in Galen iz Pergamona (129—199 n. š.), čeprav sta vzroke za histerijo oba še vedno povezovala z maternico. Za Sorana je bilo pomembno, da do defloracije ne pride ne prezgodaj in ne prepozno, saj obstaja zlasti pri prepozni defloraciji nevarnost, da škoduje »materničnemu vratu in moškim genitalijam«. Prav tako pa je histerija posledica prezgodnjih ali prepoznih spočetij, pnevmatičnih odstranjevanj maternice, zamujanja mesečnih krvavitev, vnetja maternice ter predolgega vdovstva, zaradi katerega začne trpeti vse telo. Najboljše sredstvo proti histeriji je bila tudi zanj, tako kot za vse hipokratovce, nosečnost.

Terapija, ki jo je za zdravljenje histerije priporočal Soranus, je bila sestavljena iz sprehodov in telovadbe, glasnega branja in vokalnih vaj, kopeli in dietične prehrane. Pri izjemno zahtevnih primerih pa je priporočal šok terapije z belim telohom, uživanje katerega je povzročilo nevarne krče in trzanja.

Galen, ki je na prehodu iz antike že v času svojega življenja veljal za najpomembnejšega zdravnika poleg Hipokrata, je označil histerijo kot čisto somatsko bolezen. Maternica po njegovem prepričanju izloča posebno tekočino, podobno moški spermi. Če se ta snov predolgo zadržuje v telesu, postane podobna strupu, ki ga je po učinku mogoče primerjati s strupom kač, škorpionov in steklih psov. Spolna abstinenca ni nevarna le za moške, temveč zlasti za mlade vdove in samske ženske. Galenovo odkritje je temeljilo na proučevanju moških z različnimi telesnimi in psihičnimi težavami, ki so ob večji spolni aktivnosti izginile, zato je tudi žensko histerijo zdravil s seksualnostjo.

Medicina zgodnjega srednjega veka, ki se je od logično-empiričnih prepričanj začela obračati v misticizem, alkimijo, astrologijo in magijo, je za pojmovanje histerije pomenila pomemben obrat. Moralističen odnos cerkve do seksualnosti v njej ni več prepoznava pomembnega sredstva za zdravljenje različnih bolezni, temveč le še užitek in brezsravno čutnost. Vprašanja seksualnosti so zaprli v sistem greha, krivde in kazni, kulturni ideal pa so postali krepkost, nedolžnost in materinski kult. Simptomi antične histerije so postali le še kazni za greh, kasneje posledica obsedenosti s hudičem in še mnogo kasneje posledica čarovništva. V samem procesu interpretacije histeričnih simptomov se je z naraščajočo močjo cerkvene institucije kazala vedno močnejša mizoginija, ki se je najbrutalnejše manifestirala v stigmatiziranju različnih ženskih telesnih in psihičnih posebnosti, bolezni pa tudi vsakdanjih pojavov kot znakov čarovništva (stigma diaboli). Nauk sv. Avgušтина je izmed vseh simptomov kot obsedenost s hudičem interpretiral zlasti neobčutljivost kože na dotik, ki so jo preverjali z zabadanjem dolgih igel v kožo ženske, in ki je bila nedvomen dokaz čarovništva.

Krščanska simptomatika je služila natančno tistemu kulturno priznanemu modelu, ki je od ženske zahteval popolno odsotnost telesnosti, čutnosti in vsakršne občutljivosti na dotik. Histeričarka visokega in poznega

srednjega veka je ustrezala idealu popolnega obvladovanja telesa in duha. Krščanska terapija je bila usmerjena v žensko še zlasti zato, ker je bila le-ta utelešenje spolnega bitja, paradoks pa je bil v tem, da je odsotnost telesnosti ženske, ki jo je cerkev zahtevala, hkrati bila tudi dokaz njene obsedenosti.

V 16. stoletju je v razumevanju histerije naredil pomemben korak Theophrastus Paracelsus, ki je ob revidiranju hipokratske tradicije poudarjal, da je histerija bolezen, ki napade tako telesno zdravje kot razum. Vzrok za bolezen se je torej pomaknil navzgor, saj je Paracelsus nasprotoval tako teoriji o »živali« v ženski kot teoriji, da je maternica vzrok histeričnega obolenja. Histerija je bila zanj duševna bolezen, ki napada ženska bitja, za katera sta značilna šibkost in zapadanje različnim vplivom. To je zlasti bolezen tistih žensk, ki živijo v telesnih in duševnih razmerjih z moškimi, in je posledica moškega vpliva na njihovo telo. Moški lahko prenesejo svoje bolezni in težave na žensko pri spolnem odnosu (moška semena vsebujejo majhnega človeškega otroka, ki gre v telo ženske pri oploditvi) ali s svojim psihičnim vplivom, saj je ženska telesno-psihična konstitucija predisponirana za histerijo in zaradi svoje šibkosti težje prenaša bolezenske napade, ki se zato pogosto končajo s smrtjo. Paracelsus je bil eden prvih, ki je epilepsijo in histerijo označil za obliko patologije in ju pri ženskah in otrocih zdravil z drugačnimi zdravilnimi zelišči kot pri moških. Pri zdravljenju žensk je uporabljal tudi izolacijo, stradanje in zahteve po kesanju zaradi bujne domišljije in seksualnih afektov, ki so ženske privedli v histerijo.

Idejo o živali, ki živi v živem telesu ženske, je obnovil Rabelais, ki se je skliceval na Platona in njegovo teorijo, o maternici kot potujoči živali in ženski kot nepopolnemu bitju.⁸ Slej ko prej pa je bilo tako pri Paracelsusu kot pri Rabelaisu žensko telo narava, katere ena od pojavnih oblik je histerija.

Za razvoj medicinskega pogleda na histerijo je bil pomemben angleški zdravnik Edward Jordan, ki je v začetku 17. stoletja razvil novo teorijo hlapov (vapours), ki se dvigajo iz maternice in povzročajo škodo drugim telesnim organom. Hlapi, ki se dvigajo proti glavi, lahko poškodujejo spomin, predstave, inteligenco in lahko vodijo k zamračitvi uma, kar je vzrok za histerične simptome. S teorijo o dvigajočih se hlapih se je histerija začela obravnavati kot bolezen, ki zahteva psihoterapevtsko obravnavo (svetovanje, vzgojo in razlaganje pojava s strani zdravnikov in kroga prijateljev). Ko so se torej vzroki za histerijo premaknili v možgane, v čustva in psiho, so tudi »trde« oblike terapije zamenjale »mehkejše«, ki so doživljale višek s psihoanalizo. Histerijo so začeli pojasnjevati kot posledico melanholičnih duševnih stanj, kot so dvom, agonija in nagnjenje k samomoru. Melanholična razpoloženja se pojavljajo zlasti pri devicah, mladih služkinjah, redovnicah in vdovah. Tudi tem ženskam se je kot terapija še v 17. stoletju priporočala sklenitev zakona, saj je bila melanholija po prepričanju R. Burtona, ki je svoj koncept gradil na Jordanovem, posledica izvenzakonskih spolnih odnosov, spolne abstinence, življenja v samostanu ali deviškosti.

Čeprav sta Jordan in Burton povezovala histerijo s psihičnimi motnjami, pa so bile le-te vedno povezane z maternico. Charles Lepois

⁸ François Rabelais je v histerični diskurz vpeljal pojem teatralike (ženske simulirajo krepost pred svojimi možmi), ki se je dodobra razvil v 19. stoletju (cf. F. Rabelais, Gargantua in Pantagruel, Ljubljana 1981).

(1563—1633) je bil prvi, ki je histerijo označil kot živčno bolezen, katere vzrok tiči le v glavi in katere glavni simptom so bolečine v glavi (clavus hystericus).⁹

Sele pri slavnem angleškem zdravniku Thomasu Sydenhamu (1624—1689) je histerija postala duševno trpljenje, po njegovem mnenju poleg vročine najpogostejša izmed vseh kroničnih bolezni žensk in moških (moško obliko histerije imenuje hipohondrija — hypochondriasis). Vzroke je Sydenham videl v emocionalni labilnosti, ki se kaže v telesni simptomatiki.

Kot direktni vzrok čustvenih motenj je označil histerijo tudi Italijan Giorgio Baglivi (1668—1707), ki je prvi vpeljal pojem »psihosomatska bolezen«, za kakršno je štel tudi histerijo.

V 18. stoletju se je pojem »živčna bolezen«, ki je bil s histerijo povezan že od delovanja Thomasa Willisa (1622—1675), z delom nevrofiziologa in patologa Williama Cullena (1710—1790), razvil v pojem »neurosis«. Histerija je postala ena od številnih bolezni, ki so bile umeščene v pojem nevroza in ki so po mnenju Cullena imele somatski vzrok v delovanju živčnega sistema, predvsem možganov. Prenos vzrokov za histerijo v glavo je torej proces, ki je konec 18. stoletja umestil histerijo v psihiatrične bolnice.

Ob pogledu na 19. stoletje ni mogoče mimo Philippa Pinela, katerega slava je povezana z osvoboditvijo blaznežev z verig, ter z uporabo mehkejših in subtilnejših oblik psihiatričnega zdravljenja (pogovori, pedagogiziranje). Zanj je bila histerija »genitalna nevroza žensk«, katere fizični simptomi so sterilnost, frigidnost, nimfomanija, menstrualne anomalije, psihični pa apatija, depresija in anorexia.

Paul Briquet, avtor znanega *Traité clinique et thérapeutique de l'hystérie* (1859), ki ga je Jean-Marie Charcot označil za začetek znanstvenega raziskovanja histerije, je definiral histerijo kot nevrozo možgan. To prepričanje je dokončno potrdilo, da gre za živčno bolezen, hkrati pa histerijo dokončno povezal z žensko. Ženska »lepa duša« in plemenita narava sta s kliničnega vidika postali »klobčič živcev«, ki so zaradi neodpornega živčnega sistema žensk izjemno občutljivi, kar je vzrok za pogostost histerije pri ženskem spolu. Briquet je vzrok za fiziološko preobčutljivost žensk videl v družbeni razdeljenosti vlog, v kateri je preobčutljivost nujnost in potreba tistih, ki hočejo ustreči željam moža in otrok.¹⁰

Charcot na temelju naravoslovno-znanstvenih raziskovanj histerijo definira kot nevrozo, katere zapletenost je izmed vseh nevroz največja. Histerija postane končno kraljica vseh nevroz. V njegovi nevrološko-diagnostični razvejanosti postane histeroepilepsija »najčistejša« oblika histerije z vsemi najbolj tipičnimi simptomi, njen glavni vzrok pa je neka oblika izrojenosti (»hysteria major«, »grande hystérie«). Takšni vrsti nevroze je lasten »histerični napad«, ki je postal tako slaven in nujen, da je v določenem smislu služil kot sinonim ženske histerije.

Ceprav je histerija dobila svojo klinično legitimnost, je bil za produkcijo ženskih simptomov v drugi polovici 19. stoletja in kasneje značilen govor o njihovi simulaciji. Histeričarke so postale lažnivke par excellence. »Otroška narava« žensk se pri histeričarkah spremeni v lažnivost, pretvar-

⁹ Ko so se vzroki za histerijo dokončno preselili v glavo, je histerija postala mogoča tudi pri moških. C. Lepois je bil prvi, ki je govoril o histeriji, ki se pri moških kaže z enakimi simptomi kot pri ženskah, torej z bolečinami v glavi.

¹⁰ Cf. Ursula Link-Heer, 1988, p. 372.

janje, igrilstvo in prikrivanje ne le možu, temveč tudi zdravniku. Tako se je govor o histeriji znašel v zapletenem paradoksu; po eni strani je bila histerija žensk posledica njihove narave, po drugi pa je bila ta narava prav tako zavajajoča in je bilo do histeričnih simptomov potrebno razviti veliko mero nezaupljivosti. Histeričarka je lažnivka in njena histerija tako rekoč ne-bolezen, saj jo le imitira oziroma simulira. Histeričarka se torej obnaša tako, kakor od nje zahtevata zdravnik in terapevt, ter je znotraj opisane sheme subjekt lastne bolezni prav s tem, ko jo načrtno simulira.

Tako sta se z razvojem psihiatrije ob vprašanju histerije razcepila vzajemno podpirajoča se družbena diskurza — pravni in zdravniški. Pravna prepričanja so histeričarkam pripisala krivdo zaradi njihovega simuliranja in laži, psihiatrična mnenja pa so vse bolj poudarjala njihovo »bolezen« in z nje izvirajoče trpljenje. Cilj Charcotovega »igralskega odra« je bil prav prekiniti prepričanje o lažnivih histeričarkah, ki jim je sam hotel dokazati čezmerno sugestibilnost in izgubo lastne volje, kar sta posledici poškodovane psihe, le-ta pa ima svoje vzroke v poškodbah možganov. Charcotov slavni koncept, ki je hotel histeričarke osvoboditi stigme laži in teatralike, je trdil, da avtomatični refleksi živčnega sistema sprožajo histerično oblikovanje simptomov, ki koreninijo v travmi. Ti refleksi se po njegovem prepričanju sprostijo pod hipnozo ali sugestijo. Odtod torej pojav mišičnih krčev, gibanja telesnih okončin, zvijanja, kričanja in zmerjanja histeričark, njihovo haluciniranje, neobčutljivost na dotik ter popolna nesposobnost čutnega dojetanja pri vseh, ki jih je Charcot podvrigel hipnozi. Ker je bila zanj histerija podedovana bolezen, je priporočal, da se histerično mater loči od otrok in še zlasti od hčera, ter obratno, tudi histerične hčere od matere.

Histerija torej ni laž, temveč bolezen brezvoljnosti, duševne šibkosti in pomanjkljivo ali preveč razvitega spolnega nagona. Potreba 19. stoletja po brezspolni ženski se je znotraj psihiatričnega diskurza kazala prav v prepričanju, da ženskega spolnega nagona sploh ni, da je frigidnost pri ženskah »normalna«. ¹¹ Kot omenja R. Schaps (1982), je Pierre Janets v svoji študiji o »duševnem stanju histerije« na prelomu stoletja dokazoval, da so histeričarke frigidnejše kot normalne ženske. Tako je predstavo o nezadovoljenem ženskem nagonu, znano iz antike, zamenjala frigidnost (*anaesthesia sexualis*), ki je prvič postala eden od pomembnih histeričnih simptomov. Istočasno pa je restriktivna spolna morala 19. stoletja, ki se je naslavljalna zlasti na ženske, v medicinskem diskurzu izzvenela v koncept histerične nimfomanije, h kateri so ginekologi in psihiatri prištevali različne oblike seksualnih izrojenosti in perverzij. Tako prvi kot drugi so bili prepričani, da gre pri ženski histeriji za *psychopatio sexualis*, le da so ginekologi trdili, da ima bolezen izvore v spolnih organih, psihiatri pa so vzroke bolezni pripisali centralnemu živčnemu sistemu.

Ženski spolni organi in njihove funkcije (menstruacija, laktacija, nosečnost, klimakterij), so ostali torej temelj za razumevanje histerije. Na njem je novo nastala znanost raziskovala pojave histerično-seksualnih anomalij, še zlasti frigidnost in nimfomanijo. Psihiatrija je svoje politično poslanstvo opravljala tudi tako, da je oblike izražanja spolnosti, ki niso

¹¹ To je zanimiva razlika v primerjavi s sredino 18. stoletja, ko je J. J. Rousseau v *Emilu* trdil, da »pretiranost« in »nezmernost« ženskega spolnega nagona vodi žensko in z njo tudi moškega v uničenje.

služile utrjevanju ideologije meščanske družine pa tudi prokreacijskim namenom ne, označila kot spolni odklon, kot duševno izrojenost in kot bolezen ali njen simptom. Tako nimfomanija kot frigidnost, katerih žrtve so bile po mnenju psihiatrov obsedene z erotičnimi fantazijami, sta veljali za hudo obliko histerije. Ginekologi so ju najpogosteje zdravili z odstranjevanjem maternice in jajčnikov (Charcot je s svojo »ovarie hystérique« razvil dolgo veljavno prepričanje, da so poleg maternice tudi jajčniki nevarno žarišče bolezni), psihiatri pa so takšne posege svetovali zlasti v primerih nimfomanije in »duševne omračenosti«. Kot poroča Edward Shorter (1989, p. 173), so nekateri ginekologi in psihiatri prakticirali odstranjevanje jajčnikov pri duševnih bolnicah vse do prve svetovne vojne.

Ideološki pogled na žensko se je znotraj psihiatričnega diskurza gibal med dvema skrajnima točkama, med infantilno, duševno in telesno nezrelo žensko (femme fragile) in strastno, uničevalsko zapeljevalko (femme fatale). Ta dva ekstremna tipa žensk sta se v literaturi in likovni umetnosti pojavljala od sredine 19. stoletja, začenši s preraphaelitskimi melanholičnimi, bledimi in brezspolnimi ženskami pa tja do poosebljenja strasti in slasti, Wedekindove Lulu in strašne Judith, ki jo je moral na prelomu stoletja Gustav Klimt še enkrat upodobiti.

Vsekakor kaže govor o ženskih simptomih konec 19. stoletja na to, da je histeričarka le ženska s potenciranimi ženskami lastnostmi. Bolezen histeričark je torej prav to, da so nekaj več kot »normalne« ženske, in to več, je za vsakdanjo družbeno urejenost preveč moteče.

Ko se je torej koncept histerije iz maternice premaknil v možgane in psiho, so se spremenili tudi njeni simptomi. Čeprav je Charcot že govoril o travmatskih izkušnjah, pa se je prava psihologizacija histerije začela šele z J. P. Moebiusom na prolemu stoletja, ko se je za histerično simptomatiko začel razvijati koncept o patogenih učinkih predstev. To je bil tudi čas, ko so spektakularni histerični napadi »grande hystérie« začeli izginjati; namesto njih so se vse pogosteje pojavljale diagnoze shizofrenije, ob katerih je mnogo psihiatrov na začetku stoletja opozarjalo, da so histeričarke svojo »simptomatsko pantomimo« spremenile in jo prilagodile shizofrenemu vzorcu.

Enciklopedičnost histerije

Dejansko so psihično neuravnotežene kot otroci in imajo hkrati pregrehe in strasti odraslih. Robert Carter, 1853

Analiza vseh pojavnih znakov histerije v zgodovini, še bolj pa načinov njihovega zdravljenja dokazuje to, kar je Paul Briquet domneval že sredi 19. stoletja — da je »zgodovina histerije zgodovina norosti človeškega duha.« Tako paleta pojavnih oblik bolezni, ki so jih odkrivali medicina, teologija, pravo in filozofija, kakor tehnike in postopki delovanja na žensko telo in psiho kažejo na pravo »zgodovino norosti«, ki jo je pomagal pisati tudi sam Briquet. Še bolj pa se norosti približujejo zdravniški opisi pojavljanja histeričnih simptomov ter njihova čudna izginotja, ki le redko dobijo organsko razlago.

Če je del histeričnih simptomov povezan z nenavadnimi manifestacijami telesa (epilepsija, trzanje, glavoboli, krči in napadi zadušitve, napadi mraza in toplote, navidezne nosečnosti ipd.), pa se drugi del histerične simptomatike kaže v »bolezenski« odsotnosti telesa, v njegovi odklonitvi (izguba občutljivosti kože na dotik, izguba čutnih zaznav ali spomina, negotovost pri hoji, strah pred padcem, neredna menstruacija, frigidnost, apatija, anorexia ipd.). Zanimivo je, da se je histerični simptomatski sklop, ki je izrazito vezan na telo, pojavljal zlasti do preloma stoletja, nato pa ga je zamenjala simptomatika, ki temelji na popolni odsotnosti telesa in ki se kaže predvsem v frigidnosti, različnih prehranjevalnih motnjah in depresivnosti.

Se enkrat spregovorimo o najslavnejšem vseh histeričnih simptomov, histeričnem napadu. Z njim se označuje velika doba »grande hystérie«, ki se je začela sredi 19. stoletja in se končala z začetkom našega stoletja. Histerični napad se je pojavljal v obliki krčev, zvijanj in halucinacij vse dotlej, dokler se telo ni od izmučenosti umirilo. Tako je E. H. Dixon leta 1840 zapisal:

»Bralec naj si predstavlja, kako se pacientka kakor kača zvija na tleh, trga obleko na koščke, si puli polne dlani las in se udarja z vso močjo; s spačenim in oteklim obrazom ter izbuljenimi očmi se upira vsem prisotnim, ki jo poskušajo pomiriti.«¹²

Proti koncu 19. stoletja se je takšnim opisom pridružila bolj razvejana simptomatika, ki je zamenjala središčno vlogo velikih napadov. Histeričarke so trpele za glavoboli in različnimi vrstami ohromelosti, vse bolj pa se je podoba histeričnih simptomov nagibala k poudarjanju nemočnega, šibkega in deseksualiziranega ženskega telesa. Ženska konstitucija se je začela označevati kot »delikatna«. Tako je eden pogostih opisov bolne ženske narave, ki so vse bolj poudarjali difuzne simptome, naslednji:

»Ženska postane bleda in suha. Vse jo utruji — šivanje, pisanje, branje, sprehodi — in kar naprej sta zofa in postelja njena edina tolažba. Vsak napor težko prenaša in po njenih lastnih pripovedih, se počuti bolno in ranljivo, trpi za nespečnostjo in neprestano potrebuje spodbude in sredstva za okrepitev.«¹³

Histerična simptomatika se je začela vse bolj prekrivati s tisto podobo ženske, ki jo je družba vse bolj potrebovala. Ideologija »odsotnosti telesa« pa je žensko telo le še bolj poudarila. Njen poudarek je sovpadal z novo podobo šibke, občutljive, nemočne ženske, katere glavna naloga je materinstvo in skrb za dom in družino. Koalicija, ki sta jo v drugi polovici 19. stoletja sklenili medicina in državna politika, se je na primeru ženske histerije kazala v tem, da je medicina, zato da bi povečala svojo moč in oblast, z diagnosticiranjem utrjevala stereotip moške/zdrave in ženske/bolne narave, država pa je z njeno pomočjo uresničevala svoje načelo, da se moč države meri s številom prebivalcev. Medicina je v boju proti lastni demarginalizaciji prevzela skrb za populacijsko politiko in s tem svoj nadzor neposredno usmerila na ženske.

Tudi terapevtske taktike zdravljenja histeričark kažejo pravo enciklopedičnost. Shematsko jih je mogoče razdeliti na resnično fundamentalistične, kot so odstranjevanje klitorisa in jajčnikov, vstavljanje naj-

¹² Cit. po Carroll Smith-Rosenberg, 1961, pp. 281—282.

¹³ Cit. po Bettina Heintz in Honegger Claudia, 1981, p. 42.

različnejših reči v vagino histeričarke, npr. bradavic s konjskih nog ali kozjih stopal, puljenje sramnih dlak, polaganje kamenja na trebuh, ter na milejše in manj mučiteljske. Tako so za pomembne terapije veljale odišavljanje vagine, priporočanje spolnih odnosov in materinstva, pa tudi nasprotno, spolna vzdržljivost, stroga telesna disciplina, dolgi sprehodi ali večdnevno počivanje. Prav gotovo je ena od manj pričakovanih metod zdravljenja zdravljenje z žarečimi palicami, s katerimi so iz maternice odganjali »ženske spermatozoide«, kot opisuje Christina von Braun (1988). Vsekakor se je z novim pojmovanjem histerije v 19. stoletju tudi število mučenj ženskega telesa zmanjšalo, in zato je še toliko bolj zanimivo, da so se prav v času novega »nevrološkega« pogleda na histerijo dogajale številne kastracije ženskih jajčnikov, ki jih je zagovarjala šolska medicina, katere pogled se je v drugi polovici 19. stoletja izrazito usmeril v ženske rodilne organe.¹⁴ Med opisane oblike discipliniranja in poderditve ženskega telesa, nad katerim je medicina dobila popolno oblast, še zlasti takrat, ko so bile iz zdravniških dejavnosti z dekretom odstranjene babice in druge ženske, ki so opravljale različne vrste zdravljenja, spada tudi elektrošok, s katerim so pri histeričarkah zdravili ohromelost telesa in neobčutljivost na dotik.

Prav gotovo je bila proti koncu 19. stoletja pomembna oblika discipliniranja žensk prav obsodba njihovega »simulantstva«, ki je sokreirala podobo ženskega karakterja. Sami zdravniki in psihiatri so bili močno ambivalentni do prisotnosti oziroma ponarejenosti histeričnih simptomov. Če so po eni strani priznali histerijo za živčno bolezen, pa so konkretno žensko še vedno preiskovali dvomeč v njeno iskrenost in jo nemalokrat označili za potuhnjeno prevarantko. Sklep o simuliranju histeričnih simptomov je bil pomembno ideološko sredstvo, saj je opravljal hkrati dve funkciji; na eni strani je dokazoval šibkost ženskega živčnega sistema, na drugi pa nemoralni, hinavski in egoistični značaj ženske. Če je torej slavni P. J. Moebius leta 1905 zapisal, da je »ženska šibkost fiziološki postulat«,¹⁵ in potrdil tezo o živčni manjvrednosti ženske, pa je zapisal prav tako slavni Richard von Krafft-Ebing že leta 1883:

»... S tem so egoistične in neobčutljive za trpljenje drugih. Skrbijo za lastno ugodje in za svojo bolečino, izmaknejo se svojim socialnim in etičnim čustvom, so ravnodušne do svojih dolžnosti ter do zdravja svojcev.«¹⁶

Bolj ko je torej medicina diferencirala in poudarjala znanstvenost svojih raziskovanj in odkritij, bolj je bila razvejana histerična simptomatika, ki je v medicinskih in nemedicinskih zapisih ustrezala določeni družbeni realnosti. Vsekakor pa tako čas *grande hystérie* (velike tako po pojavnih oblikah kot po številu žensk, ki so postale njene »žrtve«) kakor njena zgodovina dokazujeta, da ni NIKOLI OBSTAJALA kaka jasna »objektivna« (znanstvena) definicija histerije, temveč da je bila le-ta

¹⁴ Čeprav so se v socialni medicini s Pinelom pravzaprav prenehale fizične torture psihiatričnih pacientov, pa so za zdravljenje histerije še do konca 19. stoletja, kot je bilo že omenjeno, nekateri nevrologi in ginekologi uporabljali metodo odstranjevanja jajčnikov in ponekod celo izžiganja klitorisa. (Christina von Braun, 1988, p. 53; Regina Schaps, 1982, p. 53; Carroll Rosenberg-Smith, 1981, p. 281; Ehrenreich/English, 1972, p. 21.; Edward Shorter, 1989, p. 173).

¹⁵ Cit. po Bettina Heintz in Honegger Claudia, 1981, z. 35.

¹⁶ Cit. po *ibid.*, p. 43.

vedno ODVISNA OD DRUŽBENE REALNOSTI, in še točneje, od tega, KAKO SO NA ŽENSKO IN ŽENSKO TELO GLEDALI TISTI, KI SO SI VZELI PRAVICO PISATI O NJEM IN GA DEFINIRALI.

Histerični moški

*Med letom 1887 in 1889 je torej v
zaokroženih številkah prišel en histerični moški
na dve histerični ženski.
Gilles de la Tourette, 1894*

Čeprav je že omenjeni Galen iz Pergamona trdil, da »ženska bolezen« lahko zadene tudi moškega, je bil govor o moški histeriji mogoč šele takrat, ko so se vzroki za histerijo premaknili iz maternice v glavo. Kljub temu pa se je govor o moških, pri katerih so simptomi podobni ali celo identični simpotomom pri ženskah, nadaljeval vse do 17. stoletja, ko je Charles Lepois (z latinskim imenom Carlos Piso) prvi spregovoril o možnosti histerije, ki jo je utemeljeval v enaki simptomatiki kot pri ženskah. Tudi Thomas Sydenham, ki je legitimiral prepričanje o histeriji kot obliki psihičnega trpljenja, je moško obliko histerije imenoval hipohondrija (*hypochondriasis*) in ji pripisal enaki temeljni stanji: melanholijo in psihično labilnost. Vse do začetka 19. stoletja so moško bolezen, ki se je manifestirala enako kot histerija, označevali z drugimi imeni (najprej hipohondrija, nato »nervoznost«), njen sedež pa je bila v časih premikajoče se maternice vranica.

Vzrokov za pripenjanje histerije na žensko nedvomno ni mogoče iskati v etimologiji pojma histerije. To dokazuje prav fenomen histeričnega moškega, ki je v drugi polovici 19. stoletja postal klinična realnost. Etiologija histerije je prepričljivo ustrezala imaginativni povezavi med določenimi »sistemi« ter zahtevi in predstavi o ženski in ženskosti. Če je histeričarka 19. stoletja še zbujala hkrati stud in občudovanje, pa je histerični moški predstavljal grožnjo nezaželene »poženščenosti«.

Kot pokaže Ursula Link-Heer (1988), se vso drugo polovico 19. stoletja nevropatološki histerični diskurz giblje med prepričanjem, da je neločljivo povezana z ženskim spolom, in prepričanjem, da je histerija kot bolezen živčnega sistema že dolgo znana tudi pri moških. Tako je nastala vrsta tekstov, ki niso priznavali moške histerije in so histerijo definirali kot nevrozo, vezano le na ženski spol (nevroza maternice, ovarij kot *histero-gena cona*). Končno se je ta polemika konec 19. stoletja zaključila v kompromisu, ki je povezal utero-ovarialno teorijo s teorijo o živčni bolezni, ki ima sedež v možganih, in s tem dopustil možnost za histerijo moških.

Razprave o moški histeriji torej dokazujejo, da je tradicionalno zvezo med boleznijo in ženskimi reproduktivnimi organi nastajajoča moderna medicina ostro kritizirala; še zlasti je obsojala platonsko dediščino.¹⁷ Vseeno pa revidiranje preteklih teorij ni prekinilo tradicije naravnega povezovanja ženskega telesa in bolezni. Tako je ob tezi Michela Foucaulta

¹⁷ Tako je Legrand du Saulle zapisal: »(...) Prepustimo Platonu odgovornost za stavek: »Maternica je žival, ki hoče z vso močjo zanositi in pobesni, če ne zanosi«, in imejmo histerijo za nekaj drugega kot *Venus toute entiere attachée à sa proie* (Venera, ki se popolnoma oklepa svojega plena). Cit. po Ursula Link-Heer, 1988, p. 371.

o »histerizaciji ženskega telesa« v 19. stoletju potrebno upoštevati tudi dejstvo, da histerija v kliničnem smislu ni bila več vezana le na ženski spol, kljub vsemu pa je ostala sestavni del kulturnega interdiskurza, ki se danes kaže v sintagmi »ženski sindrom«.

Čeprav je bil Paul Briquet (v omenjenem tekstu iz l. 1859) eden prvih, ki je govoril o moški histeriji, in jo označil kot »sprevrnitev temeljnih zakonov družbe«, si je znanstveno utemeljeno odkritje moške histerije pripisal Jean-Marie Charcot. Če je Briquet še trdil, da je možnost histerije pri ženskah dvajsetkrat večja kot pri moških, saj vsebuje ženska narava specifično obliko senzibilnosti, pa se je pri Charcotu število moških histerikov velikansko povišalo. Tako statistike v bolnišnici Salpêtrière dokazujejo močno povišanje moške histerije na prelomu stoletja in še zlasti po prvi svetovni vojni (ti. »vojni histeriki«), ko histerija dokončno izgine s somatskih klinik.¹⁸

Kot poudarja Ursula Link-Heer, je bil pogled na moško histerijo mogoč šele takrat, ko je Charcot kot čisto klinično entiteto označil histeroepilepsijo, ki je bila definirana kot najmočnejši konvulzivni napad (»grande hystérie«). Tako je bila zanj na primer epilepsija le zunanja forma nečesa, kar nima globljih temeljev, s tem pa je bila ponujena možnost, da se najrazličnejši nevrotski afekti dokončno označijo z eno samo besedo — histerija. Kljub temu je Charcot našel za moško histerijo nove vzroke, ki so bili najpogosteje povezani s travmo in šokom.

Za situacijo, ki je omogočila razprave o moških histerikih, je pomembno, da se je razvila v času vročih diskusij o nevrozi in o nervoznosti na sploh. Tako je Charcot poleg histeroepilepsije ločil tudi travmatsko in intoksikacijsko nevrozo (živčna motnja, ki je posledica različnih zastrupitev s svincem, živim srebrom, pa tudi z alkoholom in cigareti), ki jima je med drugim pripisal tudi histerično simptomatiko. Sociološki pogled na omenjeno medicinsko nevrološko razvejanost je zanimiv zlasti zato, ker odkriva tisto, kar je psihiatrična znanost v času fin de siècle hotela prikriti.

Ko je namreč nemški nevrológ Hermann Oppenheim v letih 1888/89 prvič vpeljal pojem »travmatske nevroze« in iskal njene vzroke, se je med Charcotovim pojmom »moške histerije« in Oppenheimovim pojmom »travmatske nevroze« pokazala osupljiva istost. Oppenheim je videl vzrok travmatske nevroze v šoku ali mehanični oziroma psihični travmi, torej natančno tam, kjer je našel Charcot vzroke za moško histerijo. Hkrati pa je Oppenheim poudarjal, da je simptomatika travmatske nevroze povsem drugačna od histerične. »Travmatska nevroza« in »histerija« sta imeli torej isti kompleks simptomov, le da je bila prva »moška nevroza«, ki je bila posledica travm, šokov, zastrupitev, druga pa »ženska nevroza«, ki ni potrebovala zunanjih vznemirjenj, saj je bilo žensko telo zanjo predisponirano.

Nemožnost nemškega pogleda na moškega histerika se je ponovno dokazala med prvo svetovno vojno in po njej, ko se je pojavilo veliko število »vojnih histerikov« (Kriegshysterikern). Leta 1916 je Družba nemških nevrológov sprejela sklep, da »vojna histerija« ni posledica vojnih travm, temveč »bolezni volje« tistih, ki se raje počutijo kot ženske, kakor da bi bili

¹⁸ Ženska psihiatrična bolnišnica Salpêtrière, katere direktor je bil do l. 1862 Charcot, se je šele konec 19. stoletja odprla tudi za moške histerike. Kot omenja Regina Schaps (1982 p. 51), se je v njej zdravilo okoli 8000 ljudi, ki so bili večinoma iz nižjih slojev.

moški in umrli za domovino. Hkrati pa so »žalitev«, kot so označili sintagmo »on je histeričen«, zavrnil z argumentom, da si prizadevni, izčrpani uslužbenci domovine kaj takšnega niso zaslužili.¹⁹ Za razliko od Nemcev so Francozi histerijo kot posledico vojnih travm pri moških dopuščali. Charcot je moško histerijo razlagal tudi s predispozicijami, ki jih sin deduje po materi. Kljub tej materinski dediščini pa moški histerik nima lastnosti ženske histeričarke, temveč najpogosteje razvije »moški tip histerije«, kamor šteje Charcot vojnega histerika.

Po prvi svetovni vojni se je pojem histeričnega moškega povezoval le še s tistimi, ki so se hoteli vojni izogniti, ali pa z vojnimi invalidi, dokler ni kmalu po koncu vojne izginil. Sporni pojem histeričnega moškega, ki so se mu tako medicinska znanost kot drugi specialni družbeni diskurzi hoteli izogniti, je bil dokončno ukinjen. Koncept ženske histeričarke pa se je, podpirajoč potrebo po ostri ideološki ločitvi med karakterjem ženske in moškega, znotraj celotnega diskurza medicinske in psihiatrične znanosti razvijal naprej. Nujnost ukinitve koncepta moškega histerika je že sredi 19. stoletja najočitneje zaslediti v izjavah Paula Briqueta, ki je konceptu moške histerije dajal legitimost le znotraj klinične prakse. Skrbno varovanje ideološkega spolnega dualizma se najlepše kaže v njegovi izjavi: »(...) ženska je določena za čustvovanje in čustvovanje je že skoraj histerija; nasprotno pa je moški določen za delovanje, on mora nositi neprijetnosti delovanja.«²⁰

Charcotova teorija je vpeljala tudi pomembno slojevsko diferenciacijo histeričark in histerikov. Po opazovanjih Charcota se je histerija pojavljala pri moških najnižjih slojev, medtem ko se je pri ženskah pojavljala v višjih slojih. Moški histeriki so bili delavci in reveži, kar lepo opiše Guillen de la Tourette (1894), Charcotov učenec: »Moška histerija se nahaja predvsem v spodnjih družbenih razredih; napade zlasti osebe, ki se ukvarjajo s takšnimi zaposlitvami, ki so izpostavljene travmam, npr. zemeljske delavce, dninarje, kurirje, kurjače, strojnike (te posebno), potapljače in plavalce; dalje delavce v tobačnih tovarnah, mornarje, vojake, in sicer z vsemi pojavi velikih napadov, ki jih je opaziti pri ženskah. Nadalje jih je potrebno iskati, pravi Charcot, med raztrganci, propadlimi, prosjaki, klateži, v hišah delavcev, v zaporih, morda tudi na galejah.«²¹ Njihova histerija je bila posledica izgube volje, prav kakor pri ženski. Bili so označeni za moške, katerih senzibilnost, šibkost in labilnost je enaka ženski. Glavna značilnost moškega histerika je torej njegova poženščenost.²²

Ideologija histerije je torej služila dodatni stigmatizaciji marginaliziranih in podrejenih slojev, hkrati pa je opravljala funkcijo družbenega nadzorovanja obrobnežev. Stigma poženščenega moškega je bila implicitna grožnja tistim, ki v družbi niso imeli ne moči ne oblasti, vendar so s svojo drugačnostjo rušili družbeno organiziranost, temelječo na asimetrični binarni delitvi spolov in nanjo pripetih spolnih vzorcev. Prav gotovo ni

¹⁹ Cf. Ursula Link-Heer, 1988, p. 389.

²⁰ Cit. po Ursula Link-Heer, 1988, p. 373.

²¹ Gilles de la Tourette, 1894, cit. po Ursula Link-Heer, 1988, p. 386.

²² V kategoriji moških histerikov so se na prelomu stoletja znašli tudi umetniki. To so bili edini moški, ki jim je bila histerija dovoljena, bila je tako rekoč dokaz njihove senzibilne in prefinjene umetniške duše. Umetniki so bili edini, ki so imeli pravico do »ženskih lastnosti«. Medtem ko so bile ženske označene kot lažnive histeričarke fin de siècla, so senzibilni moški »nervoznost« in melanholijo zdravili kot nosilci literarne produkcije preteklega stoletja.

naključje, da sega začetek govora o moški histeriji v čas razcveta psihiatrične institucije, za katero je bila vpeljava »moškega histerika« le utrditelj njene lastne pozicije znotraj medicine pa tudi znotraj ostalih institucij discipliniranja. Koncept histeričnega moškega je eden od dokazov njene utrjujoče se družbene moči.

Tu se je psihiatrični diskurz ponovno pokazal kot utrjevalec družbenega načrta. V psihiatrični instituciji so se znašle najprej ženske in skupaj z njimi moški, ki so pripadali najnižjim družbenim slojem. Histerija ni bila le stigma, ki naj utrdi neenako razmerje spolov, temveč tudi stigma, ki je utrjevala obstoječa razredna razmerja.

Nova industrijska družba lika moškega histerika ni mogla nikamor umestiti. Potrebovala je trdnega, racionalnega, zdravega in k doseganju ciljev usmerjenega moškega. Se kako pa je potrebovala histerijo ženska, ki je natanko ustrezala tistemu družbenemu načrtu, ki je žensko z »znanstvenimi« argumentacijami o njeni lepi, pa vendar šibki in bolni naravi podvrget idealizaciji in domestifikaciji. Še enkrat je to eklatantno povedal Huchard (1882), ko je zapisal, da »lahka histerija ni resnična bolezen, temveč mnogo bolj, kakor je gospod Richet že dejal, izraz določene modalitete ženskega karakterja.«²³ Tako je Schillerjeva »lepa duša« proti koncu 19. stoletja postala »bolna duša«, ki jo je bilo treba ves čas nadzorovati, poučevati in razumeti kot »nezrelega otroka«.

Darja Zaviršek

LITERATURA:

- CASTEL, Robert (1979): Die Psychiatrische Ordnung (Frankfurt).
- EHRENREICH, Barbara / ENGLISH, Deidre (1984): Prisiljene v bolezen (Časopis za kritiko znanosti 71/72, 73/74 Ljubljana).
- EISENBACH-STANGL, Irmgard / STANGL, Wolfgang Hsg. (1984): Grenzen der Behandlung. Soziale Kontrolle und Psychiatrie (Westdeutscher Verlag, Opladen).
- BASSUK, Ellen L. (1986): The Rest Cure: Repetition or Resolution of Victorian Women's Conflicts (V: Susan Rubin Suleiman: The Female Body...).
- BOCK, Gisela / DUDEN, Barbara (1977): Arbeit aus Liebe — Liebe als Arbeit (Frauen und Wissenschaft, Berlin).
- BRAUN, Christina von (1988): Nicht Ich (Neue Kritik, Frankfurt).
- FOUCAULT, Michel (1975): The Birth of the Clinic (Vintage, New York).
- FOUCAULT, Michel (1978): Istorija seksualnosti (Prosveta, Beograd).
- LINK-HEER, Ursula (1988): Maennliche Hysterie. Eine Diskursanalyse (V: Becher, Ursula A. J. / Ruesen, Joern Hsg.: Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive; Suhrkamp, Frankfurt).
- LIPPING, Margita (1986): Buergerliche Konzepte zur weiblichen Sexualitaet in der zweiten Haelfte des 18. Jahrhunderts (V: Geyer-Kordesch, Johanna / Kuhn, Annette Hsg.: Frauenkoerper-Medizin-Sexualitaet (Schwann, Dueseldorf).
- MAAS, Barbara (1983): Idealisierung und Domestikation: Das buergerliche Frauenbild in der fruehviktorianischen Publizistik (V: Kuhn, Annette / Ruesen, Joern Hsg.: Frauen in der Geschichte III.; Schwann, Dueseldorf).
- MASSING, Almuth / WEBER, Inge Hsg. (1987): Lust & Leid. Sexualitaet im Alltag und alltaegliche Sexualitaet (Springer Verlag, Berlin/Heidelberg).
- FISCHER-HOMBERGER, Esther (1979): Krankheit Frau (Hans Huber Verlag, Bern).
- DONZELOT, Jacques (1980): Die Ordnung der Familie (Suhrkamp, Frankfurt).
- SCHAPS, Regina (1982): Hysterie und Weiblichkeit (Campus, Frankfurt/New York).
- SCHNEIDER, Ulrike Hsg. (1981): Was macht Frauen Krank? (Campus, Frankfurt/New York).

²³ Cit. po Ursula Link-Heer, 1988, p. 376.

SCHULLER, Marianne (1982): »Weibliche Neurose« und Identitaet. Zur Diskussion der Hysterie um die Jahrhundertwende (V: Kamper, Dietmar / Wulf, Christoph Hsg.: Die Wiederkehr des Koerpers; Suhrkamp, Frankfurt).

KLEIN, Anne (1980): Zur Ideologie des weiblichen Charakters im 19. Jahrhundert (V: Ostner, Ilona / Pieper, Barbara Hsg.: Arbeitsbereich Familie; Campus, Frankfurt/New York).

HONEGGER, Claudia / HEINTZ, Bettina Hsg. (1981): Listen der Ohnmacht (Europaeische Verlaganstalt, Frankfurt).

SHORTER, Edward (1989): Medizinische Theorien spezifisch weiblicher Nervenkrankheiten im Wandel (V: Alfons Labisch / Reinhard Spree Hsg.: Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel, Psychiatrie Verlag, Bonn).

SMITH-ROSENBERG, Carroll (1981): Weibliche Hysterie. Geschlechtsrollen und Rollenkonflikt in der amerikanischen Familie des 19. Jahrhunderts (V: Honegger, Claudia / Heintz, Bettina Hsg.: Listen der Ohnmacht; Europaeische Verlaganstalt, Frankfurt).

SULEIMAN, Susan Rubin edit. (1986): The Female Body in Western Culture (Harvard Univ. Press, Massachusetts/England).

HEINTZ, Bettina / HONEGGER, Claudia (1981): Zum Strukturwandel weiblicher Widerstandsformen im 19. Jahrhundert (V: Honegger, Claudia/Heintz, Bettina Hsg.: Listen der Ohnmacht; Europaeische Verlaganstalt, Frankfurt).

KARPENSTEIN-ESSBACH, Christa (1984): Hygiene der Frau (V: Schaeffer-Hegel, Barbara Hsg.: Frauen und Macht; Publica, Berlin).

ESEJI 4/90 (PROBLEMI 8/90 letnik XXVII)

Uredništvo:

Eseji: Gregor Golobič, Zoran Kanduč, Gorazd Korošec, Janez Krek, Dragana Kršič, Darja Završček, Tadej Zupančič, Alenka Zupančič.

Razprave: Mladen Dolar, Rado Riha, Slavoj Žižek (uredniki Razpola); Miran Božovič, Zdravko Kobe, Rastko Močnik, Stojan Pelko.

Glavni urednik: Miran Božovič

V. d. odgovornega urednika: Alenka Zupančič

Sekretar uredništva: Peter Klepec

Svet revije: Mladen Dolar, Zdenko Kodelja, Tomaž Mastnak, Rastko Močnik, Braco Rotar, Marjan Simenc, Darko Strajn (delegati sodelavcev); Slavoj Žižek (predsednik), Pavle Gantar, Gregor Golobič, Peter Klepec, Dejan Pušenjak, Tanja Renar, Rado Riha, Marcel Štefančič, jr. (delegati širše družbene skupnosti).

Naslov uredništva: Ljubljana, Gosposka 10/1

Uradne ure: torek, od 13. do 15. ure

Tekoči račun: 50101-678-47163, z oznako: za PROBLEME

Izdajatelj: LDS, Ljubljana, Dalmatinova 4

Grafična priprava in tisk: Kočevski tisk, Kočevje

Oblikovanje: VSSD

Naklada: 1050 izvodov

Cena te številke: 70,00 din

CASTEL, Robert (1976): Die Psychiatrische Ordnung (Frankfurt).

EBRENBREICH, Barbara / ENGLISH, Deidre (1964): Frigiditas v bolavcih (Campus & knjižnica manosti VI/VL TR/L Ljubljana).

EISENBACH-STANGL, Irmgard / STANGL, Wolfgang Hag. (1984): Grenzen der Behandlung. Soziale Kontrolle und Psychiatrie (Westdeutscher Verlag, Opladen).

FASSUK, Ellen L. (1988): The Fast Cure: Repetition or Revolution of Victorian Women's Conflicts (V: Susan Rubin Suleiman: The Female Body...).

BOCK, Gisela / BUDEN, Barbara (1977): Arbeit aus Liebe -- Liebe als Arbeit (Frauen und Wissenschaft, Berlin).

BRAUN, Christina von (1988): Nicht Ich (Neue Kritik, Frankfurt).

FOUCAULT, Michel (1975): The Birth of the Clinic (Vintage, New York).

FOUCAULT, Michel (1978): Istorija seksualnosti (Prosveta, Beograd).

LINK-HEER, Ursula (1988): Machtliche Hysterie. Eine Diskursanalyse (V: Becher, Ursula A. J. / Russen, Joerg Hag: Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive; Suhrkamp, Frankfurt).

LIPPING, Margie (1984): Burgerliche Konzepte zur weiblichen Sexualität in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts (V: Caper-Kordesch, Johanna / Kuba, Annette Hag: Frauenkörper-Medizin-Sexualität-Gehwanz, Düsseldorf).

MAAS, Barbara (1983): Idealisierung und Domestikation: Das burgerliche Frauenbild in der Irish-Viktorianischen Publizistik (V: Kuba, Annette / Russen, Joerg Hag: Frauen in der Geschichte VI; Schwann, Düsseldorf).

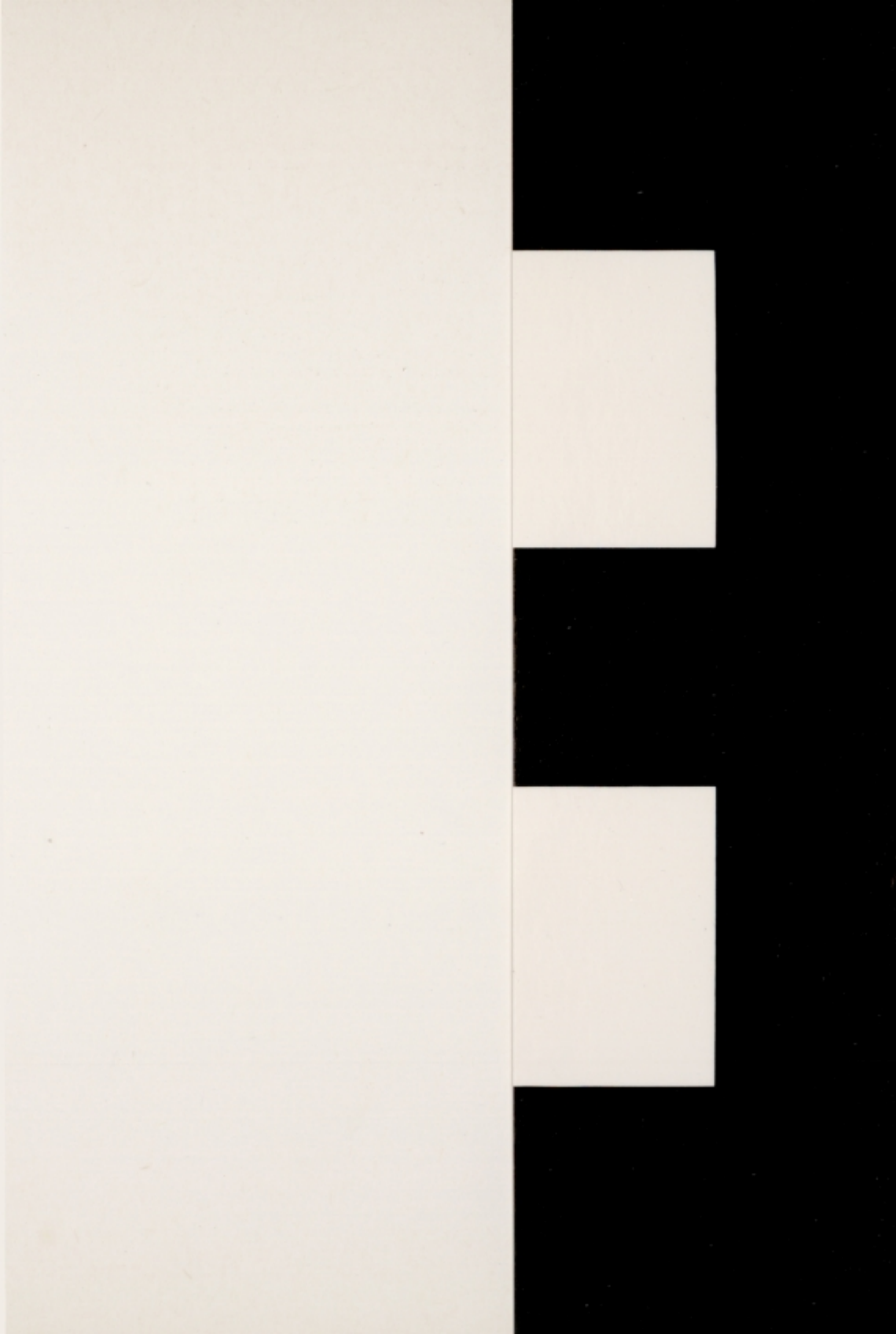
HANNOG, Almut / WENIG, Inge Hag. (1987): Lust & Leid. Sexualität im Alltag und alltägliche Sexualität (Springer Verlag, Berlin/Heidelberg).

FISCHER-HOMBENGER, Esther (1979): Krankheit Frau (Glanz Huber Verlag, Bern).

DONZELDE, Jacques (1980): Die Ordnung der Familie (Suhrkamp, Frankfurt).

SCHAFÉ, Regina (1982): Hysteria und Weiblichkeit (Campus, Frankfurt/New York).

Revijo denarno podpira Kulturna skupnost Slovenije *Krank?* (Campus, Frankfurt). Po sklepu republiškega sekretariata za kulturo in prosveto št. 421-1/74, z dne 14. 3. 1974, je revija oproščena davka od prometa proizvodov.

F